

**ЎЗБЕК
ХАЛҚ ОҒЗАКИ
ИЖОДИ**

133.3.
УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

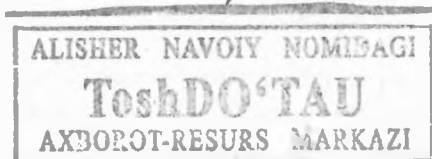
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ЗИЁДА МАШАРИҚОВА

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ
(ўқув қўлланма)

Бакалаврият йўналиши: 5141100 – Ўзбек тили ва адабиёти

4658
~~3020/10~~

ТОШКЕНТ – 2008

Ушбу қўлланмада ўзбек халқ оғзаки ижодининг моҳияти, унинг асосий жанрлари ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, оғзаки адабий намуналарнинг халқ ҳаётида туганган ўрни, аҳамияти, миллий кадриятлар ва урф-одатлар ҳақида ҳам атрафлича фикр юритилган.

Қўлланма олий ўқув юрларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабалари учун мўлжалланган.

В данном учебником пособия дается сведения о сущности узбекского устного народного творчество, о его основных жанрах. Также, речь идет об образцах фольклора, их значениях и местах в культурной жизни народа, о национальных ценностях и обычаях.

Данное учебное пособие рассчитан студентом факультета узбекской филологии.

Information about the specialties of uzbek folk creation, its main genre is given in this manual. Herewith, the significance of oral literary examples in folk's life, importance, national values and customs are also spoken about.

The manual is assigned for the students of the faculty of uzbek language and literature in high schools.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ.Ҳомидий**

ТАҚРИЗЧИЛАР:

филология фанлари доктори,
профессор **Б.Саримсоқов**

филология фанлари
номзоди **Ш.Исаева**

Маълумот ўқув қўлланма Низомий номидаги ТДПУ Илмий компаниянинг 2007 йил 27 сентябрдаги 2-сонли қарори билан ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия қилинган.

СУЗБОШИ

Бугунги кунда таълим-тарбия олдида турган асосий мақсад ёш авлодга аждодларимизнинг доно тажрибаларини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, Ватан ва миллат олдидаги бурч ва масъулиятни чуқур ҳис қилишга ўргатишдан иборатдир.

Утмишда ота-боболаримиз томонидан яратилиб бизгача етиб келган афсона ва ривоятлар, қўшиқ ва мақоллар, нақл ва дostonлар шаклида маданий меросининг таркибий қисмини ташкил қилади. Андиқ оғзаки ижоди дурдоналари ҳисобланган ушбу асарлар эзулик, гуналикка шайдолик, инсонпарварлик, юртсеварлик каби юксак инсоний фазилатларни тарғиб қилиб, асарлар оша кўплаб авлодларга маънавий озуқа бағишлаб келган. Зеро, президентимиз таъкидлаганидек, «... маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити билан бирга сингади...»

Шу боисдан ҳам маданий меросимизни, хусусан, халқ оғзаки ижоди намуналарини янада чуқурроқ ўрганиш, улардан ёш авлодни тарбиялашда муҳим восита сифатида фойдаланиш Республикамиз давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бири бўлиб турибди.

Олий уқув юр்தларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаларига мўлжалланган ушбу «Ўзбек халқ оғзаки ижоди» қўлланмаси ҳам давр талаби ва эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда юзага келди.

Қўлланмани ёзишда таниқли фольклоршунослар Қ.Имомов, Т.Миршев, Б.Саримсоқов, О.Сафаровлар томонидан яратилган «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» (1990) дарслигидан таянч манба сифатида, шунингдек, мустақиллик йилларида ўзбек фольклоршунослиги эришган ютуқлар ва янги тадқиқотлардан ижодий фойдаланилди.

Мазкур қўлланмада халқ оғзаки ижодининг асосий хусусиятлари, фольклор жанрлари, баҳишлар ҳаёти ва ижоди ҳақида талабаларга муайян билим бериш билан бир қаторда, уларни аждодларимиз анъаналарига содиқ фарзандлар қилиб тарбиялаш мақсади ҳам назарда тутилган.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Ўзбек халқининг асрлар давомида яратган оғзаки сўз санъати намуналари миллий маданиятимизнинг таркибий қисми ҳисобланади. Ҳар бир халқнинг юксак идеалини акс эттирувчи оғзаки ижоди бўлганидек, ўзбек халқи ҳам қадимий тарихга, бой ва ранг-баранг оғзаки адабиёт дурдоналарига эга бўлган халқлардандир.

Халқ оммаси томонидан яратилиб, унинг талантли вакиллари ижросида сайқал топиб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган афсона ва ривоятлар, мақол ва маталлар, олқиш ва дуолар, топишмоқ ва кўшиқлар, латифа ва нақллар, эртақ ва достонлар ўзбек халқ оғзаки ижодини ташкил қилади.

Юксак нафосат ва мангу ҳикмат хазинаси бўлган ана шу асарларда ажодларимизнинг урф-одатлари ва анъаналари, одоб-ахлоқи ва маданияти, тарихи ва миллий қадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, бадиий-фалсафий ва диний қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Халқ яратган асарлар ўз навбатида қадимги ўзбек халқининг эътиқоди ва дунёқарашини ўрганишда, фольклор намуналарида илгари сурилган илғор ғоялар умуминсоний аҳамиятга эга бўлган қадриятларни билиб олишда асл манба бўлиб хизмат қилади.

Оғзаки адабиёт, халқ оғзаки бадиий ижоди ёки «фольклор» деб юритилади. «Фольклор» атамаси биринчи марта XIX аср тадқиқотчиси Вильям Томс томонидан 1846 йилда қўлланган бўлиб, инглизча *folk* — *халқ*, *lore* — *билим*, *донолик* деган маъноларни билдиради.

Фольклор — синкретик хусусиятга эга бўлиб, хилма-хил санъат турларига хос унсурларни ўзига мужассамлаштирган. Унинг баъзи намуналари сўз ва куй уйғунлигида ижро этилади. Достон ва термаларни думбира жўрлигида куйлаш анъанвий бўлса, кўшиқ дутор ва чилдирма жўрлигида куйланади.

Халқ оғзаки ижоди неча асрлар мобайнида тарихнинг йу.шо-ши, унинг акс садоси бўлиб келган. Халқ ҳаёти, турмуш тари-и, руҳий дунёсининг ойнаси ҳисобланган фольклор асарларининг йиллар давомида тулланган ижодий тажрибалардан иборат бадий-эстетик қадриятлардан биридир. Фольклор асарларини ўрганиш ва тартибга солиш орқали халқ турмуши, орзу-истаклари ҳақида маълумотлар олиш билан бир қаторда бадий-ий фикр ибтидоси ва унинг ривожланиш қонуниятлари, тар-ракқиёт босқичлари, ҳаёт ҳодисаларини бадий тасвир объек-ти сифатида ҳис этиш анъанасининг эстетик омиллари, халқ-она поэтик фикр тавсифига оид қимматли илмий кузатишлар олиб бориш мумкин.

Халқ оғзаки ижоди ўзининг баъзи хусусиятлари билан ёзма адабиётдан фарқланиб туради. Куйида мана шу хусуси-ятлар ҳақида сўз юритамиз.

Фольклор — оғзаки ижод. Халқ поэтик ижоди ёзув пайдо бўлмасдан кўп замонлар илгари юзага келган. Унинг яратили-ши ва тарқалиши жонли оғзаки анъана билан боғлиқдир. Фольк-лор асарларининг узоқ асрлар давомида яратилиши ва оғзаки ижро этилиши унинг шакл ва мазмунига таъсир кўрсатади. Маълумки, айрим тарихий далилларнинг тўлиқ эсда қолмас-лиги, замон тақозоси билан унутилиши натижасида уларнинг асардан тушиб қолиши ёки ўзгариши мумкин.

Фольклорнинг оғзакилик хусусияти унинг кенг тарқали-шига, халқ орасида оммалашувига сабаб бўлади. Аммо шу билан бирга, оғзаки ижод намунаси ўтмиш замонларда ёзма тарзда мавжуд бўлмагани учун уни ижро этувчи шахснинг вафоти билан йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин.

Фольклор асари оғиздан оғизга ўтиши туфайли шаклан ва мазмунан қандай ўзгаришларга учрамасин, бу ҳол унинг гоаявий-бадий ва ижтимоий-эстетик қимматини тушир-майди. Чунки унда ижодкор халқнинг воқеликка муноса-бати акс этади.

Фольклор — халқ ижоди. Фольклор халқ томонидан аср-тар давомида яратилиб, авлоддан авлодга, устоздан шогирд-

га ўтиб келган жамоа ижоди маҳсулидир. Маълумки, қадим замонларда илк бор юзага келган фольклор асарлари халқ томонидан ижод қилинган ва ижро этилган. Кейинчалик эса талантили кишилар томонидан яратилган. Улар ўз ижодида қабила ва уруғ одатлари, дунёқараш, эътиқоди, табиат билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳикоя қиладилар.

Халқ куйчиси (бахши, эртақчи, қўшиқчи) халқ жамоаси томонидан яратилган асарларни механик тарзда бошидан охиригача сўзма-сўз ёд айтмайди, балки унга ижодий муносабатда бўлиб, ўзидан нимадир қўшади, бойитиб боради. Шунинг учун ҳам у куйлаётган асарини ҳамиша «халқники» деб тан олади. Демак, фольклор асарларида халқ жамоаси ижоди тушунчаси, ҳеч маҳал индивидуал ижод ўрнини инкор этмайди.

Ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг такомиллашуви, халқ эстетик тафаккурининг ўсиши жараёнида даврлар ўтиши билан алоҳида ижрочилар — қўшиқчи, эртақчи, бахши, қизиқчи ва халфалар ўз маҳоратлари билан яққол кўрина бошлаганлар. Аммо бу истеъдод соҳиблари ҳам халқ заковатидан озиқ олиб оғиздан-оғизга ўтиб келган асарларни ижро этганлар ва албатта, ўзларни ҳам уларга нимадир қўшиб, шахсий маҳоратларини намоён этганлар.

Фольклорда анъанавийлик. Анъанавийлик — халқ ижоди маҳсули. У ўзининг ижтимоий-тарихий манбаларига эга. Маълумки, фольклорнинг дастлабки намуналари ибтидоий жамиятда яратилган, уларда ўша замон кишиларининг нисбатан қарор топган урф-одатлари ва ўзига хос дунёқарашлари акс этган. Бу ҳол фольклор асарлари шакли, сюжети, образлари ва мотивларининг муайян барқарорлик касб этишини таъминлаган.

Халқнинг асрлар давомида шаклланган бадиий завқи — эстетик диди бор, фольклор ҳамиша шу халқона эстетик тамойилларга амал қилиб яшайди. Бу халқ оғзаки ижоди учун хос қонуниятдир.

Фольклор асарларининг оғзаки яратилиши ва оғзаки ижро этилиши уларнинг барқарор шакллари — анъаналарни юза-

га келтирган. Масалан, қаҳрамонлик типигаги эртак ва достонлар ўртасида жанр эътибори билан маълум даражада тафовут мавжуд бўлса ҳам, бадиий услуб анъанавий шаклга эга. Фольклорнинг ушбу ҳар икки жанрида ҳам композиция анъанавий бошланма, сюжет баёни ва тугалланмадан иборат бўлиб, образлар контраст тарзда ифодаланади.

Анъанавий достонларнинг қаҳрамонлари кўпинча ғайритабиий туғилишлари, чексиз куч-қудратга эга эканликлари билан ажралиб турадилар. Халқ орзу-умиди ва интилишларини ифодаловчи бундай идеал қаҳрамонларга адолат ва ҳақиқатни қарор топтиришда илоҳий ҳомийлар (Ҳазрати Хизр, қирқ чилтон, Ҳазрати Али, Бобо Қамбар ва ҳоказо) руҳий мададкорлик қиладилар.

Халқ достонларидаги қаҳрамонларнинг сафар олдидан от эгарлаши, ота-онадан оқ фотиҳа олиши, қаҳрамон ва отнинг узоқ сафар йўлидаги ҳолати, пойгада қатнашиши, душман билан жанг олиб бориши каби лавҳалар асардан асарга, ижродан ижрога (кичик ўзгаришлар билан) кўчиб юрувчи барқарор анъанавий шакллар ҳисобланади. Халқ достонларидаги мана шундай ўзига хос хусусиятлар ҳақида профессор Т.Мирзаев, С.Мирзаева каби фольклоршунослар махсус тадқиқотлар яратганлар.¹

Масалан: От эгарлаш анъанаси моҳият эътибори билан ўзбек романик достонларида деярли бир хил характерга эга. Одатда жанговар от эгарланиб бўлгач, қаҳрамон унга мурожаат қилиб, ўзининг соғ-омонлиги шу жониворга боғлиқлигини айтиб, ундан ўз мақсадига илдам етказишни сўраб, мурожаат қилади. Ушбу мурожаат баъзан бироз шаклий ўзгаришлар билан барча бахшиларда бир хил қўлланилади. Масалан, «Далли» достонида Ҳасанхон Фиротни ўйин кўрсатишга даъват этар экан, ундан мадад сўраб шундай мурожаат қилади:

¹ Қаранг: Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. Т.: «Фан», 1968;

Мирзаева С. Ўзбек халқ романтик достонлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004.

*Отим Ғирот, жоним Ғирот,
Еминг кишмиш, тўрванг банот,
Сени минган топар мурод,
Қўлтигингда яшил қанот.
Қойил қилгин хоннинг қизин,
Ҳаммани ўзингга қарат. (Б.Т., 2-том, 106-бет)*

Ушбу мурожаатда отнинг содиқ ҳамроҳлиги, унинг емиши ва турваси, қаҳрамоннинг тақдири шу отга боғлиқ эканлиги кабилар таърифу тафсир этилади. Айни шу хилдаги мурожаат Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Малика айёр» достонида ҳам сал бошқачароқ шаклда учрайди:

*Жоним Ғирот, молим Ғирот,
Еминг кишмиш, тўрванг банот,
Сени минган топар мурод,
Дам-бадам еткиз Чамбилга. (М.А., 10-бет)*

Барқарор эпик анъана ўзига хос бадиий тасвир ҳамда ифода усулларини яратишга хизмат қилади. Мана шунга кўра сафар тасвири гоҳ қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини, хатти-ҳаракатини, гоҳ отнинг елиб боришини кўрсатишга қаратилади:

*Гоҳ созини созлайди,
Гоҳ бўтадай бўзлайди,
Энди кўринг мард Ҳасан,
Хон Даллини излайди.*

Пулкан шоирда («Гўрўғлининг тугилиши») айни шу шакл (формула) Гўрўғлининг сафар пайтидаги ҳолатини тўла очиб беришга хизмат қилган:

*Гоҳ созини созлайди,
Бўтадай бун бўзлайди,
Қамчи босса лайли Ғир,
Тоғнинг бошин кўзлайди. (Г.Т., 137-бет)*

Барқарор анъанавий шакл юқорида таъкидланганидек, қаҳрамоннинг «созини созлаш» унинг дилидаги туғёнларни очишга хизмат қилади. Демак, эпик формуладаги «соз» сўзи метафорадан иборат. Анъанавий шаклнинг иккинчи мисрасидаги «бутадай бўзлаш» бирикмаси ҳам метафорик маънога эга бўлиб, у қаҳрамоннинг азобу қийноқда йўл босаётганлигини, мақсадга етишиш йўлидаги, иштиёқини, интилишини ифодалашга хизмат қилади.

Фольклорда анонимлик. Маълумки, узоқ асрлар, минг йиллар ўтса ҳам ёзма адабиёт намунасининг муаллифи ҳам, озилган вақти ҳам аниқ бўлади. Чунки ўша асарни яратган ижодкор ўз исми шарифини асарда зикр этади. Халқ ижодида эса биз бундай ҳолатни кўрмаймиз. Фольклор асарлари муаллифининг ноаниқлиги — анонимлиги, ўша асарнинг қачонлардир муайян ижодкор томонидан яратилганлигини инкор этмайди. Фольклор асарлари қачонлардир алоҳида талантили бир шахс (индивид) томонидан тўқилса-да оғзаки ижод бўлгани, номи бирон жойда зикр этилмагани боис, авлоддан авлодга ўтиш жараёнида халқ ижоди намунасига айланиб кетади. Халқнинг талантили вакиллари томонидан қайта-қайта ишланиб, сайқал топиб, мукаммаллашиб боради.

Фольклорда вариантчилик. Вариант — маълум бир асарнинг жонли оғзаки эпик анъана заминидан вужудга келган, бир-бирини инкор этмасдан, ёнма-ён яшай оладиган ва ўзаро фарқланувчи турли туман нусхаларидир.

Бир асарнинг ранг-баранг вариантларда намоён бўлишига халқ ижодкорларининг дунёқараши, ижодий салоҳияти, ўзига хос усул ва услуби сабаб бўлади. Масалан, «Алпомиш» достонини Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан Жонмурот ўғли каби ўнлаб номдор бахшилар ижро этганлар. Лекин уларнинг ижролари баъзи бир ўзига хос жиҳатлари билан бир-биридан фарқланиб туради. Фозил шоир ижро жараёнида қаҳрамонлик йўналишига алоҳида урғу бериб, асарни мукаммаллаштиради, Пўлкан шоир

диний-фалсафий ўринларга алоҳида диққатни қаратади, Эргаш Жуманбулбул эса ишқ-муҳаббат йўналишини жўшиб кўйлайди. Мана шу тариқа битта асарнинг хилма-хил намуналари пайдо бўлади. Фольклоршунос олимларнинг маълумотларига қараганда «Алпомиш» дostonининг ўттиздан ортиқ вариантлари мавжуд. «Гўрўғли» туркумидаги дostonларнинг эса юздан ортиқ вариантлари бор.

Вариантликнинг муҳим бир хусусияти версия ичида мавжуд бўлишидир. Демак, версия моҳиятан бир мунча кенг ҳодиса бўлиб, у асарда олға сурилган ғоявий концепция, шунингдек, асарнинг композицияси ва бадиий тасвир воситалари жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилувчи халқ оғзаки ижодининг бир сюжет ва бир жанрдаги намуналаридир. Масалан, «Алпомиш» дostonининг ўзбек, қорақалпоқ, қozoқ ва бошқа халқларга мансуб версиялари мавжуд. Маълум бир дostonнинг бир халқнинг ўзида ҳам бир неча версияда бўлиши мумкин. Чунончи, «Алпомиш», «Ширин ва Шакар», «Соҳибқирон» дostonлари ўзбек халқи орасида иккитадан версияда тарқалган. Шунингдек, «Гўрўғли» туркуми дostonлари ҳам ўзбеклар орасида бир-биридан фарқ қилувчи икки версияда мавжуд. Бу версиялардан бири Хоразм «Гўрўғли» дostonлари бўлиб, улар туркман версиясига жуда ўхшаш, озарбайжон «Кўрўғли»сига анча яқин туради. Ўзбекистоннинг Хоразмдан бўлак ерларида тарқалган «Гўрўғли» дostonлари ҳам алоҳида мустақил бир версияни ташкил этади.

Фольклорда ижодий метод. Халқ бадиий тафаккурида реаллик ҳаёлот уйғунлигида фантастикага йўғрилиб акс этади. Масалан, халқ эртақ ва дostonларида гўзал аёллар образларини куздан кечирганимизда, уларда халқ ўзининг эстетик идеалинигина эмас, балки реал ҳаётий аёлга хос энг яхши фазилатларни ҳам умумлаштириб акс эттиради. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, дунёни абстракт – идеалистик ва реалистик тасаввур қилишнинг ўзаро қўшилиб кетиши фольклорнинг яна бир ўзига хос хусусиятидан дарак беради.

Фольклордаги кўплаб жанрларда, чунончи, маиший-ҳаётий эртақларда, тарихий ва лирик кўшиқларда воқелик ҳам, қаҳрамон ҳам реал ифодаланади.

Фольклор жанрларига оид дёярли барча асарларда қахрамонни бадиий тасвирлаш принциплари муштаракдир. Халқ идеал фазилатлар эгаси бўлган, оммани эргаштира оладиган қахрамоннигина тан олади. Шу боис фольклор асарларидаги қахрамонлар беқиёс идеаллаштирилган.

Фольклор асарларида ижобий қахрамон ёзма адабиётдагидек психологик характеристикаларда эмас, балки алоҳида ҳаётий лавҳаларда уз хулқи, хатти-ҳаракати ва фаолияти билангина кўрсатилади.

Хуллас, халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётдан фарқли улароқ иқорида таъкид этилган қатор хусусиятлари билан ажралиб туради. Аммо инсон тарбиясида беқиёс маънавий-маърифий аҳамиятга эга эканлиги жиҳатидан улар ёзма адабиёт билан муштаракликка эга.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Халқ оғзаки ижоди деганда нимани тушунасиз?
2. Фольклорнинг ўзига хос хусусияти ҳақида тушунча беринг.
3. Фольклорнинг оғзакилик ва жамоавийлик хусусиятлари ҳақида маълумот беринг.
4. Фольклорда анъанавийлик деганда нимани тушунасиз?
5. Оғзаки ижод асарларидаги анонимлик хусусиятига хос белгиларни изоҳланг.
6. Ягона сюжетдаги асарнинг турли вариантларда яратилишига сабаб нима?
7. Халқ оғзаки ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти ҳақида сўзланг.

Адабиётлар

1. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Шарқ», 2001.
3. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, 1-том, Т.: «Фан», 1988.
4. С.Мирзаева, Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИ ТАРИХИ

Халқ оғзаки бадиий ижодини ўрганувчи фан — фольклоршунослик бўлиб, у оғзаки сўз санъатининг ўзига хос хусусиятлари, фольклорнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққиёт босқичлари, ижтимоий табиати ва ғоявий моҳияти, шунингдек, жанрлар спецификаси каби масалаларидан баҳс юритади.

Фольклорни ўрганиш тарихи унга нисбатан фақат илмий мақсадларда ёндашилганликни кузатиш билан чекланмайди, балки инсоният тафаккури тараққиётида унга турлича муносабатда бўлган илм-фан ва маданият арбобларининг адабий қизиқишларини ҳам ҳисобга олишни тақозо этади. Шу маънода фольклоршунослик асослари қадимги дунё эстетик тафаккурига бориб тақалади.

Қадимги дунё сайёҳлари ва тарихчиларининг афсона ва ривоятлар, турли урф-одат ва маросимлар ҳақидаги қайдлари, ёзувчи ва бастакорларнинг фольклор тўғрисидаги илқ фикрлари фольклоршунослик тарихида муҳим ўрин тутаяди.

Фольклор намуналарини ёзиб олишдаги дастлабки тажрибалар XI асрдан бошлаб кўзга ташланади. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асаридаги халқ оғзаки ижоди намуналари бунинг ёрқин мисолидир. Маҳмуд Қошғарий туркий сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлаш мақсадида қўшиқ, мақол, афсона каби фольклор намуналаридан ҳам фойдаланган. Унда XI аср оғзаки адабиёти намуналари билан бирга энг қадимги даврларда, ҳатто эрамыздан олдинги замонларда яратилган, асрдан-асрга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган кўплаб халқ мақоллари, ранг-баранг қўшиқлар, афсона ва нақллар тўпланганки, бу асар муаллифининг фақат тилшунос олим бўлиб қолмасдан балки ўз даврининг адабиётшуноси, этнографи ва фольклоршуноси бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Ўзбек фольклоридан айрим намуналарни дастлаб ёзиб олувчи, текширувчи ва нашр этувчилар XIX асрнинг ик-

кюрчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаган Европа сайёҳлари, элчилари ва олимлари бўлдилар. А.А.Кушакевич, Н.Лядумова, А.Васильев, А.Н.Самойлович каби олимларнинг кундаликлари ва асарларида ўзбек халқининг маиший турмуши, эрф-одатлари, оғзаки ижоди бўйича муҳим қайдлар учрайди. Чунинчи, халқ қушиқлари, масхарабозлик, қизиқчилик санъати, халқ сайиллари ҳақидаги таассуротлари баён қилинган; баъзи оғзаки драма, айрим эртақларнинг тафсилотлари берилган.

Ўзбек халқ эртақлари, топишмоқлари, мақол ва маталлари ҳамда оғзаки театр намуналарини туплаш ва нашр этишда Н.П.Остроумовнинг фаолияти салмоқлидир. У аслида миссионерлик мақсадларини кўзлаган бўлса-да, бу соҳадаги ишлари объектив равишда ўзбек фольклорини урганишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Худди шу даврлардан бошлаб ўзбек фольклорининг айрим намуналари дунё миқёсида ҳам танила бошлади. Бунда можор (венгер) олими ва сайёҳи Х.Вамберининг хизматлари каттадир.

У 1867 йилда Лейпцигда нашр этилган «Чиғатой тили дарелиги» хрестоматия-қўлланмасида юздан ортиқ халқ мақолларини, «Юсуф ва Аҳмад» достонидан олинган парчаларни немисча таржимада ўзбекча матн билан биргаликда нашр этди. 1911 йилда эса «Юсуф билан Аҳмад» достонининг Хоразм версиясини тўлалигича нашр эттирди.

XIX асрда айрим фольклор ва китоб ишқибозлари, шунингдек, бахшилар ташаббуси билан халқ дostonларининг баъзи қўлёзма нусхалари юзага кела бошлади. Бундай нашрлар таржима қилиш ёки халқ дostonлари ва эртақларини қайта ишлаш натижасида яратилди. Шу хилдаги асарлар жумласига «Ҳикояти Гурўғли султон», «Юсуфбек билан Аҳмадбек», «Тулумбий», «Чор дарвеш», «Рустами дoston», «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Санобар», «Бўзўғлон», «Баҳром ва Гуландом», «Ҳурлиқо ва Ҳамро», «Алларқўса» кабиларни киритиш мумкин.

Халқ оғзаки ижоди намуналарини илмий тарзда тўплаш ва тадқиқ қилиш ишлари асосан, XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб жонланди.

Ўзбек билим ҳайъатининг топшириғи билан Тошкент Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида халқ ижоди юзасида кузатишлар олиб борган Ғози Олим Юнусов 1922 йилда шу жойда тарқалган кўплаб эртақ, қушиқ, топишмоқ ва мақолларни тўплади. Ўзбек эпосшунослиги тарихида биринчи марта Ғозил Йўлдош ўғли ва Ҳамрокул бахшидан «Алпомиш» достонининг бир қисмини ёзиб олди. Олим ўз кузатишларининг натижасини умумлаштириб мақола ёзди ва унда ўзбек эпосининг юксак намуналари: «Алпомиш», «Гурўгли», «Юсуф ва Аҳмад» каби достонлар ҳақида илк бор фикр юритилди. Шу нарса диққатга сазоворки, тадқиқотчи «Алпомиш» достонини жаҳон адабиётида муҳим ўрин тутган машҳур «Одиссея», «Илиада» каби эпосларга қиёслаб ўрганади.

Йигирманчи йилларнинг охирига келиб халқ ижодининг турли жиҳатларини текширувчи тадқиқотлар юзага кела бошладики, бу ўзбек фольклоршунослиги ўз илмий йўналишига эга бўлиб, унинг асоси яратилганлигидан далолат берарди. Бу асоснинг яратилишида айниқса таниқли фольклоршунос Ҳоди Зариповнинг хизматлари салмоқли бўлди.

Ўттизинчи йилларгача қатор мақолалари билан танилган Ҳ.Зарипов 1939 йилда олий ўқув юртлари учун «Ўзбек фольклори» қўлланмасини яратди. Мазкур ўқув мажмуаси олимнинг чуқур изланишлари, муҳим илмий хулосалари натижасида юзага келди.

Ўттизинчи йилларда ўзбек фольклоршунослигига Мансур Афзалов, Шарифа Абдуллаева, Миёнбузрук Солиҳов, Юсуф Султоновлар кириб келишди. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Шокир Сулаймон, Шариф Ризо каби ёзувчи ва шоирлар ҳам халқ оғзаки ижодини ўрганиш билан шуғулландилар.

Мансур Афзалов (1910-1973) атоқли ўзбек шоири Ислоҳ Назар ўғли репертуарини, ижодини кунг билан ўрганди. Достончи ижоди ҳақида кўплаб мақолалар эълон қилди.

Андан «Орзигул» достонини ёзиб олиб, уни 1941 йилда нашр эттирди.

Шу йилларда фольклоршунос Буюк Каримов (1906-1945) ўзбек халқ эртаклари юзасидан самарали тадқиқотлар олиб борди ва ўз изланишларининг самараси ўлароқ 1939 йилда «Ўзбек халқ эртаклари» тўпламини нашр эттирди. Мазкур китоб эртақлардан тузилган дастлабки йирик тўплам эди.

Йигирманчи асрнинг 40-йилларида халқимиз орасида юзлаб ҳолда кенг тарқалган «Далли», «Хуш келди», «Зулфизар билан Авазхон», «Чамбил қамали» каби «Гўрўғли» туркумига кирувчи достонларнинг баъзи намуналари китоб ҳолида нашр этилди.

Ўзбек халқ ижодини тўплаш ва ўрганишда сезиларли ютуқлар қўлга киртилган бўлса-да, уларни умумлаштирувчи монографик тадқиқотлар яратилмаган эди. 1947 йилда академик В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифовлар ҳамкорлигида яратилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби мана шу эҳтиёж туфайли юзага келди. Ушбу монументал тадқиқотда биринчи марта ўзбек халқ достонлари илмий-назарий жиҳатдан чуқур таҳлил қилинди. Бу китобнинг яратилиши ўзбек фольклоршунослигида муҳим воқеа бўлди. Кейинчалик мазкур китоб ўзбек халқ достонлари ҳақида янги-янги тадқиқотларнинг юзага келишида асосий замин бўлиб хизмат қилди.

«Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китобининг биринчи бобида ўзбек халқ достонлари ва бахшичилик санъатининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот берилган.

Асарнинг иккинчи бобида ўзбек халқ достонлари жанр хусусиятига кўра қаҳрамонлик, романик, жангнома, тарихий ва китобий каби турларга ажратиб тасниф қилинган.

Учинчи бобда эса халқ достонларининг гоёвий мазмуни, образлари, поэтик хусусиятлари таҳлил қилинган. Достонларнинг яратилиш даври ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Китобнинг сўнгги боби кейинги даврларда яратилган янги достонлар таҳлилига қаратилган.

«Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби 1958 йилда Германияда немис тилида нашр этилди. Бу тадқиқотнинг яратилиши билан ўзбек фольклоршунослигида, хусусан, халқ дostonларини ўрганишда янги давр бошланди.

Ўтган асрнинг эллигинчи йилларида ўзбек халқ эпосини ҳар жиҳатдан ўрганиш ва тўплаш борасида Ҳоди Зарипов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Малик Муродов, Зубайда Ҳусайновалар самарали иш олиб бордилар. Уларнинг сайъ-ҳаракатлари натижасида «Ўзбек фольклоридан намуналар» тўплами босилиб чиқди. «Ойсулув», «Равшан», «Малика айёр», «Кунтуғмиш», «Ёдгор», «Орзигул», «Ширин билан Шакар», «Рустамхон», «Интизор», «Муродхон» каби дostonлар ҳамда «Алпомиш» дostonининг Фозил шоир варианты, шунингдек, «Ўзбек халқ дostonлари» икки томлигининг нашр этилиши фольклоршуносликдаги муҳим воқeалардан бири бўлди.

1959 йилда фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг ўзбек халқ кўшиқлари борасида олиб борган тадқиқотлари натижаси сифатида «Ўзбек халқ кўшиқлари» китоби босилиб чиқди.

1960–80 йиллар орасида ўзбек фольклорини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди. Айниқса, жуда катта маданий бойлигимиз бўлган халқ дostonларини ҳар томонлама ўрганиш фольклоршуносликнинг диққат марказида бўлди. Фольклоршунос олимлар М.Саидовнинг «Малика айёр» дostonи, «Ўзбек халқ дostonларида бадий маҳорат», Т.Мирзаевнинг «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари» монографиялари, М.Муродовнинг «Гўрўгли» туркуми дostonлари ҳақидаги тадқиқотлари ўзбек фольклоршунослигига кўшилган муносиб ҳисса бўлди. Айниқса, Ҳ.Зарифовнинг «Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари», «Халқ ижодини нашрга тайёрлаш принциплари» каби мақолалари фан тараққиётида муҳим ўрин тутди.

Академик В.М.Жирмунскийнинг 1974 йилда нашр этилган «Туркий халқлар эпоси» китобида «Манас», «Алпомиш», «Эдиге» дostonлари ҳақида, шунингдек, «Ўғуз» қаҳрамон-

ни эркин ва «Китоби дада Қурқуг», «Урта Осиё халқ бахшила-
ри ҳақидаги тадқиқотлари жамланган.

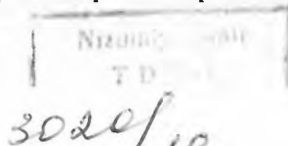
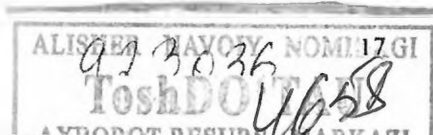
Ушбу йиллари халқ бахшилари ижодини ўрганишга ало-
нда эътибор берилди. Фольклоршунослар Т.Ғозибоевнинг
«Фанал Иўлдош ўғли», О.Собировнинг «Ислом Назар ўғли»,
Миршевнинг «Халқ бахшиларининг эпик репертуари»,
А.Муродовнинг «Сарчашмадан томчилар» каби моногра-
фиялари яратилди.

Ўзбек халқ эртаклари ҳақидаги дастлабки йирик тадқи-
қот М.Афзаловнинг «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» номли
китобидир. Муаллиф унда эرتак турлари, унинг ўзига хос
хусусиятлари ҳақида атрофлича фикр юритган.

Фольклоршунос К.Имомовнинг «Ўзбек сатирик эртак-
лари» монографиясида бу хилдаги эртакларнинг жанр хусу-
сиятлари, уларда анъанавий синов мотиви, эртак ва дoston
туносабатлари каби муҳим масалалар ёритилган.

Ғ.Жалоловнинг «Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси» моно-
графиясида эса, сеҳрли фантастик эртакларнинг генезиси
масалалари таҳлил қилинган. 80-йилларгача оғзаки проза-
нинг эртақдан бошқа намуналари тадқиқотчилар назаридан
етда қолмоқда эди. Шу жиҳатдан қараганда К.Имомовнинг
«Ўзбек халқ оғзаки прозаси», Б.Саримсоқовнинг «Ўзбек
дабиётида сажъ» каби монографиялари бу соҳадаги катта
туғдир.

Ўзбек халқ кўшиқларини ўрганишда М.Алавиянинг «Ўзбек
халқ маросим кўшиқлари» китоби алоҳида ўрин тутди. Унда
анима турли маросимлар билан боғлиқ кўшиқларнинг тари-
хий илдизи ва асосий хусусиятларини илк марта илмий тас-
ниф қилган. Шунингдек, Ш.Турдимовнинг лирик кўшиқлар,
Жуманазаровнинг тарихий кўшиқлар, Ж.Қобулниёзовнинг
«Хоразм халқ кўшиқлари» тўпламлари босилиб чиқди. Яқин
йилларга қадар маросим фольклори ҳақидаги текширишлар
ир томонлама бўлиб, улар асосан кўшиқ доирасида ўрганиб
илинар эди. Бундай чалкашликларга Б.Саримсоқов тадқиқот-
лари барҳам берди. Унинг «Ўзбек маросим фольклори» моно-

графиясида мавсумий маросим ва сўз сеҳри билан боғлиқ фольклор турлари атрофлича таҳлил этилди.

Фольклоршуносликда топишмоқ, мақол сингари кам ўрганилган жанрларни тадқиқ этиш ва нашр қилишда ҳам муайян ютуқларга эришилди. Бу борада З.Хусаинова ва М.Афзалов хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. З.Хусаинов дастлаб ўзбек халқ топишмоқлари тўпламини сўз боши билан нашр эттирди, кейинчалик эса мазкур жанр бўйича олиб борган кузатишларини махсус монографик тадқиқот сифатида чоп қилдирди. Монографияда топишмоқ жанрининг ўзига хос хусусиятлари, турлари, уларнинг келиб чиқиши маърифий-эстетик аҳамияти чуқур таҳлил этилган.

«Ўзбек халқ мақоллари» (1987-1988) икки томлигининг юзига келиши ўзбек фольклоршунослигининг жиддий ютуқларидан биридир. Ун уч мингга яқин мақолни ўз ичига олган бундай тўпلام академик моҳиятдаги салмоқли ишлардан биридир.

Ўзбек фольклоршунослигида кам ўрганилган жанрлар бўйича ҳам катта-кичик тадқиқотлар олиб борилди. М.Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963) монографияси худди шундай тадқиқотлардан бўлиб, муаллиф унда ўзбек халқ театрининг моҳияти, турлари, халқ актёрларининг маҳорати, ғоявий йўналиши, масхарабозлар репертуари каби масалаларни батафсил таҳлил қилган.

Фольклор асарларида ҳажвий йўналиш муҳим ўрин тутгани шу жиҳатдан қараганда, Ҳ.Раззоқовнинг Фарғона водийси маълумотлари асосида яратган «Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор» монографияси (1965) алоҳида қимматга эга.

Ёзма адабиёт ва фольклорнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш фольклоршуносликнинг маълум бир қисмини ташкил қилади. Бу борада 70 йилларда яратилган О.Собиоровнинг «Сарчашма адиб ижодида», «Ойбек ижодида фольклор», «Реалистик проза ва фольклор», Ғ.Жалоловнинг «Ҳамза поэзияси ва халқ оғзаки ижоди» рисоалари, А.Жўрахоновнинг «Ўзбек демократик адабиёти ва фольклор», Қ.Қодировнинг «Мақсуд Шайхзода поэзиясида фольклор»

адабиётлари», С.Алимовнинг «Ўзбек адабий эртақларининг шаклланиши ва тараққиёти», И.Ёрматовнинг «60-80 йиллар ўзбек адабиётида фольклоризмлар типологияси» каби тадқиқотлари шу масалага бағишланган.

Профессор Н.М.Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» монографияси бу соҳада қилинган ишлар орасида салмоқли ўрин эгаллайди. Муаллиф мазкур тадқиқотда Алишер Навоийнинг фольклорга муносабати, Алишер Навоий асарларида мифология, «Хамса» қаҳрамонларининг фольклордаги замини, Навоий дostonларининг халқ вариантлари, халқ оғзаки ижодида Алишер Навоий сиймоси каби масалалар хусусида атрофлича фикр юритган. (1974)

М.Ҳакимовнинг «Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди» монографияси ҳам фольклоршунослик ва адабиётшунослик учун муҳим бўлган тадқиқотлардан биридир. Олимнинг ушбу монографиясида Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодига илмий-назарий қарашлари, Навоий лирикасининг етакчи жанри бўлган ғазалларга халқ ижодининг таъсири ҳамда Навоий шеърининг поэтикасида халқ мақолларининг тутган ўрни ва аҳамияти ўрганилган (1979).

Оғзаки ва ёзма адабиёт муносабатларини ўрганишда муҳим йўналишлардан бири фольклор ва ёзма адабиёт заминида юзага келган қиссаларни (Халқ китоблари) тадқиқ этишдир. Шу нуқтаи назардан қараганда В.Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигидаги мулоҳазалар, Р.Мажидовнинг «Хуршед ва маликаи Дилором», Ҳ.Оқбўтаевнинг «Тоҳир ва Зухра» қиссалари юзасидан яратган тадқиқотлари асосидаги кузатишлари диққатга сазовордир.

Болалар фольклорини ўрганиш борасида ҳам муҳим тадқиқотлар юзага келди. Чунончи, Ф.Жаҳонгировнинг «Ўзбек болалар фольклори» (1974) монографиясида болалар фольклорининг ўзига хос хусусиятлари, турлари, тез айтишлар, танишмоқлар, болалар кўшиқлари ва эртақлари, уйин фольклори кабилар таҳлил қилинган.

Бундан ташқари ушбу йўналишда О.Сафаровнинг «Болаларнинг эркаловчи халқ поэзияси» (1981), «Ўзбек болалар

поэтик фольклори» (1985) монографияларида ўзигача ўрганган алла, болалар кўшиқлари, ўйинлари ва бошқа жанрларни янги маълумотлар билан тўлдириб, болалар фольклорига хос турли хусусиятлар аниқланган.

Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётидаги муҳим ютуқлардан бири шундаки, ана шу йиллар давомида фольклор асарларини илмий тадқиқ қилиш ва нашр этишда самарали натижаларга эришилди. 1964 йилдан бошлаб «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлигини нашр этишга киришилди. Ҳозиргача халқ оғзаки ижодининг дoston, эртақ, кўшиқ, мақол ва бошқа жанрларига кирувчи кўплаб тўпламлар босилиб чиқди.

Аждодларимиз оғзаки ижодини ўрганишдаги амалга оширилган зарур ишлардан бири «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясининг юзага келиши бўлди. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликда тутган ўрни» (1971), «Фозил шоир» (1973), «Пўлкан шоир» (1976), «Ислom шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни» (1978) каби туркум тадқиқотларда халқ оғзаки ижодининг ўзига хос хусусиятлари, атоқли бахши-шоирларнинг ҳаёти ва ижоди, репертуари каби масалалар ўрганилди. Шунингдек, «Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари» (1981), «Ўзбек фольклори очерклари» (1988-1990) уч томлиги яратилдики, умумлаштирувчи моҳиятдаги ушбу тадқиқотларда халқ оғзаки ижоди жанрларига хос хусусиятлар, уларнинг тараққиёт босқичлари каби масалалар илмий таҳлил этилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда халқнинг азалий орзуси бўлган мустақиллик амалга оширилгач, турли соҳаларда бўлганидек фольклоршуносликда ҳам янги давр бошланди.

Энг аввало республикамиз маданият ва маънавиятини давр талабига мослаштириб ривожлантириш учун халқимизнинг маданий меросини чуқурроқ ўрганиб, уни ўзлаштириб олиш билан бир қаторда маориф, фан ва бошқа соҳаларда турган кўпгина вазифаларни амалга ошириш давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бирига айланди.

Маънавиятимиз ва маданиятимиз тарихини чуқур ўрганиб, тарғиб қилиш, кишиларни халқпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадида улардан фойдаланиш, маданий ёдгорликларни тиклаш, тарихий обидаларни асраш, миллий урф-одатларни, халқ оғзаки ижодини кенг миқёсда холис ўрганиш ва уларнинг намуналарини тўплаш, ҳозирги кунда яратилаётган моддий ва маънавий мулкни келажак авлодларга тўла етказиш учун барча зарур чораларни кўриш, ёш истеъодларнинг камол топишига ҳар томонлама кўмаклашиш ана шу вазифалар сирасига киради.

Мана шу нуқтаи назардан қараганда истиқлол йилларида миллий қадриятларимизнинг ажралмас бир қисми бўлган халқ ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш учун ҳам кенг имкониятлар яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йилнинг 13 январида қабул қилган «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори» ва унинг ЮНЕСКО томонидан қўллаб-қувватланиб, 1999 йилнинг 5-7 ноябрида Термиз шаҳрида ўтказилган халқаро миқёсдаги тантанали юбилей миллий қадриятларимизга бўлган чексиз ҳурмат ва эҳтиромнинг ифодасидир.

Ўзбек халқининг миллий ифтихори бўлган «Алпомиш» дostonининг тўла равишда халқимизга етказилиши маданий тараққиётимиздаги улкан воқеалардан бири бўлди.

Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonининг мукамал нашри 1998 йили таниқли эпосшунос Тўра Мирзаевнинг «Дostonлар гултожи» номли сўз бошиси билан чоп этилди.

«Алпомиш» дostonининг 1998 йилда проф. Т. Мирзаев томонидан амалга оширилган академик нашри Ойсу Шимшек ва Ойнур Оз томонидан турк тилига ўгрилиб, 2000 йилда Анқарада босилиб чиқди. Шунингдек, дoston рус, немис, инглиз ва бошқа тилларга таржима қилинди.

Аждодларимиз ижодий даҳосининг бебаҳо бадий ёдгорликларидан яна бири «Гўрўғли» туркумидаги дostonлардир.

Раҳматулла Юсуф ўгли репертуаридаги 27 та бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган силсила дostonлар ҳам истиқлол йилларида нашр этилди. Мазкур туркумдаги дostonлар тўрт қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми 1996 йили «Гўруғлининг туғилиши» номи билан, иккинчи қисми 1997 йили «Авазхон» номи билан эълон қилинди. Ва ниҳоят 2006 йилда дostonнинг тўрт жилди ҳам яхлит ҳолда чоп этилиб, ўқувчилар оммасига тақдим этилди.

Истиқлол йилларида халқ ижодига бўлган эътиборнинг кучайиши натижасида фольклоршуносликда илмий-назарий аҳамиятга молик бўлган кўплаб тадқиқотлар яратилди ва яратилмоқда. И. Ёрматовнинг «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадиияти» (1994), С. Мирзаеванинг «Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси» (2002), Ж. Юсуповнинг «Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати» (1997), М. Жўраевнинг «Ўзбек халқ эртакларида сеҳрли рақамлар» (1991), М. Муродов, А. Эргашовларнинг «Алпомишнома» (1999), О. Мадаевнинг «Алпомиш» билан суҳбат» (1999), «Халқ оғзаки поэтик ижоди» (2001), А. Мусақуловнинг «Ўзбек халқ лирикаси» (1995), Ш. Турдимовнинг «Соқибулбул» (1996), «Ўзбек фольклоршунослиги масалалари» (2006), М. Жўраев, У. Сатторовнинг «Боболардан қолган нақллар» (1998), Хоразм дostonлари «Гўруғли» (2004) каби халқ оғзаки ижодининг турли жанрларини ўрганишга қаратилган монография ва рисолаларнинг яратилиши, кўплаб халқ ижоди намуналарининг чоп этилиши ўзбек фольклоршунослигининг янги тараққиёт босқичига кўтарилганлигидан далолат беради.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Фольклоршунослик фани нимани ўргатади?
2. Маҳмуд Қошғарийнинг фольклоршунос сифатидаги фаолияти ҳақида тушунча беринг.
3. XIX асрда фольклоршунослик соҳасида қандай ишлар амалга оширилган.
4. XX асрнинг 20-йилларидан бошланган фольклоршунослик соҳасидаги ўзгаришлар ҳақида маълумот беринг.

5. Х. Зарифовнинг ўзбек фольклоршунослиги асосчиси сифатидаги хизматлари нималардан иборат?

6. Ўзбек халқ эртаклари тадқиқотчилари ҳақида маълум бериш.

7. Ўзбек халқ дostonлари тадқиқотчилари ҳақида маълум бериш.

8. Истиқлол даврида фольклоршунослик соҳасида қанчали муҳим ўзгаришлар бўй берди.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов, Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999.

2. И.А.Каримов, Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1996.

3. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.

4. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: Шарқ», 2001.

5. Алпомиш. Т.: «Шарқ», 1998.

6. С.Мирзаева, Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004.

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Марказий Осиё жаҳоннинг илму фан, фалсафа, дин, адабиёт ва санъат қадимдан ривожланган, тарихи ниҳоятда боғи минтақаларидан биридир. Сўнгги тарихий ва археологик тадқиқотлар ана шу муқаддас заминда одамзотнинг илк фаолияти бир миллион йилга яқин эканлигидан далолат беради.

Жуда кўплаб оғзаки ва ёзма манбалар, турли осори-атиқ обидаларидан маълум бўлишича, Днепрдан Олтойгача бўлган ҳудудда скифлар, Каспий орти текислигида массагетлар, улардан шарқроқда саклар, сўғдлар, бақтирияликлар, хоразмийлар, парфийлар яшаганлар. Ҳозирги Марказий Осиёликларнинг утмишдаги ана шу аجدодлари асримиздан бир неча мин йиллар илгари суғоришга асосланган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, овчилик, балиқчилик билан шуғулланганлар.

Ҳозирги ўзбек, тожик, туркманларнинг аجدодларида суғориш деҳқончилиги маданияти шу қадар ривож топганки ҳатто биргина Аракс (ҳозирги Амударё) ҳавзаларида жуда кўплаб сунъий суғориш каналлари, сув иншоатлари қазилиб чўл ва саҳроларга сув олиб чиқилган.

Шу тариқа моддий ва маънавий қадриятлар яратилган Ота-боболаримиз яшаган ҳудудларда қадимда хилма-хил маданият ўчоқлари таркиб топган ва ривожланган.

Марказий Осиё халқларининг, хусусан, ўзбекларнинг маданияти, тарихий илдилари, ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, диний, бадиий қарашлари ва фикрлари шаклланиб ва ривожлана боришининг илк даврлари қадим замонларга бориб тақалади.

Аждодларимизнинг қадим ижтимоий-иқтисодий ҳаёти урф-одатлари, анъаналари, маданияти, тили ва тарихи бадиий-фалсафий жиҳатдан ўзига хос тарзда акс эттирадиган оғзаки ижодиёти ниҳоятда бой ва хилма-хилдир. Мифлар афсоналар, қаҳрамонлик эпослари, қўшиқлар, мақол ва маталлар, эртақ ва топишмоқлар халқ оғзаки ижодиёти маданиятнинг энг қадимги ва узоқ тарихга эга бўлган соҳала

ридир. Уларнинг ижодкори, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга анқайлаб асраб ўтказувчи асосий куч — барча моддий ва маънавий бойликларнинг яратувчиси бўлган халқдир.

Тарих қаъридан, неча-неча ўтмиш даврлардан бизгача ети келган мифлар, афсона ва ривоятлар, дostonлар, эртак ва қўшиқлар ўтмишнинг шунчаки бир акс садоси эмас, балки халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафий китоби ҳамдир.

Энг қадимги фольклор намуналари ёзув юзага келмасдан анча олдин пайдо бўлган ва ёзма адабиётнинг вужудга келишига асос бўлган. Ҳар бир фольклор асари турли хил ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтганлиги сабабли унинг шакл ва мазмунида янги-янги қатламлар юзага келади. Шу боисдан ҳам анъанавий фольклор намуналарини конкрет тарихий давр, воқеа ва шахслар фаолияти билан боғлаб ўрганиш мумкин эмас. Чунки фольклор халқнинг конкрет тарихи эмас, балки бадий тарихидир. Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги фольклор намуналари баъзи тарихий ёдгорликлар, илмий асар ва ёдномалар («Авесто», «Девон: лутогит турк», юнон тарихчилари асарлари ва бошқалар оққалигина бизга етиб келган.

Энг қадимги фольклор мифлар, жангнома типидagi афсоналар ва ривоятлар, эртак ва нақллар, қаҳрамонлик эпослари, қўшиқ ва мақоллардан иборат.

Аждодларимиз томонидан яратилган фольклор асарлари ва урф-одатларида уларнинг анимистик ва тотемистик қарашлари излари ҳам сақланиб қолган.

Одамларнинг табиат ҳақидаги тасавурида ўзини табиат кучлари ва ҳодисалари билан айнан бир нарса деб ҳисоблаши, жонсиз нарсаларга жонли сифатида қараши анимистик қараш дейилади. Анимистик қарашлар асосини қадимги инсонларнинг жон ва руҳлар ҳақидаги тасавурлари, уларнинг жонли ва жонсиз табиатда яшаши ҳақидаги қарашлари ташкил қилади. Бундай тасавур ва қарашларнинг излари эртакларнинг қадимий мотивларида сақланиб қолган

Масалан, «Ёрилтош» эртагида қизнинг мурожатидан кейин тошнинг ёрилиши мўъжизаси ва қизни бағрига олиши, «Ялмоғиз кампир» эртагида одамларнинг тошга айланиб қолиши, «Қилич ботир»да қаҳрамоннинг жони қиличда эканлиги кабилар шулар жумласидандир.

Тотемизм эса ибтидоий жамиятда пайдо бўлган диннинг алоҳида шакли бўлиб, кўпинча одамнинг ҳайвон ёки ўсимлик, баъзан жонсиз нарса ёки табиат ҳодисалари билан алоқаси борлиги ҳақидаги ишонч-эътиқодни англатади. Туркий халқлар қуёш, сув, оловга топинганлар, от, ит каби баъзи ҳайвонларга эътиқод қўйганлар. Тотем — у ёки бу уруғнинг эътиқод қўйган ҳимоячисидир. Ўзбек халқ эртаклари ёки дostonларида қаҳрамонларнинг тақдири кўпинча унинг отига ёки қушларга боғлиқ бўлади. Инсон қийин ҳолатда, иложсиз қолганда, от ёки сеҳрли жонзотлар ёрдамга келади. Масалан, «Қирон ботир» эртагида парилар Қирон ботирни ва унинг хотинини керакли жойга кўз очиб юмгунча элтиб қўйган бўлса, «Бахт излаган йигит» эртагида балиқ одамни устига миндириб, дарёдан ўтказиб қўяди. Дostonларда Рахш, Бойчибор, Фирот каби отлар ўз эгаларига садоқат билан хизмат қилиб, хатарли дамларда уларни бало-қазолардан ҳимоя қилишади.

От култи қадимги кишиларнинг турмуш тарзи билан бевосита боғлиқ бўлиб, отларни хонакилаштириш, улардан иш ҳайвони сифатида хўжаликда фойдаланиш давомида юзага келган. Қадимги Бақтриядаги Зариасп, Хоразмдаги Ҳазорасп сингари жой номлари аслида от култига алоқадор бўлган уруғ номлари билан боғланади. Хуллас, тотемизм фақат диний қарашларнинг мажмуи бўлиб қолмасдан, балки қадимги аждодларимиз дунёқараши, жамиятнинг ижтимоий тузилишини ҳам гавдалантиради.

Мифлар. Қадимги давр фольклорида ибтидоий тасаввурлар асосида яратилган мифлар алоҳида ўрин тутади.

Миф юнонча — сўз, ривоят деган маънони билдириб, дунёнинг пайдо бўлиши, табиат ҳодисалари, яратувчи маъбуд ва

баҳтсизликлар ҳақидаги афсоналардир. Мифологик қарашлар ин-
соннинг табиатни, олам сирларини билишга бўлган интилиши-
нинг натижаси сифатида пайдо бўлган. Дунёдаги яхшилик билан
ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасидаги
курашлар бу курашларда эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси
ҳақидаги қарашлар мифларнинг асосини ташкил қилади. Миф-
ларда баён қилинишича, яхшилик оламига Ахурамазда, ёмон-
лик оламига эса Ахриман бошчилик қилади. Бахт ва бахтсизлик,
ҳаёт ва мамот шу қарама-қарши кучлар ўртасидаги кураш ва
унинг оқибатларига боғлиқ.

«Авесто»да талқин қилинишича, агар одамлар Ахурамаз-
да юборган қонунлар ва ўғит-насихатларга амал қилсалар,
ёмонли бўлсалар, эзгулик ёмонлик устидан, ёвузлик тим-
соли бўлган Ахримандан ғолиб келадилар, дейилади.

«Авесто»да жамики эзгуликлар ниҳоятда улуғланган, ёмон-
ликлар эса кескин қораланади. Унда «мадҳ этаман эзгу фик-
рат, эзгу калом, эзгу амал ила эзгу фикрат, эзгу калом,
эзгу амални. Жами эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амалга
бағишланаман, жумла ёвуз фикрат ёвуз калом ва ёвуз амал-
лардан юз бураман» дейилади.

Ҳаёт ва ўлим, ёруғлик ва қоронғулик, эзгулик ва ёвуз-
лик, адолатли қонунлар билан адолатсиз қонунлар ўртаси-
даги кураш «Авесто»да бутун табиат ва жамиятга хос деб
қаралган. Мана шу жиҳатдан «Авесто» хитойларнинг «Дао-
сизм», ҳиндларнинг «Веда» каби диний-фалсафий китоблари
билан муштаракдир.

Масалан, «Даосизм» фалсафасига кўра гўзаллик ва хунук-
лик, баландлик ва пастлик, яхшилик ва ёмонлик, борлик
ва йўқлик, узун билан калталиқ бир-бирини туғдиради,
бирин-кетин келади, бир-бирига боғлиқ бўлади, табиатда-
ги барча мавжудот, барча ҳодисалар қарама-қаршилиқлар-
ни ўз ичига олади. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги жангу-
жадаллар эзгулик учун курашадиган Митра, Анахита, Каю-
марс, Жамшид, Гершасп образида ва бахтсизлик ва ёвуз-
лик тимсоли бўлган Ахриман, дев, аждар, жинлар билан
боғлиқ мифларда ўз ифодасини топган.

Ахурамазда буюк яратгувчи тангри, У оламларни ва одамларни, ҳайвонот ва набототни яратган. Ахриман эса бузғунчи куч — иблис, у инсонларга фақат фалокат келтиради. Ахриман ҳозирги исломий тушунча билан изоҳлайдиган бўлсак иблис — шайтони лаиндир.

«Авесто»да талқин қилинишича, *Мутра* кишиларга нур ва иссиқлик, бахт-саодат бахш этадиган, ёвузлик оламига даҳшат соладиган, кишиларни офатдан қутқарадиган куёш маъбудидир.

Анахита ер, сув ва ҳосил маъбудаси, қахрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи илоҳий куч тимсоли. «Авесто»да Анахита забардаст, хушқомат, камарини белига маҳкам боғлаган, марҳаматли гўзал қиз сифатида тасвирланади. Ёвузликка қарши чиққан паҳлавонлар жанг олдидан ғалаба қозонишини сўраб, илоҳий ҳомийга шундай илтижо қилганлар: «О, марҳаматли, забардаст Ардивисура, Анахита менга мадад бер, уч оғиз ва уч бошли, олти кўз ва минг хил кучлар султони баҳайбат Ажи Даҳок устидан ғолиб чиқай».

Анахита образи қадим даврларда ясалган тош ва сопол ҳайкалчаларда ҳам ўз ифодасини топган. Зардуштийлар сув ва ҳосилдорлик маъбудасининг бундай ҳайкалчаларини ўз уйларида, шунингдек, ибодатхоналарда сақлаганлар. Маросимлар чоғида уни алқаганлар ҳамда Анахита шарафига ибодат қилиб, унинг учун қурбонлик маросимларини ўтказиб гурганлар.

Анахита ҳақидаги мифга кўра кимда-ким эзгу ният билан қурбонлик келтирса, унинг илтимоси ижобат қилинади.

Мифларда талқин қилинишича, Каюмарс Ахурамазда яратган одам ва инсоният ибтидосидир. Каюмарс ҳақидаги афсоналар Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган бўлиб, унинг хилма-хил намуналари «Авесто», «Тарихи Табарий», Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар», Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарларида сақланиб қолган. Мавжуд барча мифларда Каюмарс ер юзида пайдо бўлган дастлабки одам сифатида талқин қилинади. Каюмарс эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси ҳақидаги ибтидоий ишончнинг образли ифодасидир.

Жамшид ҳақидаги миф намуналари ҳам Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. «Авесто»да талқин қилинишича, у адолатли подшо бўлган. Жамшид ҳукмронлик қилган пайтларда мамлакатда қаҳратон совуқлар ҳам, жазирама иссиқлар ҳам бўлмаган. Ҳатто касаллик ва ўлим ҳам чекинган. У ер юзини уч баравар кенгайтириб, одамлар учун турли емишлар ва молларни кўпайтиради. Мамлакатни сув босганда тўғонлар куриб, одамларни офатдан сақлаб қолади.

Жамшид образи кейинчалик ёзма адабиётга ҳам кириб келди. Жамшид ҳақидаги афсоналар «Шоҳнома» ва «Тарихи Мулуки Ажам» асарларидан ҳам ўрин олган.

Фирдавсий достонида Жамшид ўз ҳукмронлигининг дастлабки даврида адолатли, инсонпарвар подшо сифатида тасвирланади. Турли ҳарбий қурооллар кашф этади, шаҳарлар бино қилади, наврўз байрамини одат тусига киритади. Кейинчалик эса шайтоннинг мақри туфайли мутакаббирликка берилиб ўзининг сурати билан бутлар ясатиб, одамларни ўзига сўнгинишига буюради. Мана шу гуноҳ ишлари туфайли Аллоҳнинг қаттиқ жазосига гирифтор бўлиб, Заҳҳок томонидан афсус билан иккига бўлиб ташланади.

«Авесто»да талқин қилинган маъбудлар, паҳлавонлар ҳақидаги афсона ва мифларнинг излари халқ оғзаки ижодида сақланиб қолган. «Эр Хўбби» ҳақидаги миф шулар оумласидандир. Ушбу миф Хоразм ва Фарғонада кенг тарқалган. Мифда Эр Хўбби сув пири сифатида намоён бўлади.

Ҳикоя қилинишича, Фаридун ва ҳатто Жамшид даврларидан илгари дарёда Эр Хўбби деган йигит яшаган. Бу йигит дарёнинг илоҳий ҳомийси бўлган. Хўбби балиқ билан овқатланган, у бир қўли билан балиқ тутиб оларкан-да, уни узун қўллари билан қуёшга узатиб, пишириб ер экан. У етти юз йил давомида Амударёда яшаган. Бу вақт ичида ҳеч қандай инсу-жинслар, ёмон руҳлар, ҳатто чивинлар ҳам дарёга яқинлаша олмаган. Амударё тўлиб тошиб оққани туфайли халқ сувга маъмур ва фаровон яшаган. Жамшид тахтга чиқиши билан Хўбби дом-дараксиз ғойиб бўлган. Минг йил давоми-

да Хуббининг онаси аза тутган ва у билан бирга дарё, сахро, тоғ ва қоялар ҳам йиғлаган; одамлар, қушлар ва ҳайвонлар йиғлаган; осмонда фаришталар, ер остида девлар йиғлаган. Лекин одамлар Хубби тирик, у қиёматгача яшайди ва бизга нажот беради, деган ишонч билан яшаганлар.

Ўрта Осиё халқлари орасида қадимда ер, осмон, қуёш ва бошқа сайёралар ҳақида космогоник мифлар вужудга келган. Уларда кишиларнинг табиий муҳит, коинот, самовий ҳодисалар ҳақидаги ўй-фикрлари, ҳаёлотлари ифодаланган. Инсонлар қисматини, тақдирини юлдузларга қараб башорат қилиш мумкинлиги, бахт юлдузи ҳақида қанчадан-қанча афсона ва ривоятлар яратилган. Мифологияда инсонларга ризқ берадиган ер, нур ва иссиқлик берадиган осмон бениҳоя улуғланган, ота қуёшга, она эса ойга қиёсланган.

Ўрта Осиёда неча минг йиллар оша юзага келган тарихий тараққиёт давомида миф ва афсоналар ижодий қайта ишланган, янги-янги воқеа ва маълумотлар, фикр-тушунчалар ва ғоялар билан бойиб, такомиллашиб инсоният маънавий маданиятига ҳисса бўлиб қўшилган.

Халқ орасида оғиздан оғизга кўчиб юрган мифологик образлар кейинчалик қаҳрамонлик эртақ ва дostonларнинг яратилишига асос бўлди. «Тўмарис», «Широқ», «Зариандр ва Одатида», «Зарина ва Стриангия», «Уч оғайни ботирлар», «Қаҳрамон», «Алпомиш», «Қирққиз», «Гуруғли», «Ойсулув» каби эпик асарлар шулар жумласидандир.

Бу асарларнинг асосий негизини ташкил этадиган умумий ғоя — инсон учун жондан азиз ҳисобланган муқаддас даргоҳ — Ватаннинг истиқлоли, истиқболи, эрки ва мустақиллиги учун чет эллик босқинчиларга нисбатан муросасиз курашиш ҳар эркагу аёлнинг, каттаю кичикнинг олий инсоний бурчи эканлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалардир.

Ҳазар денгизидан тортиб, Орол бўйига қадар чўзилган катта минтақада яшаган узоқ аجدодларимиз бўлган сак ва масса эт қабилалари тарихий манбалардаги маълумотларга

қаригада¹ чорвачилик ва деҳқончилик билан кун кечирувчи мағрур ва жанговар қабилалар бўлган. Тарихий воқеа ва ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда юзага келган жангнома типигаги «Тумарис» ва «Широқ» каби тарихий ривоятлар ушбу фикрларнинг ёрқин далили бўла олади.

«Тумарис» ҳақидаги ривоят. Геродотнинг «Тўққиз китобдан иборат тарих» асарида битилган бўлиб, унда массагетлар суқмдори бўлган бу жасоратли аёлнинг мардлиги, унинг босқинчи аҳмоний шоҳларидан бири Кирга қарши ўз қабиласининг мустақиллиги учун, ор-номус йўлида олиб борган жангари, талабаси ҳақида ҳикоя қилинади. Бу маълумот биз учун узоқ ўтмишда ота-боболаримизнинг, жасоратли аёлларнинг таълоқликлари учун олиб борган мардонавор курашларини ёқатирувчи асарлари билан қиёсий ўрганишда нодир манба бўлиб ҳисобланади.

Геродотнинг (484-425) «Тарих» китобида ҳикоя қилинишича, Эрон шоҳи Кир массагетлар юртини ўзига қарам қилиш, бойликларини талаш мақсадида Тумарисга уйланди бўлиб, элчилар жунатади. Малика шоҳнинг асл мақсадини тушуниб, унга қайлиқ бўлишни, ўз элини қул қилиб топширишни истамаслигини қатъий қилиб айтади. Шундан сўнг Кир очиқ тажовуз йўлига ўтади ва массагетлар томон «Ушун тортади. Шоҳ дарёдан ўтиш учун кўприклар қурдира бошлайди. Унинг бу хатти-ҳаракатидан хабардор бўлган Тумарис Кирга элчи юбориб шундай дейди: «Эй шоҳ қилаётган ишингни тўхтат! Ҳали сен бошлаган ишингнинг қандай туғишини билмайсан-ку!? Қўй, сен ўз юртингда подшоҳлик қилавер, бизни ҳам ўз ҳолимизга қўй. Лекин сен бунга кўнмайдиган кўринасан. Агар биз билан куч синашмоқчи бўлсанг, у ҳолда кўприклар қуриб овора бўлма, биз дарёдан уч кунлик нарига кетамиз, сен бизнинг еримизга ўт, ёки ўз юртингда учрашишни истасанг, шуни хабар қил».

¹ Қаранг: Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т.: 1964, 112-117-бетлар;

Геродот. История в девяти книгах. Издание второе. Т-1 М.: 1988, стр. 113-114.

Тумарис раҳбарлигидаги массагетлар Эрон қўшинлари билан бўлажак қонли тўқнашувга, ҳаёт-мамот жангига ҳозирлик кўра бошлайдилар. Кир эса ҳийла найранг билан Тумариснинг ўғли Спарганис бошлиқ бир гуруҳ массагетларни асир қилиб олади. Тумарис ғазаб билан: «Эй, қонхўр Кир! Қилган ишинг билан мақтанмай кўя қол! Сен менинг ўғлимни юзма-юз жангда енгганинг йўқ, уни маккорлик билан шароб ичириб қўлга туширдинг. Энди менинг насиҳатимга кир, ўғлимни менга топшириб, зиён-заҳматсиз келган ерингга қайтиб кет! Агар сўзимга кирмасанг, массагетлар тангриси Куёш номи билан қасамёд қиламанки, мен сендай очкўз юҳони қон билан суғораман», — дейди.

Кир бу сўзларга аҳамиятсиз қарайди. Тумариснинг ўғли ўзига келиб, алданганини билади ва ор-номусга чидай олмай ўзини-ўзи ўлдиради.

Тумарис ҳаёт-мамот курашига киради. Қўшинлар ўртасида қонли жанглар бошланади. Узоқ давом этган тенгсиз жангларда оз сонли массагетлар Кирнинг сон-саноқсиз қўшинлари устидан ғалаба қозонадилар. Жангда Кирнинг ўзи ҳам қалок бўлади. Фарзанд доғида қолган она — Тумарис бир мешни инсон қони билан тўлдиради ва Кирнинг калласини қонли мешга тиқиб, шундай дейди: «Сен маккорлик билан мени ўғлимдан жудо қилиб, қайғуга солдинг. Мен ўз онтимга амал қилиб сени қонга тўйдираман».

Ривоятда талқин қилинган Тумарис тўғрисиўз, инсонпарвар ва адолатли, доно ва тадбиркор аёл сифатида гавдаланади. Қабила мустақиллигини сақлаб қолиш асарнинг мавзусини, босқинчилик сиёсатини қоралаш асарнинг ғоявий мазмунини ташкил этади.

Ўзбек халқ эпоси сирасида массагетлар ҳаёти билан боғлиқ қадимий тарихий сюжетлар деярли сақланиб қолмаган. Аммо ўтмишда бу қабилаларнинг эркин ва фаровон ҳаёти, сураш ва интилишларини акс эттирган жуда кўп асарлар йратилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бундай асарлар эпик анъана орқали бизга қадар етиб келмаган бўлса-да,

ларнинг характерини белгилашга имкон берувчи айрим сюжетларнинг излари сақланиб қолган. Фольклоршунос ашмларнинг фикрича, Тўмарис ривоятининг бизга қадар етгани етиб келган ягона варианты «Ойсулув» достонидир.¹ Албатта, «Ойсулув» достони Тўмарис тарихининг тўла ва тилан ифодаси эмас. Бироқ, унда муайян тарихий воқеаларнинг излари бадий ифодаланган. Шу жиҳатдан қаралса, массагетларнинг ҳукмдори гўзал Ойсулув образида ўз ифодасини топганлиги, тарихий шахс Кирнинг Тўмарисга кўрсатил қўйганлиги достондаги паҳлавон Қайсарнинг Ойсулувга ошиқлиги билан мос келади. Массагетлар қўшинининг бошлиғи Тўмариснинг ўғли Спарганиснинг ҳийла билан қўлга олиниши достондаги Ойсулувнинг ўғли туронликларнинг лашкарбошиси Кунботирнинг банди қилинишига ўхшаб кетади. Бироқ достонда Кунботир тақдири халқ орасига хос анъана асосида бутунлай бошқача ҳал қилинган. Паҳлавон Қайсарнинг қизи Офтобойнинг ёрдами натижасида Кунботир бандиликдан, Доро қатлидан қутулади. Бу ҳал «Ойсулув» достонининг массагетлар тарихи билан боғлиқ ҳолда яратилиб, узоқ вақтлар мобайнида турлича талқинларга учраган ҳолда бизгача етиб келганлигини инкор қилишга асос бўла олмайди.

Ватанни ҳимоя қилиш, эрксеварлик, юртпарварлик руҳи аждодларимизнинг қон-қонига сингиб кетганлиги *Широқ* ҳақидаги тарихий ривоятда ҳам чуқур ва ҳар томонлама тасвирланган.

«Широқ» ривоятининг юзага келишига Эрон шоҳи Доро билан Шак қабилалари ўртасида юз берган тарихий жанглар асос бўлган. Бу ривоятнинг қисқа мазмуни юнон тарихчиси Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобида келтирилган. Китобда нақл қилинишича, эрадан бурунги V аср охириларида Доро бошчилигидаги Эрон қўшинлари Турон элига бостириб кириб, унинг худудидаги турли уруғ ва қабила-ларни бирма-бир босиб ола бошлайди. Шак ҳукмдорлари

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М. 1947, стр. 128-131;

Саксфар, Омарг, Тамарис ҳарбий ҳолатни ўзаро муҳокама қилиб турган пайтда уларнинг олдига Широқ номли отбоқар келиб, агар болалари ва оиласининг тирикчилиги таъминланса, Доро қўшинларига қарши бориб, уни енгишини айтади. Уларнинг ваъдасини олгач, Широқ ўша ердаёқ қулоқ бурнини кесади. Сўнг шаклардан Эрон қўшинлари томонга қочиб ўтган киши сифатида эронийлар турган жойга келади. Широқ Дорога арз қилиб ўзини шаклардан алам кўрган киши қилиб кўрсатади. Эрон қўшинини йўлга бошлайди. Атрофи сувсиз қуруқ қум саҳрога бошлаб боради. Душман қўшини сувсизликдан саҳрода ҳалок бўлади. Шу тариқа душманни якка ўзи енгади. Широқ ўз эл-юртини ҳимоя қилиш учун жонидан кечади. Борса келмас жойга келиб қолганини билган иложсиз ва мағлуб босқинчи Дорога қарата Широқ шундай дейди: «Мен ғалабани қўлга киритдим, чунки ватандошларим бўлган шаклар бошидаги фалокатни бартараф этдим, эронийларни сувсизлик ва очликдан улдирдим». Шак элининг мард ўғлони ўзининг оқилона тadbирини амалга ошириб душманлар қўлида ҳалок бўлади. Лекин қабиласи ва шаклар қўшини омон қолади.

Қадимги қўшиқлар. Туркий халқларнинг қадимги оғзаки ижодини ўрганишда айниқса, XI асрнинг машҳур тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари муҳим аҳамиятга эга. «Девон»да Хитойдан Хоразмга қадар бўлган ҳудудларда яшаган уруғ ва қабилаларнинг тили ўрганилади, текширилади.

Тил ўрганиш асносида Маҳмуд Қошғарийнинг тўплаган афсона, мақол ва қўшиқлари мана шу ерда яшаган уруғ ва халқларнинг энг қадимги даврдаги оғзаки ижод намуналаридир. «Девони луғотит турк»даги қўшиқларни асосан, овчилик, чорвачилик, мавсум-маросим ва қаҳрамонлик қўшиқлари ташкил этади. Меҳнат қўшиқлари аждодларимизнинг маънавий ва меҳнат фаолиятининг самараси сифатида юзага келган бўлиб, улар меҳнат жараёнини тасвирлаш билан бирга, кишиларнинг тинч ва фаровон ҳаёт ҳақидаги орзумидлари ва кечинмалари ҳам акс эттиради.

«Ёмон»да айниқса, овчилик билан боғлиқ қўшиқлар катта ўрнни эгаллайди:

*Чағри бериб қушлату,
Той гон изиб тишлату,
Тилки, тўнғиз тошлату,
Ардам била ўклалим.*

Мазмуни:

*Ов қушларин ушлатиб,
Тулки, тўнғиз тишлатиб,
Итларимиз ишлатиб,
Хунар билан гердайдик.*

«Ёмон»даги қўшиқларда халқнинг ҳаёт тажрибалари, баҳар, ёз, қиш фасллари, табиат ҳодисалари билан боғлиқ руҳий кечинмалари акс этган. Мавсум билан боғлиқ қўшиқларда адамларга хос хусусиятларни табиат ҳодисаларига боғлаб талқин қилиш усуллари кўзга ташланади. Йил фаслларида ҳам инсонга хос жон, яхши ва ёмон хусусиятлар бор деб, тасаввур қилинган. Шунинг учун ҳам қиш мавсумида халқнинг маъюслигини ва зорланиши, ёз мавсуми талқинида эса шодлик ва хушнудлик кайфиятлари сезилиб туради. Бу хилдаги қўшиқларда қиш ва ёз жонлантирилади, бир-бирига зид қўйилади, улар тасвирида яхши-ёмон хусусиятлар таъкидланади:

*Қиш ёй била тўқушти,
Қинир кўзунуғ бақишти,
Тутушқали яқишти,
Утғалимат ўғрашур.*

Мазмуни:

*Ёз билан қиш тўқнашди,
Қинғир кўзла боқишди,
Бир-бирини тутишга интилишди,
Бир-бирини ютишга тиришишди.*

Қиш билан ёз ўзаро мунозара қилиб, улардан ҳар бири ўз фазилати билан мақтаниб, иккинчи томонни камситади:

*Қиш ёйғиру сувланур,
Эр ат манин явруюр,
Иклар ема савруюр,
Ат йин тақи тағришур.
Санда кўнар чазанлар,
Кўзғу сингак, йиланлар,
Дук минг қую туманлар,
Кузруқ тикриб югрушар.*

Мазмуни:

*Қиш ёз билан тортишур,
Эр от менда ортишур,
Касалликлар қайтишур,
Куч қувватга тўларлар.
Сенда барча ёмонлар,
Чивин, пашша, шлонлар,
Думи гажак чаёнлар,
Ҳамла қилиб югурушур.*

Ўз навбатида ёз ҳам, қишнинг камчиликларини айтиб ўз
фазилатларини мақтайди:

*Балчиқ балиқ югурулуур,
Жиғой ёвўз йиғрилуур,
Арингаклари угрулуур,
Ўзгуч била овришур.
Санда қочар сундилач,
Манда тинар қарғилач,
Татмағ утар сундувач,
Эркак тиши учрашур.*

Мазмуни:

*Балчиқ ҳамма ёқни қоплайди,
Камбағал, юпунлар қийналади
Бармоқлари совқотиб
Оғиз ели билан иситадилар.
Сендан саъвалар кетар,
Менда қалдирғоч тинар,
Булбуллар сайраб қўнар,
Нару мода учрашар.*

Мазкур қўшиқларда ҳаёлий дунёқараш билан бир қаторда ҳис ва инсон улуғланади, ҳар бир фаслнинг ўзига хос хусусияти ёрқин лавҳаларда очиб берилади. Баҳор келиши билан табиатда содир бўладиган уйғониш, теварак атрофнинг кўм-кўк майсалар билан қопланиб, гулларнинг очилиши, рутубатли совуқ қиш кунларидан қутилган кишиларга завқ уйғониши

*Турли чечак ярилди,
Барчин язим қарилди,
Учмоқ яри кўрулди,
Тумлуғ яна калгусуз.*

Мазмуни:

*Турли чечаклар очилди,
Ер юзи кўк гиламларга буркалди.
Жаннат ери кўринди,
Совуқ қайтмас бўлиб кетди.*

«Девону луғотит турк»да жангнома моҳиятидаги қўшиқлар ҳам мавжуд. Уларда баҳодир, мард йигитларнинг қаҳрамонликлари тасвирланади. «Девон»даги бу хилдаги қўшиқларга дастлаб ўзбек миллатининг фидойиларидан бири бўлган Фитрат алоҳида эътибор билан қараб, уларни муайян сюжетга эга бўлган эпик асарларнинг парчалари эканлигини аниқлаган эди. «Девону луғотит турк»даги Фитрат томонидан тикланган «Бир уруш майдони ҳақида», «Овдан урушга», «Тангут бегининг уруши», «Уйғурлар билан уруш», «Уч уруш» каби жангу жадаллар эпизоди берилган қўшиқлар туркий халқлар қадимги эпосининг сақланиб қолган парчалари эканлиги ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар мавжуд.¹

*Аран ориг урнашур,
Учин какин ирташур.
Соқол тутиб тортишур,
Кўкси оро ўт тутар.*

¹ Қаранг: Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т.: «Дан», 1991, 29-55-бетлар.

Мазмуни: ботирлар ғазабландилар, гина билан үч олиш мақсадида майдонга чиқдилар. Бир-бирининг соқолидан тутиб тортишдилар. Юракларига олов туташган эди.

Демак, икки томон лашкарларидан майдонга тушган ботирларнинг ғазаб ва нафрат билан бир-бирларига ташланиши юқоридаги түртликнинг мазмунини ташкил қилади. Навбатдаги түртлик эса ўша жангнинг кечиш жараёнини ифодалайди:

*Олллар ориғ олқашур,
Куч бир қилиб орқашур.
Бир-бир уза олқашур,
Азгарлазиб уқ отор.*

Мазмуни: ботирлар бир-бирларини бутунлай йўқ этдилар, кучларини бирлаштирмақ учун ўзаро орқа таянадилар. «Хай баракалла» деб бир-бирларини алқайдилар, ҳеч ўйламасдан ўқ отишадилар.

Маълум бўляптики, майдонга тушган ботирлар бир-бирлари билан басма-бас келиб жанг қилмоқдалар. Тарафлар чарчаб қолганларида шерикларига таяниб куч йиғиб оладилар. Тасвир ўз характери билан Ўғуш қабиласининг ўзини ҳимоя қилиш учун олиб борган тарихий жангларнинг реал ифодаси сифатида таассурот қолдиради.

«Девону луғотит турк»да халқ оғзаки ижодига хос марсия жанридан ҳам парчалар келтирилган. Марсиялар жанг майдонида мардона курашиб ҳалок бўлган қаҳрамонларга бағишланган. Алп Эртўнгага бағишланган марсияларда инсон қалбининг чуқур изтироблари, айрилиқ азоблари акс этган. Баъзи манбаларда Алп Эртўнга эрамиздан олдинги VI асрларда туркийлар тарихида дастлабки давлатни барпо этган, афсонавий баҳодир – Афросиёб сифатида талқин қилинади.

Маҳмуд Қошғарий «Девону луғотит турк» асарини ёзиш учун Урта Осиёда яшайдиган қабилаларни кезиб чиқаркан Алп Эртўнгага бағишланган марсияларни халқ оғзидан ёзиб олади.

*Алл Эр Тунга ўлдими,
Ёмон дунё қолдими,
Замон учин олдимди,
Энди юрак йиртилур.
Замона фурсат кузатди,
Уғри тузоқ узатди,
Беглар бегини оздирди,
Унинг қулидан қандай қочиб қутулди.*

*Замона кучсизланди,
Ёмон, ёвузлик кучайди,
Фазилат соврулиб битди,
Дунё беги қўлдан кетди.*

*Улушиб эрлар бўрилардай,
Ёқа йиртиб қичқирдилар,*

*Ашула айтиб нола қилдилар,
Сиқтагани чун кўрмай қолди.¹*

Шундай қилиб, ибтидоий дунёқараш билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган қадимги фольклор намуналари аждодларимизнинг ҳаёт тарзи, кураш ва интилишлари, урф-одатлари, орзу-умидлари ҳақида муайян тасаввурлар ҳосил қилади. Энг қадимги даврларда яратилган фольклор асарлари кейинчалик янги-янги афсона, ривоят, эртак ва дostonларнинг яратилишига замин бўлди.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Қадимда Урта Осиё халқлари яратган моддий ва маънавий қадриятлар деганда нимани тушунасиз?
2. Қадимги фольклор намуналари бизни нималардан хабардор қилади?
3. Анимистик қарашлар ҳақида маълумот беринг.

¹ Алл Эр тунга ҳақидаги марсия қадимги туркий тилдан ҳозирги ўзбек тилига Насимхон Раҳмон томонидан угирилган. Қаранг: Раҳмон Н. Турк ҳоқонлиги. Ў. А Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993, 5-6-бетлар.

4. Тотемистик қарашларни қандай изоҳлайсиз?
5. Қадимги мифлар ва мифологик образлар ҳақида маълумот беринг.
6. Мифларнинг ғоявий асосини нималар ташкил қилади?
7. Қаҳрамонлик эпослари ҳақида маълумот беринг.
8. Бизгача етиб келган қаҳрамонлик моҳиятидаги афсона ва ривоятларнинг аҳамияти нимада?
9. Қадимги қўшиқлар ва уларга хос хусусиятлар нималардан иборат?
10. Қадимги давр фольклорининг илмий, маърифий ва маънавий аҳамияти ҳақида сизнинг фикрингиз?

Адабиётлар

1. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т.: «Фан», 1991.
3. Насимхон Раҳмон. Турк ҳоқонлиги. Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.
4. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, 1-том, Т.: «Фан», 1988.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИНИНГ ЖАНРЛАР ТИЗИМИ

Қадимги юнон файласуфи Аристотель (эрадан ол. 384-322) «Поэтика» асарида адабиёт асарларини уч гуруҳга ажратиб тасниф қилади ва уларга хос хусусиятларни белгилайди. Кейинчалик немис файласуфи Гегель (1770-1831) ва таниқли рус танқидчиси В.Г.Белинскийлар (1811-1848) ҳам Аристотель қарашларини ривожлантириб бадиий ижоднинг уч тури эпос, лирика ва драма мавжудлигини эътироф этадилар.

Адабий турларнинг бу таснифи «Поэтика»дан бошланган бўлиб, ҳозиргача илмий истеъмолда кенг қўлланиб келинмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда фольклоршунослик ҳам фольклор жанрларини шу уч адабий тур доирасида ўрганиб келади. Тур тушунчаси кенг маънога эга. У ўз ичига турли жанрларни қамраб олади. Турлар воқеликни тасвирлаш характерига кўра бир-биридан фарқ қилади. Эпос воқеликни объектив ҳолда сюжетли-ҳикоявий шаклда акс эттирса, лирика субъектив ҳолда инсоннинг воқеликдан олган таассуротларини, ички кечинмаларини тасвирлайди; драма эса персонажлар нутқи ва ҳаракати орқали ҳаёт лавҳаларини акс эттиради.

Профессор Б.Саримсоқовнинг фикрича, адабиётдаги ушбу уч турни фольклор асарларига ҳам қўллаш мумкин, лекин бу уч адабий тур доирасига сиғмайдиган, фақат фольклорга хос мақол, топишмоқ, турли хилдаги айтимлар, оловчи ва қарғишлар алоҳида тур сифатида ажратиб ўрганилмоғи лозим.¹ Шу нуқтаи назардан олим ўзбек фольклори жанрлари таркибини куйидаги турларга ажратади:

1. Эпос: афсона, нақл, ривоят, эртақ, дoston, терма, тарихий қўшиқ, латифа, лоф;

2. Лирика: севги-муҳаббат қўшиқлари, маросим қўшиқлари, меҳнат қўшиқлари, лапарлар;

3. Драма: оғзаки драма, кулги ҳикоя, қўғирчоқбозлик, аския;

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави. //Ўзбек фольклори асарлари. 3 томлик, 1-том. Т.: «Фан», 1988, 64-85-бетлар.

4. Махсус тур: оддий ўтириш олқишлари, қарғиш, сўкиш, мақол, матал, топишмоқ ва бошқа хилдаги юмуқ иборалар.

Ўзбек фольклорининг жанрлар таркиби бой ва хилма-хил бўлиб, бошқа халқлар фольклорининг жанрлар таркибидан фарқ қилади. Шунингдек, унда ҳамма халқлар фольклорида учровчи умумфольклор жанрлари — эртак, мақол ва топишмоқ мавжудлигига қарамай, руслардаги билина, скандинавияликлардаги сага, олтойликлардаги қайлардан фарқ қилувчи дoston жанри бор. Лоф ва аския кабилар, асосан ўзбек фольклорига хос жанрлардир. Бир неча халқлардаги бир-бирига ўхшаш жанрлар ҳам характер хусусиятларига кўра ўзаро фарқ қиладилар. Бу хусусият ҳар бир халқнинг тарихи, урф-одати, маиший турмуши, орзу-умидлари, диний эътиқоди, дунёқарашининг ифодаси бўлган фольклорнинг ўзига хослиги билан изоҳланади.

Ўзбек фольклорида мавжуд барча жанрларнинг мажмуи тарихан вужудга келган ягона бадиий тизим бўлиб, хилма-хил типдаги асарларнинг мураккаб ва ўзига хос алоқалари ҳамда ўзаро таъсири замирида бунёд топган. Жанрлар тизимининг шаклланиши ва мавжудлиги фольклор тараққиётининг энг муҳим қонуниятларидан бири ҳисобланади.

Ўзбек фольклорининг жанрлар тизими, биринчидан, улардаги ғоявий-бадиий принциплар умумийлигига, иккинчидан, уларнинг тарихан тараққий этган ўзаро муносабатларига; учинчидан, жанрлар тарихий тақдиридаги умумийликка боғлиқ ҳолда вужудга келади.

1. Жанрлардаги ғоявий-бадиий тамойиллар умумийлиги. Ҳар бир жанр моҳиятини белгилловчи фарқли хусусиятларга қарамай, уларни муштарак этувчи жиҳатлар ҳам мавжудки, ана шу муштараклик уларни ягона тизимга бўйсундиради. Булар қуйидагилардан иборат:

а) ўзбек халқ оғзаки ижодиётидаги барча жанрлар ғоявий моҳиятига кўра ўзаро муштарак бўлиб, уларнинг ҳаммасида ҳам халқ ҳаёти, руҳияти, орзу-умидлари, шодлик ва кулфатлари ифодаланган;

б) фольклор жанрлар орасидаги ўзаро алоқа уларнинг воқеликни акс эттиришдаги муштараклигида ҳам кўринади. Ҳар бир жанр ўз хусусиятидан келиб чиқиб ҳаётнинг маълум бир томонини ифодалайди. Масалан, муайян бир гуруҳдаги жанрлар халқ тарихини акс эттиради: достон, тарихий кўшиқ, ривоят, афсона кабилар. Бошқа бир гуруҳдаги жанрлар халқ турмуши ва меҳнатини ифодалайди: меҳнат кўшиқлари, маросим кўшиқлари ва ҳоказо. Лирик кўшиқлар шахсий инсоний кечинмаларни акс эттирса, мақол ва нақллар халқнинг ахлоқий қарашлари ва ҳаёт тажрибаларидан олган сабоқларини ифода этади;

в) фольклор жанрлари ғоявий муштараклиги, шунингдек, воқеликни акс эттиришдаги вазифасининг муштараклиги уларда мавзу, сюжет ва қаҳрамонлар ўхшашлигини, умумийлигини юзага келтирган;

г) фольклор жанрлари учун халқ эстетик принциплари ҳам умумийдир: соддалик, қисқалик, ихчамлик, сюжетлик, табиатни поэтиклаштириш, қаҳрамонлар ахлоқий баҳосининг аниқлиги (ижобий ва салбий)ни таъминлаган;

д) халқ оғзаки ижоди жанрлари бадиий-тасвирий воситалар тизимининг умумийлиги билан ўзаро алоқадордир: рамзлари, мажозийлиги, сифатлашдаги ўзгачаликлари ҳам муайян тизимни ташкил этади.

2. Жанрларнинг ўзаро муносабатларига оид муштаракликлари. Жанрларнинг ўзаро муносабатлари ғоят мураккаб жараён бўлиб, у ўзаро таъсир, бир-бирига мувофиқлашиш ва бир-бирини бойитиш тарзида кечади.

а) Жанрларнинг генетик алоқаси. Фольклордаги ҳар бир жанрнинг юзага келишида иккинчи бирининг манбалик вазифасини ўташи, генетик алоқанинг асосий хусусияти ҳисобланади. Масалан, достон жанрига мансуб айрим намуналарнинг юзага келишида халқ эртаклари манба бўлган, ўз навбатида, достонлар заминида тарихий кўшиқ жанри юзага келган. Фольклоршуносликдаги фикр-мулоҳазаларга қараганда мақол нақлнинг якуний хулосаси сифатида юзага келган;

б) бир жанрга мансуб асарнинг, бошқа бир жанрдаги асар таркибида учраши. Фольклордаги бу хусусиятни мақол жанрининг дoston, эртақ ёки қўшиқ таркибида учратиш мумкинлигида кўриш мумкин. Баъзи эртақларда эса қаҳрамоннинг ақл-фаросатини синаш шарти сифатида топишмоқлар учраса, дostonлар таркибида йиғи-йўқлов қўшиқларидан айрим намуналарни учратиш мумкин. Баъзан эса ёзма адабиётга хос жанр — ғазал ҳам учраши мумкин;

в) бир асарнинг бир неча жанр таркибида учраши. Жанрларнинг узоқ муддат давомида мавжудлиги уларнинг ўзаро қўшиливуига ёхуд бирор асарнинг бирдан иккинчисига ўтишига йўл очади. Масалан, аслида, йиғи-йўқлов намунаси бўлган тубандаги тўртлик алла жанрига ўтган:

*Нидо қилдим, нидо қилдам, алла,
Сени йўқдан бино қилдим, алла,
Бу йўлда дусту душманга алла,
Узимни ошино қилдим, алла.*

Тўртликнинг жанрдан жанрга кўчиши сабаби шундаки, йиғи-йўқлов таркибида у жудолик изтиробини ифодалаган бўлса, аллада бу мотив фарзандсизлик алами мазмунини ифодалаган.

3. Жанрлар тарихий тақдирдаги муштараклиги. Ўзбек фольклори жанрлари бирданига ва бир вақтда юзага келмаган. Фольклорнинг энг қадимий жанрлари — миф, афсона, ривоят, сўз сеҳрига асосланган қўшиқлар, шунингдек, Суст хотин, Чой момо сингари мавсумий маросим қўшиқлари, улардан кейинги босқичда эса, эртақ, дoston, мақол ва топишмоқ, улардан кейин латифа, лоф халқ драмаси, аския, тарихий қўшиқ каби жанрлар юзага келган. Тарихан шу тахлитда шаклланган ўзбек фольклорининг жанрлар тизими ўз тараққиёти давомида ривожланди, такомиллашди ва хатто сўниш жараёнларини ҳам кечади.

Майзу юзасидан саволлар:

1. Фольклор асарлари қандай тур ва жанрларга бўлинади?
2. Махсус тур деганда қандай жанрлар назарда тутилади?
3. Фольклор жанрларидаги ғоявий-бадиий тамойиллар умумийлиги нималардан иборат?
4. Жанрларнинг ўзаро муносабатларига оид муштараклик деганда нимани тушунасиз?
5. Жанрларнинг генетик алоқаси ҳақида тушунча беринг.
6. Жанрлар тарихий тақдиридаги муштараклик ҳақида маълумот беринг.

Адабиётлар:

1. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, 1-том, Т.: «Фан», 1988.

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ

Ҳар бир халқ асрлар давомида жуда катта ҳаётий тажриба тўплайди, шу тажрибани турли воситалар билан келажак авлодга мерос қилиб қолдиради. Мақол ва ҳикматли сўзлар ана шундай бебаҳо маънавий меросимиз ҳисобланади.

Ўзбек халқ мақоллари мукамал бадиий ижод намунаси сифатида фольклоршунослар, адабиётшунослар томонидан ўрганилган ва ўрганилмоқда. Чунончи, бундан минг йиллар олдин яратилган «Девону луготит турк» асарида халқ мақолларидан юзлаб намуналар келтирилган ва бу мақоллар XI асрнинг қомусий олими Маҳмуд Қошғарий томонидан тўпланган, ўрганилган, изоҳланган. Ўтган даврлар мобайнида ўнлаб мақоллар тўпламлари чоп этилди: «Ўзбекча оталар сўзи» (1924), «Мақоллар ва ҳикматли сўзлар» (1939), «Оталар сўзи – ақлнинг кўзи» (1947), «Ўзбек халқ мақоллари» (1978), «Ўзбек халқ мақоллари» (2 жилдлик, 1987-88) кабилар шулар жумласидандир. Халқ мақолларини тўплаш ва ўрганишда Ҳоди Зарипов, Буюк Каримов, Ғози Олим Юнусов, Ғулом Зафарий, Мансур Афзалов, Охунжон Собиров, Зубайда Ҳусаинова, Ғани Жаҳонгиров, Тўра Мирзаев, Баҳодир Саримсоқов, Малик Муродов, Асқар Мусоқулов каби олимларнинг хиссаси каттадир.

Халқимиз минг йиллар давомида доно фикрни, ўткир ҳақиқатни, теран мазмунни, сўз хазинасининг гавҳарларини ўзида мужассамлаштирган сон-саноксиз мақоллар яратган. Уларнинг кишилик жамияти ва ҳар бир инсон ҳаёти учун нақадар қимматли аҳамиятга эга эканлигини жаҳон донишмандлари қадим-қадимдан эътироф этиб келганлар. Милоддан аввалги IV асрларда яшаган юнон мутафаккири Аристотель халқ ҳикматларини юксак баҳолар экан, «барча кишиларнинг кучи овқатдандир, ақлнинг кучи эса ҳикматдандир», – дейди

Бундан ўн аср муқаддам яшаган донишмандлардан бири Унсур ал-Маолий Кайковус эса «Қобуснома» асарида шун-

айи асиди: «Эй фарзанд, умидим шуки, сен шу пандларни эбул қилгайсен. Бу билан мен оталик вазифасини бажо келтирган бўлурман. Билгилки, халқнинг расми-одати шундайки, югуриб-елиб, қидириб-ахтариб, дунёдан бирор нарса қисил қиладилар ва бу топган нарсаларини ўзларининг яхши кўрган кишиларига қолдириб кетадилар».

Дарҳақиқат, аждодларимизнинг асрлар давомида ҳаёт таърибалари асосида югуриб-елиб, қидириб-ахтариб топганнинг ноёб нарсаларидан бири бу буюк тафаккур махсули бўлган халқ мақолларидир.

Мақол қадимдан халқ донишмандлиги, ақл-заковатининг ифодаси сифатида юзага келган. Мақолларни «Ҳаёт қомуни», ўзига хос бир бадий-тарихий солнома дейиш мумкин. Улар кишиларнинг ақлини ўткирлаштиради, нутқини равшан ва таъсирчан қилади, ҳаётда тўғри йўлни танлай билишга, ҳаётий жумбоқлар ва муаммоларни тўғри ечишга ўргатади, турмушнинг жамики катта-кичик масалалари хусусида маслаҳатлар беради:

*Онаси мақтаган қизни олма,
Янгаси мақтаган қиздан қолма.*

* * * *

Бирни кессанг, ўнни эк.

* * * *

Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг булмасин.

* * * *

Меҳнатдан қурқма, миннатдан қурқ.

* * * *

*Бировга кулмагин зинҳор,
Сенга ҳам кулгувчилар бор.*

* * * *

Шошган қиз эрга ёлчимас.

* * * *

Бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан.

* * * *

Икки шунқор урушса, бир қарғага ем тушар.

Танбеҳ бериб шошма-шошарлик билан хулоса чиқармасликка ундайди:

Чолни куриб бувам дема.

* * * *

Бир қарға билан қиш келмас.

* * * *

Санамай саккиз дема.

Мақоллар кишиларнинг меҳнатсеварлигини улуғлайди:

Интилганга толе ёр.

* * * *

*Ишлаганнинг оғзи ошга тегар,
Ишламаганнинг боши тошга тегар.*

* * * *

*Дарё сувини баҳор тоширар,
Одам қадрини меҳнат оширар.*

* * * *

*От суринмай йул топмас,
Йигит уринмай мол топмас.*

* * * *

Юк кутарган — юзага чиқар.

Мақоллар халқ орзу-умди, эзгу ниятига тўғри келмайдиган ярамас иллатларни танқид қилади:

Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулар.

* * * *

Уйламай гапирган — оғримай улар.

* * * *

*Ясанчоқ мардона бўлмас,
Капалак парвона бўлмас.*

* * * *

*Совуқ-совуқ сузласанг, қилич чиқар қинидан,
Илиқ-илиқ сузласанг, илон чиқар инидан.*

Қўраминизки, мақолларда чуқур мазмун, халқ донолиги, узоқ ёрлик турмуш тажрибаси, табиат ва жамият ҳодисалари, инсонларга хос хатти-ҳаракатлар ва уларнинг оқибатлари ҳақидаги баҳоси, хулосаси, ҳаёт фалсафаси мужассамлашган.

Халқ оғзаки ижодининг энг ҳозиржавоб, энг оммавий жанрларидан бири бўлган мақолларда у ёки бу халқнинг бир неча юз йиллик ҳаёти, кураши, орзу-интилишлари, шунингдек, фалсафий-эстетик қарашлари акс этади. Халқ мақолларининг қачон ва қандай пайдо бўлиши ҳақида аниқ бир фикр айтиш мушкулдир, лекин ҳар қалай, ҳар бир мақол узоқ ўтмиш сабоқлари, халқнинг орзу-умиди маҳсули эканига шубҳа йўқ.

Мақол араб тилидаги «қавлун»дан олинган бўлиб, «сўз» тушунчасини англатади, лекин шунчаки оддий сўз эмас, балки ҳикмат ва ибратлар билан зийнатланган доно сўз маъносида тушуниш лозим.

Мақол қўйма, сарбаст даражага келгунча узоқ даврларни бошидан кечиради, қайта-қайта сайқал топади, ҳаёт тажрибаларида синовдан ўтади. Ана шундан кейингина биз оддийгина қилиб айтадиган мақол, яъни халқ мақоли — фикрлар қаймоғи юзага келади. Шунинг учун ҳам ундаги ҳар бир сўз доим узукка қўйилган кўздек ўз ўрнида ярқираб, жилоланиб туради.

«Шундай фикрлар борки, уларни бениҳоя кенг маънола қўллаш мумкин; шу сабабдан бундай фикрлар қанчалик кўпчиликка мос шаклда ифодаланган бўлса, ақл ва юракка

шунчалик кўп озиқ беради, улар шу даражада чуқур ҳис этилган фикрлар бўлиб чиқади», — дейди Л.Н.Толстой.¹

Дарҳақиқат, ақлга қувват берувчи бундай доно фикрлар — мақоллар қадим-қадимдан аждодларимиз орасида кенг тарқалган ва энг таъсирчан тарбия воситаси бўлиб келган. Таниқли шарқшунос олим Г.Вамбери XIX асрнинг иккинчи ярмида ўлкамиз бўйлаб қилган саёҳат таассуротлари ҳақида шундай ёзган эди: «...Шарқ қадимдан шеърият туйғулари ўлкаси бўлиб келган... Шунинг учун ҳам ўтовда истиқомат қилувчи кишиларда шеъриятга бўлган иштиёқ Париж ёки Лондондаги маълумотли жамият аъзоларидагига қараганда кучлироқ эканлигига ҳеч бир ажабланмаслик керак... Ўрта Осиёда бир-бирига муҳаббат қўйган ёш ошиқ-маъшуқалар, руҳонийлар ва оқсуяклар ҳам — хуллас, ҳамма-ҳамма поэтик ижодиётга бир хилда қизиқади. Мақолларни ёзма тилда ҳам, жонли тилда ҳам учратиш, юрт казоларининг саройида ҳам, кўчманчининг ўтовида ҳам эшитиш мумкин... Сахро ўғлони бундай «оталар сўзи»ни ҳамма вақт юзига жиддий тус киритган ҳолда тинглайди. Мақол маъносига зид бўлган ҳеч қандай оқилона гап, ҳеч қандай инонтирувчи сўз унинг фикрига таъсир қила олмайди, унинг табиатдаги туғма мутаассиблик ҳеч нарсага аждодлари ва улар қолдирган ҳикматларнинг донолик билан айтилганига, нотўғри айтилмаганига астойдил, қаттиқ ишончидан бошқа ҳеч бир нарсада бунчалик кучли тарзда намоён бўлмайди».

Халқимизнинг асрлар давомида тўплаган бой ҳаётий тажрибаси, сон-саноксиз мақолларда умумлаштирилган. Уларда ота-боболаримиз босиб ўтган йўлни, кечирган турмушларини, шодликлари ва қайғусини, панд-насиҳатини, қадимги даврларда, ўрта аср ва ундан кейинги асрларда яшаган аждодларимизнинг урф-одатларини, анъаналарини кўрамыз, ҳис этамыз. Мақол қатор хусусиятлари билан халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрларидан қатъий фарқланиб

¹ Воронцов В. Тафаккур гулшани. Т.: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981, 16-бет.

туради. Негаки, халқ дoston ва эртаклари, афсона ва ривоятлари, нақл ва латифалари воқеликни эпик планда, ранг-баранг образларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари орқали акс эттирса, мақоллар воқеликни халқнинг бевосита ана шу воқелик ҳақидаги хулосалари, баҳоси ва ҳукмлари орқали акс эттиради. Мақоллардаги хулоса — бу тугал ва кескин ҳукм бўлиб, уни инкор этиб бўлмайди. Мақолларда кенг тасвирийлик, чўзиқ баён бўлмайди. У ихчам шаклда кенг ижтимоий маъно ташиши, мўлжалга аниқ тегиши ҳамда ўзидаги образлик қудрати билан нутқни безаб туради.

Қўшиқ, лапар, ўлан, ёр-ёр каби лирик жанрларда воқелик шахснинг кечинмалари фонида ўз ифодасини топса, халқ мақолларида ана шу кечинмалар ҳақидаги лўнда хулосалар ифодаланади. Юқорида айтилган хусусиятлардан шу иборса маълум бўладики, ҳажман ихчам бўлган халқ мақолининг ҳар бир намунасида олам-олам кечинма баёни, улкан дostonларга жо бўлувчи воқеалар мужассамлашган бўлади. Бошқача айтганда, ҳар бир мақолнинг мазмуни реал воқеликдаги фактлар орқали шарҳланса улкан ҳажмдаги асарлар яратилиши мумкин. Мана шунинг учун ҳам халқ донолиги рамзи ҳисобланган мақол ва маталлардан фойдаланиш ўзбек адабиётида ўзига хос анъанага айланган. Юсуф Хос Ҳожибдан Лутфийгача, Алишер Навоидан Огаҳийгача бўлган сўз санъаткорлари ўз асарларини халқ мақоллари билан музайян қилганликларини кўраимиз. Бу анъана ҳозирги замон ўзбек адабиётида ҳам давом этмоқда.

Алишер Навоийнинг деярли барча асарларида — шеърини ва эпик ижодида халқ мақолларининг қулланиши бadiий нафосат даражасига кўтирилган. Алишер Навоий шеъринида халқ ижоди анъаналарини ўрганган адабиётшунос филология фанлари доктори М.Ҳакимовнинг маълумотларига қараганда улуғ мутафаккирнинг шеърини ва насрий, тарихий ва илмий асарларида уч мингдан зиёд халқ мақоли, таъбирлари мужассам бўлган. Бу нарса бир томондан, шоирнинг халқ ижоди ва анъаналарини жуда чуқур билишини,

иккинчи томондан эса, унинг халқ ҳаётига нақадар яқин бўлганлигини кўрсатади.

Шоир шеъриятида халқ мақолларини турли мақсадда қўллаб, асарга шундай сингдириб юборганки, кўп ўринларда ўша мақол ёки ҳикмат айтмоқчи бўлган ғоя ва ният-ни ғоят мухтасар бир шаклда ёрқин ифода этади:

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул ҳур.¹

«Чиқмагон жонга умид» — ушбу масалдур машҳур.

«Чиқмаган жондан умид» деган халқ ҳикмати ҳозир ҳам халқ орасида кенг истифода қилинади. Ушбу мақол лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, руҳий ҳолатини ифодалашда жуда қўл келган.

*Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки: «болни тутмайин бармоғ ялайдурман».²*

ёки

*Оразин кўрдим ниҳон ашк айлади сирримни фош,
«Ёшурин қолмас ўғурлуқ уй ароким бўлса ёш».³*

«Болали уйда сир турмайди», «Болали уйда ўғирлик бўлмас» каби мақоллар орқали халқ ёш боланинг олдида оиладан ташқарига чиқмаслиги лозим бўлган сирли гапларни гапирмаслик кераклигини таъкидлайди. Шоир ушбу мақолни санъаткорлик билан қўллаб, бир томондан ошиқнинг руҳий ҳолатига халқ мақолини мутаносиб қўйиш орқали ўз фикр-мулоҳазасини халқнинг доно сўзи билан тасдиқлаган.

Хуллас, маълум мақсад ва ғоялар ифодаси сифатида халқ мақоллари Атоий, Лутфий, Навоий, Гулханий, Огаҳий, Абдулла Қаҳҳор каби сўз санъаткорлари томонидан маҳорат билан қўлланган. Мақол мустақил фольклор жанри бўлиб, қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Бундай хусусиятлар уни бошқа афористик жанрлардан, хусусан, маталлардан кескин фарқлаб туради. Бу фарқлар қуйидагиларда кўзга ташланади:

¹ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб, 146-бет.

² Уша манба.

³ Уша манба.

1. Мақол ҳамма вақт аниқ, тугал фикр англатади. Бу фикр эса қатъий, лўнда, ихчам хулоса сифатида ифодаланади. Шунинг учун ҳам мақолда бирорга ортиқча тасвирийлик учрамайди. Чунки мақолдаги ихчам фикрнинг ўзи эстетик жиҳатдан катта моҳият касб этади. Маталда эса бундай хусусиятлар кўринмайди. Улар образли бирикма ёки ибратли гапдир.

2. Мақол учун маълум бир фикрни мантикий изчилликда ва қатъий қутбийликда ифодалаш характерлидир. Мақолда воқелик ё изчил ижобий, ё кескин салбий жиҳатдан баҳоланади:

*Яхшидан боғ қолар, ёмондан доғ,
Билган топиб сўзлар, билмаган қопиб.*

3. Мақол асосида ибратомуз тугал фикр ётса, матал асосида чиройли, образли, аммо тугал бўлмаган ифода ётади. Бинобарин, матал ихчам, бир компонентли композицияга эга.

4. Мақоллар ўз ҳамда кўчма маъноларда қўллана олиш имкониятига эгадир. Бу хусусият мақолларнинг тематик доирасини, қўлланиш чегарасини кенгайтиради.

Маталлар эса фақат кўчма маънода қўлланади: «Сулаймон ўлди, девлар қутилди», «Бурнини ерга ишқади».

5. Матал нутқда кўрсатиш воситаси бўлса, мақол далиллаш, исботлаш воситаси сифатида қўлланилади.

Кўпгина тадқиқотчилар мақолдан маталнинг фарқини кўрсатишга, уларнинг чегараларини белгилашга ҳаракат қилганлар. Чунончи, XIX асрнинг улкан тадқиқотчиси В.Даль ўзининг машҳур «Пословицы русского народа» тўпламининг кириш қисмида шундай фикр билдиради: «Матал, халқнинг таърифича, гунча, мақол эса мева; бу таъриф жуда тўғри». Унинг фикрича, мақол тўлиқ, тугал мазмун, ҳукм англатувчи гап бўлса, матал кўчма маъно ифодаловчи ибора; у мақолнинг ярмидир.¹ Фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг фикрича, мақол ва маталлар ўзаро фарқланувчи жиҳатларга асосланган икки мустақил, лекин бир-бирига ўтиб турувчи жанрлар ҳисобланади.²

¹ Даль В. Напутное //Пословицы русского народа. М.: 1957, стр. 20.

² Саримсоқов Б. Мақоллар //Ўзбек фольклори очерклария Уч томлик, биринчи том. Т.: «Фан», 1988. 88-бет.

Мақоллар ва ҳикматли сўзлар ўртасида ҳам узаро ўхшашлик ва муштараклик бор. Бу муштараклик шундан иборатки, ҳар икала жанрда ҳам ибратли, доно фикр мужассамлашган бўлади. Лекин ҳикматли сўз ёзма адабиёт маҳсули. Унинг муаллифи аниқ: ёзувчи ёки шоир. Ижодкорлар томонидан яратилган аксарият ҳикматли сўзларнинг юзага келишида халқ мақоли таъсири борлиги ҳам сезилади.

Алишер Навоий: *Ушоқ қанд оқ тузга монанд эрур,
Ва лекин бири туз, бири қанд эрур.*

Халқ мақоли: *Одам оласи ичиди.*

Саъдий Шерозий: *Яхшига яхши бўл, ёмонга ёмон.
Гулга гул бўлгину тиканга тикан.*

Халқ мақоли: *Эгилганга эгил бошинг ерга теккунча,
Кеккайганга кеккай бошинг кукка етгунча.*

Хуллас, мақоллар жуда кўп ўзига хос хусусиятлари билан фольклорнинг бошқа жанрларидан фарқланиб туради, бироқ аноним яратилиши, кенг вариантлашуви билан оғзаки ижоднинг барча жанрлари билан умумийлик касб этади.

Мақолларда ибратли фикр айтилади. Бироқ ҳар қандай ибратли фикр мақол бўла олмайди. Шундай экан, ибратли фикрнинг мақолга айланиши учун муайян шартлар мавжуд. Ана шундай шартлардан бири мақолга айланувчи ибратли фикр халқнинг узоқ йиллар мобайнида ҳаётий тажрибасида синалган бўлишлигидадир. Турмуш тажрибаларида синалган фикр эса кишини ишонтира олади. Иккинчи шарт шуки, мақолда ифодаланган ибратли фикр умуминсоний характер касб этиши лозим. Ниҳоят, учинчи шарт – ибратли, синалган умуминсоний фикр ихчам, мукамал бадий шаклга эга бўлиши билан белгиланади. Кўрсатилган ана шу уч шарт тўла юзага чиққандагина, ибратомуз фикр мақолга айланади. Мана шунинг учун ҳам мақоллар жуда секинлик билан яратилиш ва унитилиш хусусиятига эга.

Ҳақиқий халқ мақолларида умумбашарий орзу-умидлар акс этар экан, мақолга мурожаат қилган ҳар бир киши ўз халқи ва ватанига илиқ меҳр билан қарашга ўрганadi, мард-лик, баходирлик, юксак инсонийлик, дўстлик, ҳамкорлик каби эзгу ҳислатларни эгаллашга интилади.

Мақолларнинг мавзу доираси ниҳоятда кенг, образлар тизими бой ва ранг-барангдир. Аниқроқ қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётнинг бирор соҳаси йўқки, у халқ мақолларида ўз ифодасини топмаган бўлсин.

Аксарият халқ мақолларида инсонни камол топтирувчи ҳалол меҳнат, фойдали фаолият улугланади, бекорчилик ва текинхўрлик қораланади:

Қимирлаган — қир ошар.

* * * *

*Иш қўлингдан кетмасин,
Ёв йўлингдан тушмасин.*

* * * *

Қолган ишга қор ёғар.

* * * *

Бели оғримаганнинг нон ейишини кўринг.

* * * *

*Меҳнат қилсанг яшарсан,
Катта-катта ошарсан.*

* * * *

Бекорчидан Худо безор.

Халқ мақолларида она-Ватанга муҳаббат ва ватанпарварлик мавзуи етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

Булбул чаманни севар, одам — Ватанни.

* * * *

*Она юртинг омон бўлса,
Ранги рўйинг сомон бўлмас.*

Мақолларда юксак инсоний фазилатлар — севги-муҳаббат, дўстлик, илм-хунар, мардлик каби ҳислатлар улуғланади:

*Севги вафоси билан яхши,
Меҳнат — роҳати билан.*

* * * *

Қалбга қаримоқ йўқ, севгига ўлим.

* * * *

Ишқи йўқ — эшак, дарди йўқ — кесак.

* * * *

Дустсиз бошим — тузсиз ошим.

* * * *

Бир йигитга қирқ хунар оз.

* * * *

Ботир қийинни енгар, номард буйинни эгар.

* * * *

Баланд тоғда қор булар, эр йигитда ор булар.

Фольклор жанрлари сирасида ҳамиша барҳаётни, мутгасил бойиб борувчиси мақол ҳисобланади. Мақоллар ҳазинасининг бойиб боришини таъминловчи манбалардан бири бу — ижтимоий ҳаётнинг узидир.

Мақоллар ҳазинасини бойитувчи иккинчи манба халқнинг йирик сўз санъаткорлари, мутафаккирлари айтган ҳикматли сўзлардир. Ибратомуз фикрлар ташувчи афоризмларнинг кенг оммалашishi уларни бевосита халқ мулкига айлантириб юборади.

Турли халқлар оғзаки ижодидаги мақолларни ўрганиш бу жанр намуналари мазмунан деярли ҳамма халқларда бир хил такрорланишини кўрсатмоқда. Аммо бундай яқинликни бир халқ иккинчи халқдан мақолни узлаштирганлиги билан изоҳлаш тўғри бўлмайди. «Бизнингча, бундай яқинликни оддий

турмуш тарзининг ўхшашлиги, инсонлар ҳаётидаги муносабатларнинг яқинлиги ва умуман, ҳаётнинг кўп ҳолатларида бир хил вазият ҳосил қилиши билан изоҳлаган маъқулроқ.

Масалан: «Илон чаққон арқондан қўрқар» (инглиз), «Жўжани тухум очгандан сўнг сана» (инглиз), «Бигизни қонда яшириб бўлмас», «Сем раз отмер, один раз отреж» (рус), «Куйган мушук совуқ сувдан қўрқар» (француз) мақоллари «Қўрққанга арқон илон кўринар», «Сутдан куйган қитқни пуфлаб ичади», «Жўжани кузда санаймиз», «Етти ўлчаб бир кес», «Ойни этак билан ёпиб бўлмас» каби ўзбек мақоллари билан ўхшаш маънони билдиради.¹

Мақоллар воқеликни ихчам шаклда, ўта умумлаштирилган ҳолатда акс эттиради. Демак, мақол жанри учун образни индивидуаллаштириш эмас, балки, аксинча, умумлаштириш хос. Масалан, «Яхшидан боғ қолади, ёмондан доғ» мақолида конкрет яхши ёки алоҳида олинган ёмон киши образи акс эттирилмайди, балки минглаб яхши ва ёмон кишиларнинг умумлашма образи акс этади. Мақоллар шаклига кўра насрий ҳамда шеърий тузилишга эга.

«Номарднинг кўпригидан ўтгандан кўра сувга фарқ бўлган яхши», «Гап билан ош пишмас», «Сабр таги сариқ олтин», «Еган оғиз уялар» каби мақоллар насрий тузилишдаги мақоллардир.

Ўзбек халқ мақоллари орасида шеърий тузилишдаги мақоллар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Бу турдаги мақолларда ўзига хос вазн, қофия ва оҳангдорлик мавжуд.

*Олтовлон ола бўлса,
Оғзидагин олдирар.
Туртовлон тугал бўлса,
Тепадагин эндирар.*

Ёки:

*Яхши билан юрсанг,
Етарсан муродга.
Ёмон билан юрсанг,
Қоларсан уятга.*

¹ Мадаев О. Халқ оғзаки поэтик ижоди. «Шарқ», Т.: 2001, 36-бет.

Ифодада, бадий-тасвирий воситаларда мўъжазликка интилиш мақолларга беҳад улкан эстетик қудрат бағишлайди. Мақол учун хос бўлган тасвирий стилистик воситалардан бири тазоддир. Бунинг бош сабаби шундаки, тазод мақолда акс этган воқеа-ҳодисанинг табиатидаги зиддиятни акс эттириш баробарида томонлардан бирини халқ идеали нуқтаи назаридан ё тасдиқлайди, ё инкор этади. Масалан, «Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб», «Кўп уйла, оз сўйла», «Тўғри ўзар, эгри тўзар» ва ҳоказо.

Бадий ифода воситаларидан метафора, метонимия, синекдоха каби кучимлар ҳам мазкур жанрнинг бадий шаклини маълум даражада белгилаб беради. Бундан ташқари, мақолда аллитерация сингари фонетик воситалар, ўхшатиш, қиёслаш, сифатлаш, жонлантириш каби бадий-тасвирий усуллар, такрор каби стилистик шакллар ҳам кўп қўлланади.

Метафора (истиора) халқ мақолларида энг кўп учрайдиган бадий-тасвирий воситалардан биридир. Масалан, «Эгрининг омочи ерга ботмас» мақоли бугундай истиоравий мақолдир. Аслида гап эгри одам омочининг ерга ботиш ёки ботмаслиги устида кетаётгани йўқ, балки унда эгри одам қилган тўхмат, бўхтон тўғри одамга – ҳақиқатга ўтмаслиги ҳақида бормоқда. Янада аниқроқ қилиб айтганда, ушбу мақолда нопок ва нотўғри йўл билан мақсадга эришиб бўлмаслиги ҳақидаги халқнинг доно хулосаси ифодаланган.

«Эт билан тирноқни ажратиб бўлмас» мақолида эса истиоравий кучимнинг синекдоха шакли қўлланган. Мақолдаги «эт», «тирноқ» сўзлари бугуннинг қисми бўлган яқин қариндош-уруғларининг қондошлик ришталари билан боғлиниб, бирикиб кетганига ишора қилади.

Халқ мақоллари жонлантириш усули орқали ҳаётининг мазмун касб этади. Бунинг сабаби шундаки, айрим мақоллардаги образлар кучма маънода қўлланилади. Чунончи, «Ўтин айирган болта майдонда қолар» мақолида юзаки қараганда жонсиз нарса – болта ҳақида гап кетаётгандай туюлади. Аслида эса болта образи орқали адолатсиз, одам айирадиган, одамлар ўртасига

раҳна соладиган бузғунчи кишилар назарда тугилганлиги маълум бўлади. Шуниси характерлики, ушбу мақолда полифония кўп овозлик, кўп маънолилиқ ҳам кўзга ташланиб турибди. Мақолни юқорида таҳлил қилинганидан бутунлай бошқа маънода ҳам тушуниш мумкин: Болта ўтин ёради, иш битиради. Унинг майдалаган ўтинлари фойдаланиш учун олиб кетилдию ўзи эса ўша жойда чанг босиб, эътиборсиз ҳолда ташлаб кетилди. Демак, масалага шу нуқтаи назардан ёндашалиган бўлсак, болта образини ҳаммага манфаат етказадиган, бироқ меҳнати қадрланмайдиган, ниҳоятда камсуқум ва ҳокисор инсон тимсоли сифатида ҳам тушуниш мумкин. Дарҳақиқат, мўъжазгина битта мақол замирига кўплаб маънолар сингдирилганки, бу ҳам бўлса аждодларимиз даҳосининг нақадар юксак бўлганлигидан далолатдир.

Мақолларда халқ тажрибасида синалган эзгу орзулар кучайтирилиб, халқ идеалига мос келмайдиган хислатлар салбий жиҳатдан бўрттириб баҳоланади. Бундай ҳолатда муболаага усули жуда ҳам қўл келади. Масалан, «Нафси бузук ҳайитда ўлар», «Ёлгон гапирган ёрилиб ўлар» каби мақолларда, очкўзлик, ёлгончилик каби иллатлар қораланган.

Мақоллар замонлар оша тобора сайқалланади, мазмуни теранлашади. баъзи ҳолларда эса, бунинг аксича эшитувчи ва қайта талаффуз этувчиларнинг мақолда айтилмоқчи бўлган маънони тушунмаслиги, ёки эшитганини эслай олмай, ўзича қўшиб чатиши, ёинки маълум бир фикрни исботламоқ учун мақол таркибидаги сўзлар ўрнига атайин бошқа сўзлар қўйиб, унинг асл маъносини бошқа томонга буриб юбориш оқибатида кўпгина мақоллар мантиққа зид тарзда қўлландиган бўлиб қолган.

Масалан, «Ҳайт» деган — туяга мадад мақолини «Ҳай» деган — туяга мадад шаклида учратиш мумкин.

Баъзан эса «Отамнинг ўлишини билсам, бир қоп кепакка алмашиб ердим» деган мақолни ҳам кимдандир эшитиб ё қаердандир ўқиб қоламиз. Бундоқ уйлаб қаралса, бу мантиққа ҳам, одамийликка ҳам, ахлоққа ҳам зид фикр. Доно

халқ бундай ғайриинсоний ва ғайриахлоқий гапни айтмайди. Изланишлардан маълум бўлишича, ушбу мақолнинг тўғри варианты туркман халқида сақланиб қолган ва у: «Атымын олжегини билсем, дуза чалкашардым»¹ яъни «Отимнинг ўлишини билсам, тузга алмашардим», деб қўлланар экан. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

У ёки бу мақолнинг кўчма маъносини, унда нима дейилмоқчи бўлаётганлигини аниқлаш учун мақолда келтирилган образларнинг моҳиятини тўғри англамоқ лозим.

Хуллас, мақоллар халқ донолигининг қомуси бўлиб, кишиларни эзгуликка, олийжанобликка ундаши билан ҳамма вақт ҳаёт дарслиги бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек халқ мақоллари аجدодларимизнинг кўп асрлик даҳосидан, ақлу маънавиятининг етуклигидан нишонадир. Ибратли иборалар, панд-насихат, яширин маъноли сўзлар орқали халқимиз инсонларни фақат яхшилиikka даъват этади.

Мақол халқ ҳаёти, орзу-интилишлари ва дунёқарашини кўп асрлик тажрибаларда синовдан ўтказиб акс эттириши туфайли кундалик турмушимизда катта ғоявий-тарбиявий моҳиятга эга. Ҳақиқий халқ мақолларида халқ оммаси манфаатлари, идеаллари акс этар экан, мақолга мурожаат этган ҳар бир киши ўз халқи ва ватанига илиқ меҳр билан қарашга ўрганади; адолат, озодлик, ҳақиқат, мардлик ва баҳодирлик, тинчлик ва инсонпарварлик, дўстлик ва биродарликка интилади.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Ўзбек халқ мақолларининг етакчи мавзулари нималардан иборат?
2. Мақол халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрларидан қандай хусусиятлари билан фарқ қилади?
3. Мақолларнинг ғоявий-бадиий жиҳатдан узига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Ибратли фикрларнинг мақолга айланишининг шартлари?

¹ Туркменского - русский словарь. М.: 1968. 502-бет.

5. Халқ мақолларида қандайдиган бадий-тасвирий воситалар ҳақида гапиринг.
6. Мақоллар хазинасининг бойитувчи манбалар нималардан иборат?
7. Халқ мақолларининг маърифий-эстетик аҳамияти ҳақида сўзлашг.

Адабиётлар:

1. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик. Т.: «Фан», 1988-89.
2. Ҳикматнома. Тўплаб нашрга тайёрловчилар: Ш.Шомақ-сулов, Ш.Шораҳмедов. Т.: Ўзбек энциклопедияси бош редакцияси. 1990.
3. Қанотли сўзлар. Тўплаб нашрга тайёрловчи: Э.Сиддиқов. Т.: «Фан», 1986.
4. Б.Саримсоқов. Мақоллар. //Ўзбек фольклори очерклари. 1 томлик, 1-том. Т.: «Фан», 1988.
5. О.Мадаев. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Шарқ», 2001.

ТОПИШМОҚЛАР

Мақоллар сингари топишмоқлар ҳам утмишда халқ ўрта-сида кенг тарқалган. Топишмоқлар орқали инсон тафаккур доирасининг кенглиги, воқеликдаги нарса ва ҳодисалар билан қанчалик таниш эканлиги аниқланади.

Топишмоқ халқнинг ҳаётини, тушмуш маданиятини, урф-одатларини, нарсаларнинг бадиий-эстетик томонларини ўзида акс эттирувчи халқ оғзаки ижодининг энг қадимий, оммавий ва ихчам жанридир. Халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда вужудга келган топишмоқларнинг асосий манбаи борлиқдаги мавжуд бўлган барча нарсалардир.

Топишмоқ қадим-қадимдан жонли ва жонсиз мавжудот, нарса ва ҳодисаларни бир-бирига солиштириш, таққослаш, ўхшатиш орқали борлиқни, ундаги мавжуд нарсаларни кўпроқ билишга, англашга, фикр қилишга катта ёрдам берган. Шу нуқтаи назардан қараганда топишмоқ алоҳида бир мустақил жанр ҳисобланади.

Ўтмишда халқимиз орасида топишмоқлар ҳар хил номлар билан: топишмоқ, топар чўпчак, топ-топ, жумбоқ, жумоқ, ушук, матал, масала деб юритилган.

Топишмоқларнинг услуби метафора (истиора), кўчим, киноя, қочирма йўли билан сўзларни кўчма маънода ишлатиб, яширилган нарса, ҳодисаларнинг белгиларига иккинчи бир нарса ҳодисаларнинг белгиларини қиёслаш, имо-ишора қилишдан иборатдир. Топишмоқларнинг ана шу хусусиятини назарда тутган юнон файласуфи Аристотель «Топишмоқ яхши тузилган метафорадир» деган экан.

Қадимда ота-боболаримиз, бувиларимиз одатда узун қиш кечаларида курак чувиш, чарх йигириш, олача тўқиш каби турли-туман ишларни амалга ошириш давомида эртақлар айтиб, оғир меҳнатни енгиллатишга, топишмоқлар айтилиб, кунгил очишга, маданий ҳордиқ чиқаришга ҳаракат қилишган.

Топишмоқ айтиш қайси бир халқда бўлмасин, у ақл ва зийраклик мусобақаси, кунгил очиш, ўйин-кулгу воситаси бўлган.

Инсон толими Э.Б.Тайлорнинг фикрича, топишмоқ маданият тарихида мақол билан бирга пайдо бўлган, унинг гуллаган даври цивилизациянинг қуйи ва ўрта босқичларига тўғри келади. Унингча, топишмоқ анъанавий савол-жавоб шаклидаги оявда қуруқ ҳазилга олиб борувчи шунчаки сўз ўйини эмас, балки у жиддий жавоб беришни талаб қилган қадимий шаклда тузилган топшириқдир. Сфинкс топишмоғи бунинг ёрқин намунасидир.¹

Қадимги юнон мифида Сфинкс боши аёл, танаси шер бўлган қанотли маҳлуқ сифатида тасаввур қилинган. У Фив шаҳри яқинида жойлашиб олиб: «Ким эрталаб тўрт, кундуз оқси, кечкурун уч оёқда юради?» — дея топишмоқ айтади ва жавоб топа олмаганларни ўлдиради. Ниҳоят, Эдип: «Инсон болалигида эмаклайди, улғайганда тик юради ва қариганда ҳассага суяниб қолади», — деб бу жумбоқни ечади ва Фив шаҳрига шоҳ бўлади.

Қўнлаб ўзбек халқ топишмоқларини тўплаб ўрганган фольклоршунос олима З.Ҳусайнова топишмоқларнинг юзага келиш жараёни жуда ҳам мураккаб эканлигини таъкидлар экан, топишмоқларнинг яратилишида эртақлар ҳам асосий манбалардан бири бўлганлигини айтади ва буни баъзи эртақлар мисолида далиллашга интилади.²

Масалан, «Аёз» эртагида яширин жумбоқли сўзлашиш жараёнини қўрамиз: «Аёз йўлда кетаётганда бир чолга учраб: — Ота, йўл бўлсин? — дебди. Чол: Нима бўлса, мўл бўлсин, — дебди. — Ота, узоқ йўлни яқин қилиб кетайлик, — деса чол индамабди. Аёз: — Ота, от бўлмаса ҳам той миниб кетайлик, — дебди. Чол индамабди. Бу жумбоқ гапнинг маъносини чолнинг қизи ечиб берибди. Қиз: — Йигитнинг «Узоқ йўлни яқин қилиб кетайлик» дегани «гаплашиб кетайлик» дегани «От бўлмаса ҳам, той миниб кетайлик» дегани «Кекса экансиз, бита-яримта ёғочдан ҳасса қилиб бе-

¹ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М.: стр. 78.

² Ҳусайнова З. Топишмоқлар. //Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик, 1 том. Т.: «Фан». 1988, 102-бет.

рай» дегани, — дебди.¹ Эртақлардаги мана шундай яширин савол-жавоблар, улардаги бир қатор ўхшатиш ва тасвирлар айрим топишмоқларнинг юзага келишига замин яратган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ўзбек халқ топишмоқлари орасида «ер тагида олтин қозиқ», «тап-тап этади, тагидан карвон ўтади», «қозиқ устида қор турмас» каби кўплаб топишмоқлар борки, улар айтилиши билан дарҳол жавоби топилади. Аммо шундай топишмоқлар ҳам борки, жавобини топиш анча қийин бўлиб, ҳатто катта турмуш тажрибасига эга зукко кишиларни ҳам ўйлантириб қўяди.

Топишмоқ айтишнинг ҳам муайян тартиб қоидалари мавжуд. Бу ақл-заковат мусобақасида мағлуб томоннинг шаҳар бериш, ғолиб томоннинг шаҳар олиш анъанаси бўлган. Шаҳар сўзи араб тилидан олинган бўлиб, фольклоршунос З.Хусанованинг маълумот беришича, бу сўз эълон қилиш, машҳур қилиш, маълум қилиш маъноларини билдирган. Демак, «шаҳар бериш»нинг маъноси топишмоқнинг жавобини топа олмаган томонни одамларга маълум қилишдан иборат экан.

Ўзбек халқ топишмоқларининг асосий қисмини метафорага асосланган топишмоқлар ташкил этади. Масалан, сабзи ҳақидаги «Ер тагида олтин қозиқ» топишмоғида сабзининг ранги олтинга, шакли қозиққа ўхшатиш. Мазкур топишмоқнинг жавоби сабзи бўлса, унинг кучими олтин қозиқдир. Мазкур топишмоқнинг «ер тагида қатор қозиқ» вариантыда эса сабзининг фақат кўриниши назарда тутилган. Ушбу топишмоқнинг «Қизил қиз ер остида, сочлари ер устида», «Сарибой акам ичкари, соқоллари ташқари» каби вариантларида метафора жонлантириш усули билан биргалликда намоён бўлган.

Топишмоқлар орасида шундайлари ҳам борки, уларда ҳеч қандай бадий-тасвир воситалари иштирок этмайди. Фақат эшитувчига савол берилади. Масалан, дунёда тўрт нарса йўқ — бу нима? Топишмоқнинг жавоби эса уни топувчи киши томонидан шундай изоҳланади:

¹ Аёл. //Олтин олма. Эртақлар. Ўзбек халқ ижоди. Куп томлик. Т.: 1966, 67-бет.

*Осмоннинг устуни йўқ,
Ховузнинг қопғоғи йўқ.
Лурпанинг енги йўқ,
Ошпичоқнинг қини йўқ.*

Аслида дунёда йўқ нарсалар сон-саноксиз. Лекин юқоридаги топишмоқнинг жавоби кўрсатилган ушбу тўрт нарсани сифатида оммалашган ва анъанавийлашган.

Метафорага асосланган савол топишмоқларнинг анча мураккаб турлари ҳам учрайди:

*-- У нимадир, ҳаводаги дўланган?
У нимадир, ер юзини сув олган?
У нимадир, орқасида оғзи бор?
У нимадир, ўртасида мағзи бор?
У нимадир, сув ичида жони бор?*

Топишмоқнинг жавоби ҳам худди қўйилган саволга ўхшаб шеърини шаклда ва кўп компонентли:

*Булут булар ҳаводаги дўланган,
Ёмғир булар ер юзини сув олган.
Тегирмондир, орқасида оғзи бор,
Бугдой булар ўртасида мағзи бор.
Балик булар сув ичида жони бор.*

Бу хилдаги топишмоқларнинг юзага келишида фольклоршунос олимларнинг фикрига қараганда, ёзма адабиёт намуналарининг, килсаларнинг муайян таъсири бўлган.¹ Бу хилдаги топишмоқлар Хоразм «ошиқ» дostonларида ҳам учрайди. Бундан ташқари Маҳтумқули ва Дурди шоир айтишувларида мавжуд бўлган топишмоқнома, жумбоқли шеърлар ҳам халқ орасида кенг тарқалган.

Масалан:

*— Ул нимадир, емадилар тўйдилар?
Ул нимадир, қиёматга қўйдилар?
Ул ким эди, товонидан сўйдилар?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!*

¹ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров Р. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990, 105-бет.

*– Ул дийдордир, емадилар туйдилар.
Ул намоздир, қиёматга қуйдилар.
Насимийнинг товонидан суйдилар,
Биздан салом бўлсин, жавоби шундайдир!*

* * * *

*– Ул нимадир, тупроқ узра суринмас?
Ул нимадир, одамларга кўринмас?
Ул нимадир, ҳеч бир тўнга ўранмас?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!*

*Эранлардир, залил бўлиб суринмас,
Ул балодир, келса кўзга кўринмас,
Ёлғон гурунг ошкор бўлар, ўранмас,
Биздан салом бўлсин, жавоб шундайдир.*

Маълумки, халқимиз қадим замонлардан бери деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келади. Шу боисдан ўзбек халқ топишмоқлари орасида уй ҳайвонлари билан боғлиқ топишмоқлар ҳам кўпчилиқни ташкил қилади. Ўрта Осиё халқлари ҳаётида уй жониворлардан бири бўлган туя муҳим ўрин тутган. У инсонга гўшт, сут, жун берганидек, оғир юк ташишда, узоғини яқин қилишда муҳим куч ўйнаган. Шунинг учун ҳам туя ва унинг хусусиятлари билан боғлиқ топишмоқлар яратилган.

Масалан, «Момом кетиб бораётир, кулчаси қолиб бораётир» топишмоғида туянинг юриш ҳаракати ва бу ҳаракат натижасида туя оёқларининг тупроқли йўлда қолаётган ялпоқ, думалоқ излари асосга олинган. Бу топишмоқда қадимий тушунчаларнинг изи бор. Унинг келиб чиқишини тўғри инглашда унинг мураккаб қисми, топишмоқнинг биринчи мисрасининг биринчи сўзи бўлиб, унда туя – момо деб белгилишидир. Инсон томонидан ҳайвонни, жумладан туяни момо, она дейиш, шубҳасиз, туя култи билан боғлиқдир.¹

¹ Зарифов Х.Т. «Алпомиш» эпосининг асосий мотивлари. // Шарқ юлдузи. 201, Т.: 1957, 130-бет.

Бундан ташқари туянинг сокин, салмоқдор қадам ташлаб юриши ва шакли — устидаги ўрқачи қадди букчайган момонинг ҳаракати ва ҳолатига ўхшатишган.

Шунингдек, халқнинг маиший турмушида зарур бўлган иш қуроллари билан боғлиқ бўлган топишмоқлар ҳам кўплаб учрайди: «Пакана хотин, чачвони узун», «Кичкина келинчак, попуги қулочдек», «Кичкина хотин, лачаги узун» топишмоқларида игна кичкина хотин шаклида сифатланган бўлса, игнага ўтказилган илнинг узунлиги чачвон, сочпоқ ва лачакнинг узунлигига ташбеҳ қилинган.

*Узи ернинг тагида,
Кучи ернинг устида.*

*Ўттиз икки оғайни,
Бир-бирининг устида*

топишмоғида эса ўтмишда аждодларимиз ҳаётида муҳим урин тутган чигир тасвирланган. Бунда чигирнинг жойлашган ўрни, ер сатҳидан пастда эканлиги, сув кучи билан юқорига — ер устига сув чиқарилиши кўзда тутилган. Топишмоқдаги «ўттиз икки оғайни» эса ер сатҳида сув чиқариш учун чигириққа жойлаштирилган қатор идишлардан иборат.

«Ер тагида ой юрар» топишмоғида эса, ерни ёриб, суриб юрадиган омон тишининг ярим ой шаклида бўлганлиги унинг ойга қиёсланишига асос бўлган.

Бинобарин, мана шундай топишмоқлар орқали ота-бобларимизнинг ўтмишдаги ҳаёти, уларнинг меҳнат жараёнида қўлаган иш қуролларининг қадимий турлари ҳақида муайян тасаввурларга эга бўламиз. Уларни синчиклаб ўрганиш ижтимоий онгнинг ўсиши, халқнинг моддий ва маънавий ўсиш тарихини, унинг турмуш тарзини тўғри ёригишга катта ёрдам беради.

Фольклоршунос З.Хўсаинованинг фикрича, топишмоқ маъно ва айтилиши жиҳатлари билан мақол бўлиб келиши мумкин. Бундай мақоллар дастлаб топишмоқ тарзида вужудга келиб, кейинчалик мақолга айланган. Масалан, тил ҳақидаги:

*Бировни суйдирар,
Бировни куйдирар
Асалдан ширин,
Заҳардан аччиқ*

топишмоқлари:

*Суйдирадиган ҳам тил,
Куйдирадиган ҳам тил.*

Ёки:

*Ширин сўз – шакар,
Аччиқ сўз – заҳар*

шаклида мақол сифатида қўлланилади. Аммо топишмоқда яшириб айтилган нарсанинг оти — тил топишмоқнинг матн қисмида эмас, балки жавобда очилади. Мақолда нарсанинг оти айтилган текстнинг ўзида мисраларнинг бошида, ўртасида ёки охирида очиқ-ойдин қўлланилади.

Баъзи ҳолларда топишмоқлар тез айтишлар билан муштараклик касб этади. Масалан, ангишвона ҳақидаги «Бир чуқурда минг чуқур, чуқурни игна чуқир» топишмоғи тез айтиш ўрнида ишлатилади. Шунингдек, карам ҳақидаги «Қат-қат қулоқ, дум-думалоқ», кўз ҳақидаги «Қуш инда қуш чироқ», туя ҳақидаги «Сўғи попук, оғзи қулик» каби кўплаб топишмоқлар тез айтиш шаклида ҳам келиши мумкин.

Ўзбек халқ топишмоқлари шаклан ихчамлиги, ритмиклиги, қофияга бойлиги, ранг-баранг бадий образлари билан хотирада узоқ сақланади. Топишмоқлар тузилиши жиҳатидан шеърий ва насрий шаклга эгадир.

Шеърий топишмоқ:

*Том устида пиёла,
Ичи тўла гул-лола.
Имо қилиб чақирсам,
Уялади қиз бола. (ой ва юлдузлар)*

Насрий: *Тушган ерини титар. (арра)*

Топишмоқлар бадий жиҳатидан шу даражада ихчамки, хатто иккитагина сўздан тузилганлари ҳам учрайди: «Сан-

диқчада михча» (тиш ёки гугурт), «Яратганга ёпишган» (исм). Бу топишмоқлар бор-йўғи икки сўздан иборатлигига қарамай, тугал фикр, маъно англатади.

Топишмоқлар ниҳоятда ихчам, мухтасар бўлишига қарамай бадий-тасвир воситаларига бой. Метафора топишлардаги асосий воситалардан бири бўлиб, у тасвирда образликни таъминлашда хизмат қилади. Метафора муайян бир нарсанинг ташқи кўриниши жиҳатидан бошқа бир нарсага ўхшашлиги асосида кўчишига асосланади. Масалан, «Ер тагида ёғли қамчи». Бу топишмоқда жумбоқланган нарса илон, кўчими — қамчи, «Тоғ устида ўрмон бор»да жумбоқланган нарса — соч, кўчими — ўрмон.

Топишмоқларда фаол қўлланадиган бадий санъатлардан бири жонлантиришдир: «Онаси битта, боласи мингта» (ой ва юлдузлар), «Пакана хотин уй пойлар» (қулф), «Сарибой акам ичкари, соқоллари ташқари» (сабзи).

Топишмоқларнинг аксарияти ўхшатиш санъати асосига қурилган. Аънавий топишмоқлардаги ўхшатиш кўпинча *-дай, -дек* қўшимчалари, *гўё, худди, янглиғ* каби сўзлар ёрдамида шаклланади:

*Утириши ўймоқдай,
Бақириси тайлоқдай. (чигиртка)*

Баъзи топишмоқлар эса тазод — ўхшатиш асосига қурилган бўлади: «Асалдан ширин, заҳардан аччиқ».

Халқ топишмоқларини аллитерация санъатисиз тасаввур қилиш қийин. Аллитерация топишмоқнинг ритмик табиатини, мазмуни салмоғини юзага чиқаришнинг муҳим воситасидир. У товушлар оҳангдорлиги асосига қурилган бўлиб, топишмоқнинг бадийлигини ва таъсирчанлигини кучайтиради: «Қора, қора қорамуқ» (мош), «Қора товуқ, қорни тўқ» (қозон). Кўпчилик топишмоқларда ундош товушлар такрори аллитерацияни вужудга келтиради. Лекин баъзан унли товушлар такрори асосида ҳам аллитерация юзага келиши мумкин:

*Узун-узун уламиқ,
Ундан узун уламиқ.*

Хуллас, халқ оғзаки ижодининг энг кичик жанрларидан бири бўлган топишмоқлар ҳамма замонларда ҳам фикрни ривожлантириш, ақлни чархлаш воситаси бўлиб келган. Шу нуқтаи назардан қараганда топишмоқларнинг маърифий, бадиий-эстетик аҳамияти беқиёсдир.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Ўтмишда топишмоқ жанрининг кенг тарқалишига сабаб нимада деб ўйлайсиз?
2. Топишмоқ ва мақол ўртасидаги ўзаро уйғун ва фарқли жиҳатларни изоҳланг.
3. Топишмоқларда вариантлик хусусияти бўладими?
4. Насрий ва шеърий топишмоқларга хос асосий хусусиятлар нималардан иборат?
5. Топишмоқларнинг қандай аҳамияти бор?

Адабиётлар:

1. Топишмоқлар, Ўзбек халқ ижоди, Кўп томлик, Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
2. З.Хусаинова, Ўзбек топишмоқлари, Т.: «Фан», 1966.
3. Аристотель, Поэтика, Т.: «Фан», 1980.
4. З.Хусаинова, Топишмоқлар, //Ўзбек фольклори очерклари, Уч томлик, биринчи том. Т.: «Фан», 1988.
5. И.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т.: «Ўқитувчи», 1990.

ХАЛҚ ОЛҚИШЛАРИ ВА ҚАРҒИШЛАРИ

*Олқиш олган омондир,
Қарғиш олган ёмондир.*

Халқ фалсафаси ва диний таълимотида инсонни эъзозлаш, раҳм-шафқат, мурувват, одамийлик каби фазилатлар доимо улуғланиб, мадҳ этиб келинган. Одамийлик — бу кишининг бошқа одамларга, уруғ-аймоғига меҳр-шафқат кўрсатиши, яхшилик қилишини, инсонпарварлик муносабатида бўлишини тақозо этадиган фазилатдир.

Халқ билан ҳамнафас, ҳамдард бўлиш, унга яхши кунларда ҳам, бошига мусибат тушган қоронғи кунларда ҳам садоқатли бўлиб, астойдил хизмат қилишни аждодларимиз ҳамиша ўзлари учун шараф деб билганлар.

«Яхши ҳаёт ва узоқ яшаш учун, халқнинг дуоси ва шодлигидан яхшироқ посбон ва кўриқловчи йўқ»¹ дейди, шарқ донишмادلаридан бири бўлган Бархурдор ибн Маҳмуд. Дарҳақиқат, ҳар бир инсоннинг келажак ҳаёти, унинг бахт-саодати узоқ асрлар давомида халқимиз томонидан яратилган миллий қадриятлар билан чамбарчас боғлиқдир.

Халқ оғзаки ижоди маҳсули сифатида юзага келган, халқнинг эзгу сўзи — дуою олқишлар инсон ҳаётида муҳим ўрин тутган ана шундай асрий қадриятлардан бири ҳисобланади.

Қадим замонлардан бошлаб аждодларимиз сўзнинг киши руҳиятига кўрсатадиган сеҳрли таъсирини чуқур ҳис қилганлар. Яхши сўз инсонга бахт-саодат ва шодлик бахш этса, ёмон сўз кайфиятнинг бузилишига, бахтсизликка сабаб бўлиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Халқимиз орасида кишиларнинг бир-бирини алқаб, эзгу ниятлар билдириб айтадиган ана шундай яхши сўзлари олқиш, ёмон сўзлари эса қарғиш номи билан юритилади.

Олқиш туркий тилларда «мақташ, шарафлаш, яхши истаклар тилаш» каби маъноларни англатади. Бу термин қадимги олтой турклари тилидаги «ал» — шарафламоқ, юксакка

¹ Олоб бустони ва ахлоқ гулистони. М. Касаний таржимаси. Т.: 1994, 77-бет.

кутармоқ, мақтамоқ феъли ўзагига -қы булруқ майли қушим-
часининг ҳамда -(а) ш ҳаракат номи суффиксининг қуши-
лиши орқали ясалган.¹

Ўзбек халқ олқишлари ижро ўрни, вазифаси ва поэтик
табиатига кўра икки катта гуруҳга бўлинади:

1. Анъанавий маросимлар таркибида ижро этилувчи
олқишлар;

2. Кундалик маиший олқишлар.²

Анъанавий маросимлар таркибида ижро этилувчи олқиш-
лар муайян бир маросим билан боғлиқ булиб, ҳозирга қадар
ўша маросимнинг таркибий қисми сифатида яшаб келади.
Тўй, мотам ва рамазон маросимларида ижро этиладиган ол-
қишлар шулар жумласига киради.

Кундалик маиший олқишлар эса инсон фаолиятининг тур-
ли соҳаларини ўз ичига қамраб олади. Шу сабабли бундай
олқишлар ижро ўрнига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. Учрашув олқишлари;

2. Дастурхон олқишлари;

3. Бирор иш бошлашида айтиладиган олқишлар.

Учрашув олқишлари аввало «Ассалому алайкум», деган хайрли
сўздан бошланади.

Саломлашиш олқишининг энг қадимий ва кенг тарқалган
тури ҳисобланади. Дунёдаги барча маданий халқлар узаро
инсоний муносабат, муомала ва мулоқотни саломдан бош-
лайди. Ҳар бир халқнинг саломлашиш билан боғлиқ бўлган
ўз урф-одатлари бор. Ҳиндлар қўл кафтларини бирлаштир-
ганча, пешоналарига қуйиб, инглизлар бош кийимини олиб
енгил таъзим қилишади ва ҳ.к.

Ўзбек халқи эса, барча ислом дунёси халқлари сингари бир-
бирини кўрганда «Ассалому алайкум» дея қўл олишиб кўри-
шади. «Ассалому алайкум» ибораси арабча «сизга тинчлик ти-
лайман» деган маънони билдиради. «Ва алайкум ассалом» эса
«Сизга ҳам тинчлик тилайман» жавоб саломи саналади.

¹ Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М.: 1965, стр. 51.

² Саримсоқов Б. Олқишлар ва ҳар ишлар. //Ўзбек фольклори очерклари. 3
томлик, 1-том, «Фан», 1988, 128-130-бетлар.

Савомлашини маданиятчиликнинг дастлабки белгиси бўлиб, одатда ёшлар кексаларга салом берганда, улар «ва алайкум ас-салом» дея, баъзан рағбатлантирувчи олқиш сўзларни ҳам қўшиб қўйишади: «Баракалла, мулло бўлинг, отангизга раҳ-минг, катта йиғит бўлинг» ва ҳ.к.

Салом берган савоб олади, дейди халқимиз. Негаки, савом бериш билан алик олган иккинчи томоннинг кайфияти ўтарилади, ҳаётга муҳаббатни, инсонга ишончи ортади, руҳи тетиклашади. Катта савоб ишлар ҳам, одатда, мана шу таъ-бирчан каломдан бошланади.

Ўзбек халқининг ахлоқ нормалари шу қадар мустаҳкам-ки, кишиларнинг бир-бирига нисбатан чуқур ҳурмат эҳти-роми халқнинг урф-одатларида бизгача яхши сақланиб қо-лган. Масалан, одамлар бир-бири билан таниш ёки таниш эмаслигидан қатъи назар бирор жойда учрашиб қолишса дарҳол саломлашиб, олқиш айтишиб юзларига фотиҳа тор-тишади: «Омин, тинчлик-омонликни, хотиржамликни бер-син» ёки «Омин, қадам етди, бало етмасин» ва ҳ.к.

Дастурхон олқишлари таом ейишдан олдин ва таомдан сўнг олдин айтилади. Кишилар дастурхон атрофида тупланар экан-лар, дастлаб турли-туман неъматларни яратиб қўйган зот — Худога шукроналар айтадилар. Таомга қўл узатишдан олдин, албатта, «Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим» калимаси айтилади ва таом ейишни оиладаги ёши улуғ киши бошлаб беради.

Таомдан сўнгги олқиш кўпинча, дастурхонга барака, кишиларга битмас-туганмас ризқ, сиҳат-саломатлик каби яхши истаклар тилашдан иборат бўлади. Бундай олқишлар ва дуолар дастурхон бошида ўтирган ёши улуғ кишилар то-монидан хилма-хил шаклда айтилади: «Омин, кенг феъл, кетмас давлат, узоқ умр, тинчлик-омонлигини берсин» ёки «Омин, хайри барака, хотиржамлик, тўкин-сочинлик омон-лигини берсин, Аллоҳу Акбар!». Таом емоқнинг якуни ҳисоб-ланган бу эзгу сўзларда одатда ейилган таомни эккан-тик-кан, етказган, еган-ичган кишилар олқишланади, бемин-нат неъматларни бандаларига етказиб қўйган Аллоҳ-Таоло-га шукроналар айтилади: «Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Ширин навог, манзил обод, пайғамбар худога саловат хўп берсин, кўл берсин. Кенг феъл, кетмас давлат бергин. Дустга зор, душманга хор, номардга муҳтож қилмагин. Ўт балоси, сув балоси, ноҳақ тухматдан*ўзинг асрагин. Эканни-тикканни, еганни-ичганни савобини даргоҳингда қабул қилгин. Омин, Аллоҳу Акбар!».

Бошқа халқларда бўлганидек, ўзбекларда ҳам таомлар хилма-хилдир. Шу боисдан ҳам қадимдан баъзи таомларнинг ўзига хос махсус олқишлари яратилган.

Масалан, қовун ейилгач, айтиладиган олқишларда деҳқоннинг хайрли меҳнатидан халқнинг мамнунлиги, унинг беқиёс саховатидан миннатдорлик, қовунни еганларга узоқ умр, танисихатлик каби эзгу истаклар тиланади: «Ширин-шарбат, мазгил обод, пайғамбари худога саловат, эканнинг, тикканнинг ота-бобосига раҳмат, Аллоҳу Акбар!».

Гуштли маҳсулотлар еганда эса, таом эгасига ризқ-насиба, узоқ умр каби эзгу истаклар тиланган: «Олти уруғнинг ошини берсин, Лукмони Ҳаким ёшини берсин, қушдай қуйиб берсин, тоғдай уйиб берсин. Омин, Аллоҳу Акбар!».

Бирор иш ёки тадбир бошланишида айтилувчи олқишлар. Аждодларимиз қадим замонлардан бошлаб сўзнинг илоҳий қудрагига ишонганлар. Шу боисдан ҳам қандай ишга кўл урмасинлар, яхши ният ва умидбахш тилаклар билан олқишу дуоларга мурожаат қилганлар. Масалан, кишилар бирор катта тадбир бошида, дейлик, иморат қуришдан олдин дастурхон бошида ўтирган оқсоқоллардан, пиру бадавлат қариялардан фотиҳа олиб кейин ўша ишни бошлайди: «Омин, бошлаган ишингизга Аллоҳ мадаккор бўлсин, ишларингиз бароридан келсин, Ҳазрати Нуҳ ўзи кўлласин, кўлларингиз дард кўрмасин, мақсадингизга етинглар». Бу каби самимий тилаклар қийин ишни амалга ошириш олдида турган инсонга ишонч ва куч-қувват бағишлайди. Кишилар узоқ сафарга отланганда, ерга дастлабки кўш солишда, янги ой чиққанда ёки қабристон ёнидан ўтганда ҳам дуо-ю олқишларга мурожаат қилишган.

Олқиш эзгуликка даъваткорлиги, яхшиликка хизмат қилиши билан ҳам халқ орасида кенг тарқалган ҳамиша барҳаёт жанр ҳисобланади.

Қарғишлар

Атоқли шоир Расул Ҳамзатов «Менинг Доғистоним» китобида она тили, Ватани ва унинг одамларини миллатдошлари — аварларни кўкларга кўтариб мақтаркан, «менинг қўлимда бўлса аёлларимизнинг жон узиб қарғашларини, эркекларнинг балохонадор сўкинишларини бир китоб қилган бўлардим» дея, аварча қарғишу сўкишларни ҳам инсоний маданият намунаси сифатида талқин қилган.

Агар олқиш кишиларга яхшилик тилаш, уларнинг руҳини тетиклаштиришга хизмат қилса, қарғиш фақат ёмонлик тилаш лозим бўлган ўринларда қўлланади, холос. Қарғиш билан сўкишни бир нарса деб тушунмаслик лозим. Агар қарғишда кишига бахтсизлик, ёмонлик тилаш устунлик қилса, сўкишда киши шахсияти ҳақоратланади.

Қарғиш атамаси ёмон маъносини ифодаловчи қадимги туркий «қар» феълига -ға иккинчи шахс буйруқ майлининг ҳамда (-иш) ҳаракат номи қўшимчаларининг қўшилиши орқали ясалган.

Қарғиш муаллифлари асосан, аёллардир. Баъзи аёллар қарғамай туrolмайдилар. Болаларини, эрларини, бегоналарини, дўстни-ю душманни эрмак учун бўлса ҳам қарғайдилар. Қарғишнинг қарғишдан фарқи бор, албатта. Адолатсизлик, номардлик олдида ожиз қолиб, ёлғиз Аллоҳга зорланиб, ер мўштлаб қарғаниш билан уйда шунчаки боланинг бирор айтилган ишни ўз вақтида бажармагани учун қарғашни бир-бирига тенг қўйиб бўлмайди.

Қарғиш ҳам қадимий одат бўлиб, ҳар бир халқнинг миллий турмуш тарзи, урф-одати, маданий даражаси, этник босқичларини аниқлаб, белгилаб беради. Қарғиш бировдан ноҳақ жабр кўрган одамнинг унга ёмонлик соғиниши, ўлим тилашидир. Қарғаган одам ҳамиша ҳақ дейиш ҳам адолат-

дан эмас. Баъзан у ноҳақ бўлиши ҳам мумкин. Қарғишнинг икки-учи булади, деган халқимиз ҳақ.

«Жувонмарг бўлсин», «Оғзидан қони келсин», «Оти учсин», «Кўзига тупроқ тўлсин», «Жазосини Худо берсин», «Косаси оқармасин», «Худодан топсин» ва ҳ.к. Баъзан ёлчи-маган одамлар ҳақида «буни қарғиш урган», «ота-онаси оқ қилган» деган ибораларни эшитиб қоламиз. «Оқ қилиш» яқинига – фарзандига нисбатан қарғишнинг энг олий шаклидир. Бу фарзанддан воз кечиш, унинг шу оилага мансублигидан ор-номус қилишдир. Халқимизда «онанинг қарғиши урмайди» деган нақл бор. Яъни она ўз болаларини тарбиялаш жараёнида минг бора қарғайди. Аммо бу ўз фарзандига ёмонликни, ўлимни раво кўрганидан эмас, шунчаки аёллигидан, қарғишга ўрганиб қолганлигидан, уни танбеҳ, дашном ўрнига ишлатганидан.

Энди отанинг қарғиши бўлак, одатда оталар қарғашмайди. Қадимдан улар мажбур бўлгандангина сўкади, иложи бўлмаса уради. Қарғиш ота томонидан камдан кам содир қилинадиган ҳодиса. Шунинг учун ҳам халқимизда «Отанинг қарғиши ёмон» деган нақл юради. Оталар угил-қизлари юзларини ерга қаратганда, оила номусини букканда, ёмон йўлга кирганда, қарғашга мажбур бўладилар.

Қадим замонда кўҳна Шош яқинида машҳур пир Занги ота хонадонида гўзал Биби Ойша камолга етган. У кун сайин оқи оққа, қизили қизилга ажралиб, тўлин ойдаи тўлиб борган. Шош мадрасаларидан бирида сабоқ олаётган Қорахон исмли ўқтам йигит фавқулодда Биби Ойшани кўриб, уни жон-дилидан севиб қолган. Улар пинҳона учрашиб турганлар. Қиз ҳам хон авлоди, паҳлавон ва зукко талабага кўнгил қўйган. Қорахон мадрасани битириш арафасида Занги ота хонадонига совчи юбориб, қизларини сўратган. Бироқ пир кўзларининг оқу қораси бўлган ёлғиз қизларини узоққа юборишга изн беролмаган.

Валиаҳд Қорахон эса узга шаҳарда ичкўёв бўлиб қололмаган. Ўз она шахри қадим Ўтрорга қайтиб, ҳокимлик қилган. Севишганлар мактуб олишиб туришган. Кейинги йилнинг олди ёз фаслида муштипар она воситачилигида Биби

Ойша падари бузрукворидан Утрорга, булажак завжаси Қорахон хузурига боришга рухсат сураган. Табиийки, ота тагин изн бермаганлар. Бу ҳол бир неча бор такрорлангач, бузруквор ўз пунти камаридан бўлган-суюкли қизларига рухсат бериб, фотиҳага қўл очаркан, «Манзилингга етгину муродингга етманин» дея юзларига фотиҳа тортганлар.

Биби Ойша энагаси Бойжон хотун ва ўн навкар паноҳида суворилардек кийиниб, махсус аргумоқларда севгилиси мамлакатига равона бўлган. Йўл юришган, мўл юришган. Гузал бининг Майин эпкинида боғлару қирлар, тоғлару дарёлардан ўтганлар.

Ниҳоят орзиқиб кутулган висол онларига ҳам яқин қолган. Утрор ерларига етиб келган Биби Ойша чопар юбортириб, севгилисини қарши олишга чорлаган. Қорахон хушхабардан юраги хапқириб, Талас қирғоқларига аъёнлари билан тенгсиз меҳмон, эртанги мезбонни қарши олган...

Биби Ойша висол олдидан чавандозлик — йўл кийимларини счиб, кўпик сочиб, тошларга урилиб оқаётган Таласнинг кўзгудек тиниқ, шаффоф сувларига чўмилиб олишни ният қилган. Бойжон хотун паноҳида қўлоч ёзиб сузган, чўмилган. Сулув маликалардек махсус келинлик кийимлари, ҳарир либосларини қирғоқ майсалари устида кияётганда... шувоқлар орасидан икки қора илон чиқиб келиб, нолик вужуднинг икки еридан барабар чаққан...

Ойшабибининг беҳос чинқиригидан Қорахон ўз навкарлари билан бериги қирғоққа қандай ўтганини билмай қолган. Ошиқ ўз маъшуқасини кўтариб оғушига олган. Дарҳол муолажага киришиб, заҳарни сўриб ташлашга уринишган.

Вазиятнинг қалтислигини англаб етган Қорахон шу заҳотиёқ ёнидаги устозига никоҳ ўқиттириб, Ойшабибини ўз никоҳига олган. Келин ўз куёви қўлида илинж билан жонга салим қилган...

Биби Ойша маликаларга хос катта ҳурмат билан дафн этилган. Бойжон хотун унинг ис-чироғини қилиб, қабрига парвона бўлган. Ошиқ йигит Қорахон қирқ йил шоҳлик қилиб, Ойшабиби билан никоҳини бузмаган. Олдин Биби Ойша қабри тепасига, кейин унинг энагасига Бойжон хо-

туи мозори устига икки юксак гузаллик намунаси бўлган мақбара тиклатган.

Бу гапларга, мана, қарийб минг йил бўлди. Биби Ойша қиссаси ҳамон ошиқларнинг юрагини ўртайди. Дарвоқе, унинг узидек гузал ва нафис мақбараси ҳамон Қозоғистоннинг ҳозирги Жамбул шаҳрида севги ва садоқат тимсоли сифатида қад кутариб турибди. Бойжон хотун тутинган қизини унинг ёнида ҳамон ёмон кўзлардан кўриқлашда давом этмоқда. Хон Қорахон эса бир умр қовушилмаган никоҳ билан ўтган покиза инсон сифатида Авлиё ота номи билан ўз мақбарасида Биби Ойшадан бир сари қалам нарида мангу уйкуда ётибди...

Отанинг қарғиши ёмон, дейишади кўпни кўрганлар. Занги ота қарғанмаган, қизига бу тақдирни раво кўрмаган, фақат андак оғринган эди, холос...

Қарғишлар маълум даражада халқнинг турли-туман эътиқодий қарашлари билан ҳам боғлиқ. Шу нуқтаи назардан қарғишлар фольклоршунослиқда уч гуруҳга ажратиб ўрганилган.¹

1. Мифологик тасаввурлар билан боғлиқ қарғишлар: Мифологик тушунчалар, образлар заминида яратилади. «Арвоҳ урсин», «Алвастига йулиққур», «Жин урсин» ва ҳ.к.

2. Табиат дунёси билан боғлиқ қарғишлар: Халқ қарғишларининг баъзилари ўсимлик дунёси, баъзилари ҳайвонот олами билан боғлиқдир. Масалан, «Ҳа кўзингга гул тушсин» қарғиши кекса аёллар ўртасида кенг қўлланилади. Чунки қадимий тасаввурларга кўра қизил гул кучли сеҳр-қудратига эга бўлган, ёмон руҳларни, жинларни ўзига чақириб олиб, жонли нарсаларга, айниқса, кишиларга зарар етказувчи ўсимлик саналган.

Ҳайвонот олами билан боғлиқ: «Гўштингни қўзғунлар чуқисин».

3. Турли жонсиз нарсалар билан боғлиқ қарғишлар. Халқ ўртасида «сут кўр қилгур», «нон кўр қилгур» каби қарғишлар кенг тарқалган. Уларда кишилар ўзларига муқаддас са-

¹ Саримсоқов Б. Олқишлар ва қарғишлар. // Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1-том, «Фан», 1988, 146-149-бетлар.

налган нарсаларнинг ёмон таъсир кўрсатиш қудратидан қўрқиш ҳисси етакчилик қилади.

Хуллас, олқиш ҳам, қарғиш ҳам қадимий фольклор жанри бўлиб, ҳар бир халқнинг миллий турмуш тарзи, урф-одати, маданий даражаси, этник босқичларини аниқлаб, белгилаб беради. Юқоридаги кузатишлардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, олқиш ва қарғишлар ҳаётини асосга эга бўлиб, улар ҳеч қачон беиз кетмаган. Шундай экан, қарғиш эмас дуо ва олқиш олишга интилиш лозим. Зеро, халқимиз айтганидек,

*Олқиш олган омондир,
Қарғиш олган ёмондир.*

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Дуо ва олқишлар нима сабабдан пайдо бўлган, деб уйлайсиз?
2. Олқиш ва дуонинг бир-биридан фарқи борми?
3. Олқишнинг қандай турлари бор?
4. Қарғишнинг ўзига хос хусусияти нималардан иборат?
5. Қарғишнинг қандай турлари мавжуд?
6. Олқишлар ҳам, қарғишлар ҳам ҳаётини асосга эга эканлигини тушунтиринг.

Адабиётлар:

1. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. 1-том. Т.: «Фан», 1998.
2. Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т.: «Фан», 1993.
3. Каташ С.С. Алкыш сос (блогопо-желания) — древний жанр алтайского фольклора. // Улагашевские чтения. Вып. 1. Троино-Алтайск. 1979. стр. 63-77.

МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИ

Ўзбек халқи орасида кенг тарқалган ранг-баранг маросимлар ва байрамлар ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олувчи, кишилар ўртасидаги муносабатларнинг турли жиҳатлари ва шаклларида намоён бўлувчи муайян урф-одатлар ва анъаналар, ахлоқий принциплар ва ҳуқуқий тартиботларнинг тарихан шаклланган йиғиндисидир.

Инсонга бахт-саодат ва эзгулик тилаш, инсон ҳаётининг муҳим нуқталарини нишонлаш мақсадида ўтказиладиган, халқ ўртасида қатъий анъанага айланиб кетган ҳатти-ҳаракатлар маросим дейилади. Маросимни нишонлаш пайтида ижро этиладиган кўшиқ ва айтимлар, дуою олқишлар маросим фольклорини ташкил этади.

Асрлар давомида таркиб топиб анъанавийлашиб борган ўзбек халқ маросимлари кишиларнинг ўзаро муносабатларидаги яхши фазилатларни, чинакам халқчил, умуминсоний қадриятларни акс эттиради.

Маросим фольклори бўйича илмий кузатишлар олиб борган профессор Б.Саримсоқов маросим фольклорларини икки катта туркумга — мавсумий маросимлар фольклори ва оилавий-маиший маросимлар фольклорига ажратади.¹

Мавсумий маросимлар фольклори

Ота-боболаримиз томонидан ўтказилган қишқи маросимлар фольклоридан бизгача Гап — гаштак ва Яс — юсун маросимлари сақланиб қолган. Гап — гаштак маросими эркаклар томонидан чойхоналарда ёки хонадонларда ўтказилган. Маросим кечки пайтдан эрта тонгга қадар давом этиб, уни орадан сайланган махсус оқсоқол бошқариб борган. Гап — гаштак маросимида турли хил таомлар тортилиб, кўнгилочар ҳангомалар ва уйинлар билан кишилар маънавий ҳордиқ олганлар. Баъзан бундай йиғинларда бахшилар ҳам иштирок этиб, дoston ва термалар, эртақлар билан даврани янада қизитган.

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Т.: «Фан», 1986, 30-бег.

Яс — юлдуз маросими эса асосан кучманчи чорвадорлар ўрта-сида қимизхўрлик ўтириши сифатида пайдо бўлиб, унинг маъноси даврада ўтириш қоидалари демакдир. Бу маросим турли ҳудудларида турлича номлар билан юритилган: Тошкент, Фарғона водийсида бузахўрлик, Бухоро, Самарқанд ва Туркистон атрофларида кўна ўтириш ва ҳоказо.

Яс — юнус уттиз-қирқ кишининг қўшилиб шерда (меҳмонхона) уюштириш орқали ташкил этилган. Шерданинг раиси ясавул ва соқий (косагул) сайланган. Маросимнинг узига хос қатъий талаблари булган: барча иштирокчилар косагул узатган бўзани бир нафасда ичиб юборишлари, косадаги бўзани тўкмаслик ва маросим охирига қадар маст-лик қилмай одоб сақлаб ўтириш ҳамда ўтиришни фақат эшик оғасининг рухсати билангина тарк этиш. Косагул шерда иштирокчиларига буза туғиб, қуйидаги тўртлик билан мурожаат қилган:

*Алёр бўлсин — эй,
Хужам ёр бўлсин — эй,
Хужам берган бу давлатга,
Душман зор бўлсин — эй.*

Косани қулига олган шахс бўзани ичиб, соқий шаънига бир тўртлик айтган. Бузахўрлик ўтиришларида иштирок этувчилар ҳар хил шеърлар, қушиқлардан қуйлашган:

*Бўзанинг асли отаси курмакдир,
Майхонада ўйнамакдир, кулмоқдир.
Майхонада ўйнамасанг, кулмасанг,
Ким қўйибди майхонага келмоқни.*

Бузахўрлик ўтиришларида асосан, кишилар бир-бирининг шаънига яхши сўзлар айтиш, кунгил очиш, ғам-ташвишларни унитиш руҳи устунлик қилган.

Баҳор мавсуми билан боғлиқ маросимлар

Қадим замонлардан бери инсон ҳаёти кўп жиҳатдан табиатдаги ўзгаришларга боғлиқ ҳолда кечган. Айниқса, деҳқончилик ва чорвачилик билан шугулланувчи ўзбек халқи

ҳаётида баҳор мавсуми ниҳоятда муҳим ўрин эгаллаган. Баҳорнинг дастлабки кунларидан бошлаб деҳқонлар уруғ сепишга тайёргарлик кўриш, ариқ ва зовурларни тозалаш каби ишлари билан шуғулланса, чорвадорлар яйловларга кўчишга тайёргарлик кўрадилар.

Баҳор фаслида «Лой тутиш», «Шох мойлар», «Наврўз», «Суст хотин» каби маросимлар ўтказилган.

«Лой тутиш» маросими. Маълумки, туркий халқлар оғир ва машаққатли ишларни ҳамиша ҳашар йўли билан, кўпчиликнинг бошини қовуштириб, биргалашиб бажарганлар. Илк баҳорда сув йўлларини очиш, ариқ ва зовурларни тозалаш ишлари ҳам ҳашар йўли билан амалга оширилган. Ҳашарчилар ёнидан, бу умумхалқ ишида қатнашмаётган одам ўтиб қолгудек бўлса, унга белкуракда лой тутишган. Бундан мақсад ҳашарда ҳамма иштирок этиб, хайрли ишга ўз ҳиссасини қўшсин. Шунинг учун ҳам лой тутилган йўловчи ўзига ажратилган ишни бажариб, кейин яна йўлига равона бўлган. Мабодо, ҳашарчилар ёнидан ўтаётган киши ижодкор ёки санъаткор бўлса, ўз санъатидан уларни баҳраманд этиб, руҳини кўтарган, кишиларнинг оғир меҳнатини енгиллатишга ёрдам берган. Ҳунарманд бўлса, ҳашарчиларнинг иш қуроallarини тузатиб берган.

Мазкур маросим ҳақида шерободлик марҳум бахши Бури Аҳмедовдан ёзиб олинган биргина маълумотдан бошқа ҳеч нарса сақланиб қолмаган. Унинг хабар беришича, бир куни отаси Аҳмад бахши тасодифан Занг каналини қазийётганлар олдидан ўтиб қолади. Шу пайт ҳашарчилар унга белда лой тутишади. Аҳмад бахши лойни олиши билан ҳашарчиларга мурожаат қилиб, қуйидаги шеърини топишмоқни айтади:

*Ҳожакам ҳажга кетди,
Билмадим кужо кетди.
Ун икки жумуртқадан
Қирқ саккиз жўжа кетди.¹*

Ушбу топишмоқ бевосита ҳашарчиларнинг меҳнати билан, баҳор фасли билан боғлиқ бўлиб, унда бир йил — ўн

¹ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990, 117-бет.

икки ой, қирқ саккиз ҳафтадан иборатлиги, баҳор фаслининг Ҳажга кетган Ҳожига ўхшаб ҳар йил тозариб, покланиб, гўзаллашиб келиши фавқулодда истиорали фикрлар орқали ифода этилган.

«Шох мойлар» маросими одатда далага қўш чиқариш пайтида ўтказилган. Ушбу маросимга алоҳида тайёргарлик кўрилиб, ҳар бир хонадон имкониятига қараб хилма-хил таомлар пишириб, қишлоқнинг обод ерлари супуриб-сидирилган.

Маросим ўтказиладиган пайтда тайёрланган таомлар қўш чиқариладиган жойга олиб келинган. Қишлоқнинг пиру бадавлат оқсоқоллари тўпланганларга қарата: «Ишларингга кушойиш берсин, тани соғлик, хотиржамлик бўлсин, Худо ёр, пирлар мадаккор бўлсин, экин-тикинни бобо деҳқоннинг ўзи тарбият қилсин», дея олқишлар айтиб, оқ фотиҳа берганлар. Мана шундан кейин пиширилган таомлар қишлоқ аҳлига тарқатилиб, далага қўш солинган. Қўшга олиб чиқилган хўкизларнинг шохига «ёмон кўзлардан, инсу жинслардан асрасин», деб зиғир мойи суртилган ва исириқ тугатилган.

Баҳор мавсуми билан боғлиқ бўлган маросимлардан яна бири — бу Наврўздир.

Наврўз Ўрта Осиё халқлари орасида энг қадимий ва жуда катта тантаналар билан нишонланадиган умумхалқ байрами ҳисобланади. Наврўзи айём ҳақида қўлланманинг «Халқ байрамлари ва ҳайитлар» деб номланган қисмида маълумот берилган.

«Суст хотин» маросими. Лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган ажлодларимиз ҳаётида баҳор ҳамда ёзнинг илк ойларида ёғадиган ёмғирларга эҳтиёж жуда катта бўлган. Ёгингарчилик бўлмаган ойларда экин-тикин, умуман, деҳқончилик ҳавф остида қолган. Мана шундай қургоқчиликларнинг олдини олиш мақсадида кишилар «Суст хотин», «Сув хотин», «Чала хотин» каби махсус маросимлар ўтказганлар. Бу маросим айниқса, Жиззах, Қашқаларё ва Сурхондарё вилоятларида кенг тарқалган. Маросим белгиланган кун ун-ун беш аёл махсус ясалган қуғирчоққа қари

аёлнинг куйлагини кийдириб, бир аёл уни кутариб олади, қолганлари унинг ортидан эргашиб, қишлоқ хонадонларига «Суст хотин» кўшиғини айтиб бирма-бир кириб чиқади. Хонадон эгалари уларни хурсандчилик билан қаршилаб, кўғирчоқ устидан сув сепеди ва хайр-эҳсонлар қилади. Айтиладиган кўшиқда деҳқон сепган буғдойнинг мўл ҳосил бериши, хонадонларга хурсандчилик келтириши, эл-юртга тўкинчилик ва қут-барака бериши таъкидланади, энг муҳими, ёмғир ҳада этиш «Суст хотин»дан илтижо қилинади:

*Ҳосиллар мўл бўлсин, суст хотин,
Деҳқоннинг уйи тўлсин, суст хотин.
Ёмғирларни ёғдиргин, суст хотин,
Ёмоннинг уйи куйсин, суст хотин...
Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,
Элу юртни тўйдиргин, суст хотин.*

Фольклоршуносликдаги маълумотларга қараганда, баъзи жойларда (Жанубий Тожикистон) бу маросим эрақлар томонидан утказилган.

Ёмғир чақириш маросими ва кўшиғи Бухоро вилоятининг Қорақўл ва Олот туманларида «Чала хотин» деб номланар экан. Бунда ҳам худди «Суст хотин» маросимига ўхшаган ҳатти-ҳаракатлар амалга оширилиб «Чала хотин» кўшиғи айтилиб Тангридан оби раҳмат ато этишни илтижо қилишади:

*Айланади чала хотин,
Ургилади чала хотин.
Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман.
Ёмғирнинг ёғичиман,
Худо берса, оби раҳмат ёғаверсин.
Айланади чала хотин,
Ургилади чала хотин.*

Маросим охирида хайр-эҳсонлар ҳисобига ис чиқариб, қишлоқ аҳли билан нишонланади. Профессор Баҳодир Саримсоқовнинг маълумотларига қараганда маросимда сиғиналадиган Суст хотин шахсияти ўзининг тарихий илдизла-

ри билан зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да мадҳ этилган осмон сувлари маъбуди Тиштриянинг халқ ўртасида бошқача номланган шаклидир.

Ёзги маросимлар фольклори. Маълумки, ёз ойлари бошоқли экинлар айна етилган, мевалар ғарқ пишган маҳалда сурункали қаттиқ шамоллар бўлса, етилган ҳосил — одамларнинг ризқ-рўзи нобуд бўлади. Мана шундай пайтларда қадим аждодларимиз шамолни тўхтатиш мақсадида «Чой момо» маросимини ўтказганлар.

Чой момо — шамол она маъносини англатган. Қадимги туркий халқларда шамол ҳомийси кекса аёл сифатида тасаввур қилинган.

Фольклоршунос олимларнинг маълумотларига қараганда, маросим асосан, аёллар томонидан қуйидагича тартибда ўтказилган: иккита кампир эски уст-бош кийиб, юзларига қоракуя суртиб, қўлларига ҳасса олиб, битгадан калтакни от қилиб миниб «Чой момо» қўшиғини айтиб, қишлоқ кўчалари буйлаб юришган. Уларнинг кетидан бошларига қизил шолча ёпинган бешта қиз қўшиққа жўр бўлиб боришган:

*Чой момо, Чой момо,
Чой момоси ўлибди.
Ўғли етим қолибди,
Боса-боса беринглар.
Босилиб қолсин бу шамол,
Уга-уга беринглар.
Угилиб қолсин бу шамол,
Обло-ху, Обло-ху.*

Маросим давомида бошига қизил шолча ёпган бешта қиз аслида шамол она ҳақиға қурбонлик қилишга аталган гунноҳкор қизларнинг рамзий ифодаси бўлган.

«Чой момо» маросими йиғилган хайр-эҳсон ҳисобидан шамол она ҳақиға хайри-худойи қилиб, ис чиқариш билан яқунланган.

Кузги маросимлар фольклоридан «Обло барака» ва шамол чақириш маросимлари ҳақида маълумотлар мавжуд.

Ёз буйи минг машаққатлар билан етиштирилган ҳосил — буғдойни ўриб олиш деҳқонлар ҳаётида энг масъулиятли иш бўлиб, бу жараён кўпинча ҳашар йўли билан амалга оширилган. Буғдой ўрими билан боғлиқ ўзига хос ирим-сиримлар ҳам мавжуд бўлганки, шулардан бири «Обло барака» деб номланган.

Ҳашарчилар буғдой ўримиинг сўнгида бир парча ўрилмаган ерни ҳар томондан ўраб, аста ўриб келаверганлар. Бундай пайтда ҳар бир ўроқчи охири тутам буғдойни ўриб олишга интилган. Охири тутам буғдой эса «она буғдой» деб юритилиб, ўроқчилардан қайси бири ана шу тутамга етиб олса, «еттим-еттим, обло барака берсин», деб уни ўриб олган. «Она буғдой»га етишган киши бошқа ўроқчиларга зиёфат қилиб берган. Охири тутам она буғдой эса баҳор фаслигача сақланиб, уруғлиқ донга кўшиб яна ерга сепилган. Қариялар донни сепаётган пайтда «бу йил ҳам ҳосил мўл бўлсин, она буғдой ўзи қўлласин, Бобо деҳқон мададкор бўлсин» деб дуою фотиҳа берганлар.

Шамол чақириниш маросими. Ёз палласи сурункали шамоллар бошоқли экинлар ва меваларни тўкиб зарар етказса, куз фасли эса ғаллачилик билан шуғулланувчи аҳоли учун шамол айни мудлао бўлган. Аммо баъзан табиат кераксиз пайтда шамол ҳада этса, зарур бўлганда уни раво кўрмайди. Хирмонда янчилган донни сомонидан ажратиб олиш вақтида шамол зарур бўлган ва кишилар шамол ҳомийсига илтижо қилиб, шамол чақириниш маросимини ўтказганлар. Маросим пайтида қуйидаги қўшиқ ижро этилган:

*Ҳайдар, ота-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди.
Боланг сувга оқибди,
Шамолингни қуйвор.*

Қўшиқда шамол ҳомийси сифатида Ҳайдар — Ҳазрат Али шаҳсига мурожаат қилинган. Афсоналарга кўра Ҳайдар ўзининг беқийс куч-қудрати билан бирга табиат ҳодисаларини ҳам ҳам ўз измида сақлар экан.

Оилавий-маиший маросимлар

Оилавий-маиший маросимлар ранг-баранг бўлиб, улар тўйлардан, аза ва маъракалардан ҳамда сўзнинг мўъжизали қудратига асосланган баъзи иримлар ва одатлардан ташкил топган. Қадим замонлардан бери ўзбек халқи бешик тўйи, суннат тўйи ва никоҳ тўйларини ўтказиб келган.

Бешик тўйлари янги туғилган чақалоқни турли инсу-жинслардан муҳофаза қилиш, ёмон кўзлардан сақлаш, фарзанднинг дунёга келганига шукроналар билдириш мақсадида амалга оширилади. Одатда, бешик тўйлари гўдакнинг чилласи чиққанидан кейин ўтказилади. Болани бешикка белашнинг йўл-йўриғини аввало, кайвони аёллар ёки бувилардан бири бошқаради.

Бешикка белаш маросими турли туман иримларга бойлиги билан ажралиб туради. Чақалоқнинг ёстиқчаси остига саримсоқ, қайроқ тош ва бир дона кулча нон қўйилади. Бу нарсалар гўдакни зиён-заҳматдан асровчи воситалар ҳисобланади. Бешикнинг учта ерига пахта қўйиб ёқилади ва куйиндилар йиғиб олинади. Бу билан бешик олов билан покланади. Болани бешикка белаётган аёл уни атайлаб нотўғри ётқизчоқчи бўлади, шунда аёллар бир овоздан «йуқ, йўқ!» деб жавоб беришади. Бу ҳаракат бир неча марта такрорланади. Ниҳоят чақалоқ кайвони аёлларнинг кўрсатмаси билан бешикка тўғри беланади ва қуйидаги сўзлар айтилади:

*Қоч-қоч бабаси,
Келди бешикнинг эгаси,
Ота-онанг гапиришса,
Қичқиринг яна қўрқма,
Олапар ит аккилласа,
Сен яна қўрқиб юрма! ва ҳоказо.*

Шундан кейин бешик устидан мағиз ва қанд сочилиб, исириқ тутатилади.

Хатна (суннат) тўйлари асосан юртимизда ислом динининг шаклланиши билан боғлиқ. Тўй бир неча қисмдан иборат.

рат бўлиб, маҳалладаги қарнлар иштирокида худойи қилиш, бола хатна бўладиган хонани жиҳозлаш, қариндош-уруғлар учун базм ташкил қилиш ва юртга ош бериш шулар жумласидандир.

Хатна тўйларида турли-туман ўйинлар ташкил қилинган. Масалан, Булунғур ва Сурхондарё томонларда чорқарсак ҳамда бешқарсак номли ўйинлар ўтказилган. Қарсак жўрлигида қуйидаги қўшиқлар айтилган:

Байт: *Бир чилим тамоки деб
Кирдим қаландар боғига.*

Нақорат: *Ҳа — ҳа, ҳо, ҳа — ҳа,
Ҳа — ҳа, ҳо, ҳа — ҳа,*

Байт: *Бир қизил гулни узиб,
Қолдим қиёмат доғига.*

Нақорат: *Ҳа — ҳа, ҳо, ҳа — ҳа,
Ҳа — ҳа, ҳо, ҳа — ҳа,*

Никоҳ тўйлари турли вилоятларда турлича шаклларда ўзига хос анъана ва удумлар асосида ўтказилади. Аммо турли ҳудудларда яшашидан қатъий назар ўзбек халқи орасида совчи, фотиҳа тўйи, ёр-ёр айтиш, келин салом каби расм-русум ва анъаналар сақланган. Совчилик келиннинг куёвниқига келиши, тўй кечаларини ўтказиш билан боғлиқ қатор одатларда бироз фарқлар бўлади. Масалан, қадимда баъзи жойларда совчилар қизниқига қутилмаганда дабдурустдан кириб боришни ўзларига эп кўрмай, тонг саҳарда ҳамма уйқуда ётганда, қизниқига бориб, уйининг остонасини супуриб қайтганлар. Эрталаб туриб бунга кузи тушган ота-оналар нима воқеа бўлганини англаб, ўзларни билмаганликка солиб, совчиларнинг келишига зимдан тайёргарлик кура бошлашган.

Никоҳ тўйи маросими билан боғлиқ расм-русумлар шу қадар хилма-хил бўлганки, уларнинг кўпчилиги шу бугунга қадар сақланиб қолган. Масалан, қудаларга оқ ўратиш, тўққиз тортар, келин-куёвга, қудалар ва қариндошларга сарпо қилиш, дастурхонга солинадиган нон-патирларнинг сони, исриқ тутатиш, келиннинг олов атрофидан айлани-

ши, куёвнинг туззасига ўғил болани ўтқазिश, келин-куёв устига танга ва ширинликлар сочиш, уларни кузгуга қақ э-тиш ва ҳоказо. Бу ирим-сиримлар шунчаки одат бўлиб қолгани учунгина ўтказилмаган, балки бу анъаналар замирига муайян мақсадлар, эзгу орзу-умидлар мужассам бўлган.

Никоҳ тўйи маросимида ўланлар айтилган, ашула ва рақс билан давра қизитилган.

Ўзбек халқининг бошқа маросимлари каби никоҳ тўйлари ҳам асрлар оша синовдан ўтган, моҳиятан чуқур ўйланган, миллий қадриятлардан бири ҳисобланади.

Мотам маросими фольклори

Дунё шодлик ва ғам, тўй ва мотам, ҳаёт ва ўлим каби зиддиятлар асосига қурилган.

Ўлим ҳамиша оғир айрилиқ, қариндош-уруғлар, ёру дўстлар учун туганмас қайғудир. Аммо туғилмоқ бор экан, ўлмоқ ҳам бор. Шунинг учун ҳам халқимиз орасида «Худо бир, ўлим барҳақ», «балога сабр, ўлимга рози» деган ҳикматлар юради.

Мотам инсон ҳаётининг интиҳосини қайд этувчи қайғули маросимдир. Туркий халқларда мотам маросими жуда қадим тарихга эга. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асари орқали етиб келган Алп Эртўнга ҳақидаги мотам қўшиқлари бунинг ёрқин намунасидир.

Халқимиз ўртасида мотам маросими билан боғлиқ хилма-хил тадбирлар: марҳум вафотининг учи, етти, йигирма, қирқ, йили ўтказилади. Ушбу маросимларда ҳаётдан кўз юмган кишининг ижобий ҳислатлари, жудолик аламлари айтиб йиғланади:

*Айтмай десам булмайди,
Доғингиз ўти қуймайди.
Ишонган боғим, вой отам,
Суянган тоғим, вой отам.
Қалдирғочнинг қанотиға
Қия боғлаган, вой отам,*

*Борса келмас жойларга
Бел боғлаган, вой отам.*

Хуллас, ўзбек халқида мавсумий ва оилавий маросимлар ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, улар аждодларимизнинг дунё-қараши, эътиқоди, орзу-умидлари, урф-одатлари билан боғлиқ миллий қадриятларимизнинг гўзал намуналаридир.

Халқ байрам ва ҳайитлари

Наврўз байрами Ўрта Осиёда жуда қадим замонлардан бери нишонланиб келинган. Бу байрам асли қадимий деҳқончилик календари билан боғлиқ бўлиб, ернинг шимолий ярим шарида баҳорги кеча билан кундуз тенг келган кунлари – 20-21 мартда бошланади. Бу даврда бутун табиат уйғона бошлайди, ер бағридаги барча маҳлуқот ва мавжудотларнинг, қурт-қумурсқалар, ўсимлик ва ўт-ўланларнинг жонланиши рўй беради. Бундай янгиланиш жараёнининг бошланиши шамсия (қуёш) йили ҳисобидан 21 мартга тўғри келган биринчи янги кунни Наврўз деб атаганлар.

Улуғ алломалар Маҳмуд Қошғарий, Абу Райҳон Беруний, Умар Хайёмлар Наврўз байрами билан боғлиқ турли ирим, урф-одат ва маросимлар тўғрисида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирганлар. Масалан, Берунийнинг хабар беришича, Наврўз куни тонг отганда биров гап гапиришдан олдин уч қошиқ асал ялаб, уч бўлак (хушбўй) мум тутатса, бу кўп касалликларга шифо бўлар экан. Ёки шу куннинг тонгида сўздашдан олдин шакар тотиб, ўзига зайтун ёғи суртган кишидан йил бўйи турли балолар дафъ бўлади, деган иримлар бўлган.

Маҳмуд Қошғарий ҳам Наврўз тўғрисида ўн икки йил мучал ҳисоби билан боғлаб турли маълумотлар беради. Наврўз байрами баҳорга бағишланган халқ қўшиқларидан намуналар келтиради.

Беруний асарларида, Умар Хайёмнинг «Наврўзнома»сида ва бошқа манбаларда илк баҳор байрамини нишонлаганда ерга сув қуйиш ёки сепиш, совға-саломлар ҳадя қилиш,

арғимчоқлар учиш, ширинлик тарқатиш, етти хил ҳосилни белгилаш, таҳорат қилиш ва ёмғир сувига чўмилиш каби урф-одат ва иримлар туғрисида хабар берилади.

Шуниси муҳимки, қадим даврларда ҳам Наврўзнинг бош таоми сумалак бўлган. Катта бозорларда ялпиз, кукпиез, ёш беда ва бошқа кукатлар солинган турли таомлар ва ширинликлар тайёрланган ва сотилган. Наврўз байрами оммавий сайиллар, халқ уйинлари, мусобақалар, созанда ва раққосалар, масхарабоз ва дорбозлар иштирокида ўтган.

Умар Хайёмнинг маълумотларига қараганда, 26 асрдан бери нишонланиб келаётган Наврўз байрами бошланиши билан ўзаро урушлар тўхтатилган, ҳатто дафн маросимлари бошқа кунга кўчирилган. Бу байрам шунчалик эҳтиром, қувонч ва шодлик кун сифатида катта тантаналар билан нишонланибгина қолмай, узоқ-яқин қавму-қариндош ва дўстларни йўқлаш, касаллар ҳолидан хабар олиш, марҳумлар қабрини зиёрат қилиш, умуман, инсон қадрини эъзозлаш каби эзгу удумларга амалга қилинган.

Ҳайитлар қадимий диний байрам бўлиб, уларнинг таркибига кирган кўпгина маросимлар исломдан олдин ҳам халқ таомилида бўлган. Ислом дини уларни омухталаб, ўз қонунларини қўшиб, ҳайит байрамларининг умрини узайтирган.

Ҳайитнинг икки хили мавжуд бўлиб, халқимиз бу байрамларга азадан амал қилиб келади. Биринчиси — Қурбон ҳайити, Катта ҳайит деб аталади. Унинг олдидан икки кун қолганда, арафа кунлари нишонланади. Ёлғон арафа, бир кун қолганда чин арафа, учинчи кун эса ҳайит байрам қилинади. Ёлғон ва чин арафа кунлари ҳар бир хонадонда исчиқарилиб, чалпак, бўғирсоқ, талқон, палов пиширилади. Қўшнилари бир-бирларини ҳайит билан муборакбод этиб, хонадонларга пишириқлар чиқарадилар. Болалар ва ўсмирлар чопқиллаб яқин-узоқ хонадон, қариндош-уруғларни йўқлашга бориб келадилар.

Кичик ҳайит. Бу Рузаи моҳи рамазон деб аталиб, одатда, руза ойи якунида ўтказилади. Ҳайитлар Ийд ҳам деб атала-

ди. «Ҳайитингиз муборак бўлсин», «Ийдингиз қутлуғ бўлсин» табриklarининг маъноси бир хилдир.

Қурбон ҳайити — ийд-ал-адҳо, рамазон ҳайити — ал-фитр, меърож — ражаб ойи байрами, шунингдек, Имом Ҳусайнни хотирлаш куни — ашуро, тақдир кечаси — Лайлатул-қадр, Муҳаммад пайгамбарнинг туғилган кунлари — Мавлуд Ислам динида алоҳида нишонланадиган муҳим саналар ҳисобланади. Қурбон ҳайити зулҳижжа ойининг 10-13 кунларида тантана қилинади. Баъзи мамлакатларда шу ойнинг (зулҳижжанинг) етти куни, яъни Ҳаж бошланган кундан бошлаб етти кун давом этади. Рўза ҳайити эса рамазон ойи тугаб, янги шаввол ойи-нинг биринчи, учинчи кунларида байрам қилинади. Ҳайитнинг биринчи куни саҳарда катта-ю кичик жомеъ масжидларига бориб, бомдод намози ўқийдилар. Гадою бева-бечораларга садақа берилади. Қурбонлик қилиб, исчиқарадилар. Кейинги кунларда мазорларга борилиб, ўтганларнинг руҳига дуою фотиҳа қилинади. Азадорлар эса тўнкийиб, белбоғ бойлаб, дўппи кийиб, марҳумнинг уч кун давомида йўқловини ўрнига қўядилар.

Кичик ҳайит рўза намози билан боғлиқ маросим бўлиб, бир ой тутилган рўза — парҳездан кейин шаввол ойининг биринчи, учинчи кунлари байрам қилинади. Бу байрам ҳам гарчи номи кичик ҳайит деб аталса-да, халқ орасида жуда катта маросим сифатида нишонланади.

Рўза ичи ҳар куни оқшомлари муайян муддатда ифторлик «оғиз очиш» маросимлари ўтказилади.

Бу ҳам ўзига хос меҳмондорчилик бўлиб, рўзадорлар ният қилиб ифторлик бераётган кишининг уйида ўз рўзаларини очиб, ифторлик луқмаларини тановул қилишади. Ифторчи рўзанинг савобига шерик бўлади. Рўзадорлар саҳар туриб, тамадди қилиб, «оғиз боғлашади» яъни кун давомида сув ичмайди, овқат ейилмайди. Умуман, ҳеч нарса истеъмол қилинмайди. Бу киши аъзоларини, баданни ўзига хос парҳез қилиш, бир оз тозалашга даволашга қаратилган тадбирдир. Рўза киши иродасини тоблайди, қаноатга ўргатади, эътиқодини мустаҳкамлайди. Бир ойлик рўзадан кейин ғариб, мискинларга фитр

рўзалар, яъни рўза ҳаққи ҳадяси берилади. Бу ҳадяни пул-чақма билан, ун-нон бериб, кийимлик ёки сарпо билан узиши мумкин. Кунгилдан чиқариб Худо йўлига чин ихлос билан эҳсон қилинган нарса савоб учун қабул қилинади.

Уч кунлик рўзаи моҳи рамазон байрамлари олдидан ҳам оқшомлари гавжум бўлади кўпинча болалар тўп бўлишиб, қишлоқларда рамазон айтишади. Рамазон ҳам халқимизнинг қадимий диний маросимларидан бири бўлиб, ўзига хослиги билан ажралиб туради. Рамазонда машъала ёқиб олган болалар тўп бўлишиб, хуфтонда ҳар бир хонадон дарвозасига бориб рамазон айтганлар.

Рамазон кўшиқларнинг турли-туман матнлари фольклоршунослар томонидан ёзиб олинган. Улар орасида оммалашганлари ҳам анчагина. Рамазон кўшиқлари хонадонга яхшилик, ризқ-рўз, ўғил-қиз фарзандлар, барака-иқбол тилаш, бу ойнинг муқаддас, хосиятли, бахт келтирувчи ой эканлигини мадҳ этишга бағишланади. Инсонийлик, ўзаро меҳр-оқибат, Аллоҳ таоло олдидаги қарз, дунёнинг бебақолиги эсга солинади. Яхшилик қилиш, савоб орттириш улуғланади.

*Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешигингизга!
Рамазон айтган билан тўямизми?
Қадимги расмимизни қўямизми!*

Ҳар бир банд айтилган пайтда гуруҳнинг барча аъзолари: «Ё рамазон» деган нақоратни такрорлаб турадилар. Хусусан, бир оиланинг серфарзандлиги, аксинча иккинчисининг бефарзандлиги, бой-бадавлат ёинки камбағаллигини албатта ҳисобга олишган.

*Шу уйнинг тепасида ой кўринар,
Бу уйнинг эгалари бой кўринар...
Ё рамазон...*

уй эгалари рамазон табригидан хурсанд бўлиб, эшикларини очиб, болаларга атаганларини ҳадя қилганлар. Рамазончилар тушган ҳадя эҳсон «молларини» ҳарифон қилиб, турли

таомлар пишириб еганлар. Ҳайитларнинг ҳар иккаласи ҳам одамлар ўртасидаги меҳр-оқибатни мустаҳкамлаган. Кексалар ва беморларни йўқлаш, марҳумлар мазорини зиёрат қилиш инонпарварликнинг амалий ибрат-намунаси бўлиб, ҳозиргача ёшларга беқиёс катта мактаб вазифасини ўтаб келмоқда.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Маросим деб нимага айтилади?
2. Маросимларнинг қандай турлари мавжуд?
3. Мавсумий маросимларга қандай маросимлар киради?
4. Сизнинг қишлоғингизда мавсум билан боғлиқ қандай маросимлар сақланиб қолган?
5. "Суст хотин" ва «Чой момо» маросимларининг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
6. Оилавий-маиший маросимларнинг қандай турлари бор?
7. Сиз яшайдиган ҳудудда ўтказиладиган оилавий-маиший маросимларнинг ўзига хослиги нимада?
8. Навруз байрами билан боғлиқ миллий анъаналар ҳақида тушунча беринг.
9. Байрам ва ҳайитларнинг маънавий-маърифий аҳамияти нимада?

Адабиётлар:

1. И.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. Б.Саримсоқов, Ўзбек маросим фольклори, Т.: «Фан», 1986.
3. Маҳмуд Саттор, Ўзбек удумлари, Т.: «Фан», 1993.
4. И.Жабборов, Ўзбек халқ этнографияси, Т.: «Ўқитувчи», 1994.
5. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди, Т.: «Шарқ», 2001.
6. Ўзбек халқ ижоди. Куп томлик. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари, Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ

Кўп асрлар давомида ривожланиб, халқ ўртасида кенг тарқалган қўшиқлар аждодларимиз маънавий меросининг таркибий қисмини ташкил этиб эзгулик, гўзалликка шайдонлик, инсонпарварлик, юртсеварлик, муҳаббат ва садоқат каби юксак фазилатларни шакллантиришга хизмат қилиб келган.

Ўзбек халқ қўшиқларининг қадимий тарихини, ўзига хос хусусиятлари ва турларини ўрганишда улуғ тилшунос олим Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асари муҳим ўрин тутди. Маҳмуд Қошғарий узоқ йиллар эл кезиб туркий тиллар хусусиятини ўрганар экан, кўплаб халқ мақоллари ва қўшиқларини тўплаган. Минг йиллар олдин яратилган бу қўшиқлар ранг-баранг бўлиб — меҳнат, мавсум, маросим, муҳаббат ва садоқат мавзулари билан боғлиқдир.

Алишер Навоийнинг «Мезонул-авзон» асарида ҳам халқ қўшиқлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Алишер Навоий қўшиқ турлари ҳақида маълумот берар экан, суруд, аёлғу, лаҳн ва турки сўзларининг қўшиқ маъносини билдирганини асослайди. Ҳақиқатдан ҳам, ушбу атамалар Алишер Навоий асарларида қўшиқ маъносида учрайди. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида тасвирланишича, Фарҳоднинг бошига тушган савдоларни халқ қўшиққа солиб куйлайди. Бу ғамгин қўшиқлар Ширин қулоғига ҳам эшитилади:

*Аёлғу барчаға Фарҳод ҳоли
Суруд ул хастаи ношод ҳоли...
Қулоғига етушти бир ҳазин ун,
Ки лаҳн айлар эди бир зори маҳзун.¹*

Шунингдек, Алишер Навоий қиз узатарда айтиладиган «Ёр-ёр» қўшиқлари ҳақида «Бағоят таъсирли суруд» деб, унинг «чинка» деб аталиши, радиф ўрнига «ёр-ёр» лафзи қўлланишини изоҳлаб мисол келтиради.

¹ Алишер Навоий, Хамса, 557-бет

*Қайси чамандин эсиб келди сабо ёр-ёр,
Ким дамидин тушди, ут жоним аро ёр-ёр.¹*

Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса ўзининг «Мухтасар» аса-рида халқ ўланлари ҳақида қимматли фикрлар келтирган: «Ат-рок аросида бир суруд борким, «ўлан» дерлар, аксар тўйларда айтилуру, бу вазн анга мавсумдур. Аввал сурудға тақсим қилур-да ҳар мисрадин сўнг «ёр-ёр» лафзини келтирурлар».²

Халқ оғзаки ижодининг асосий жанрларидан бири бўлган қўшиқларда халқ ҳаёти, ахлоқий нормалари, инсоннинг ички кечинмалари, орзу-умидлари, ўзига хос санъаткорлик билан, содда ва лўнда, айна пайтда юксак бадиийлик билан ифодаланганлигини кўрамиз.

Ўзбек халқ қўшиқлари жанр мансубияти, яратилиш даври, ижро ўрни ва тури каби жиҳатлари билан хилма-хилдир. Ўзбек фольклоршунослигида халқ қўшиқлари дэстлаб икки гуруҳға — маросим ва маросимға алоқасиз қўшиқларға бўлиб ўрганилган.

1. Тўй ва бошқа маросимларда ижро этиладиган қўшиқлар (мотам йиғилари ҳам) маросим қўшиқларини ўз ичига олади.

2. Маросимға алоқасиз қўшиқларға эса меҳнат ва лирик қўшиқлар кирази.

Меҳнат қўшиқлари ранг-баранг бўлиб, улар ўз ичида бир неча турға бўлиб ўрганилган:

1. Деҳқончилик билан боғлиқ қўшиқлар.

Маълумки, ота-боболаримиз қадим замонлардан бери деҳқончилик билан шуғулланиб келганлар. Бизгача деҳқоннинг ҳаёт тарзини, меҳнат жараёнини, ички кечинмаларини акс эттирувчи «Қўш қўшиқлари», «Ўрим қўшиқлари», «Хирмон қўшиқлари» каби жанрлар етиб келган.

Қўш қўшиқларида қўш ҳайдаш, ўроқ ўриш каби оғир меҳнат жараёнлари, деҳқоннинг ҳалол, айна пайтда ниҳоятда машаққатли меҳнати, тирикчилик учун кураши ўз ифодасини топган.

¹ Алишер Навоий, Мезон ул-авзон, Асарлар, XIV том. Т.: Ф.Ғулом номидаги бадиий алабиёт нашриёти, 1967, 180-бет.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар, Т.: «Фан», 1971, 172-бет.

*Уроқ урмоқ олмоқ солмоқ,
Қуш ҳайдамоқ, бормоқ-келмоқ.
Ҳаммасидан қийин экан,
Эй ҳужизим, рўзғор қурмоқ.*

Ўғим қўшиқларида оғир меҳнатнинг самараси бўлган галлани ўриб олиш жараёнилари, деҳқоннинг кутаринки руҳи, етилган ҳосилни тезроқ йиғиб олишга бўлган иштиёқи куйланган:

*Ғужмоқи бугдой,
Донгинанг туқ — эй.
Туп бул, урайлик,
Хунда кўрайлик.*

Янчиқ қўшиқлари халқ ўртасида «Хўп қўшиқлари», «Майдалар», «Хўп майдалар» деб юритилган. Бундай қўшиқлар деҳқонларнинг ёз бўйи тиним билмай етиштирган ҳосилни — донни майдалаб сомонидан ажратиб олиш пайтидаги меҳнат жараёнини тасвирлайди:

*Чув, ҳей жониворим, ҳайда, майдаё-майда,
Хирмонни қилгин майда, майдаё-майда.
Ишни тамом қилмасанг, майдаё-майда,
Жонингга тиним қайда, майдаё-майда.*

Ёрғичоқ қўшиқлари. Қўшиқларда инсоннинг шодлиги ва кулфати, меҳнати ва роҳати, дарди ва турмуш ташвишлари мужассам бўлган. Қадимда ёрғичоқ тортиш машаққатли меҳнат гури бўлиб, кишини жисмоний жиҳатдан ҳолдан тойдирган. Кишилар мана шундай оғир меҳнат жараёнида узларининг гам ва ташвишларини қўшиқ орқали ифодалаб, енгил тортишга ҳаракат қилганлар.

*Ёрғичоқ тортмас эдим,
Оч қолганимдан тортаман.
Сабзавон айтмас эдим,
Қуйганларимдан айтаман.*

Чорвачилик билан боғлиқ қўшиқларнинг «Хўш-хўш»лар, «Турей-турей»лар, «чуриялар» номли турлари ҳам ўтмишда халқ ўртасида кенг тарқалган.

Қадимда ота-боболаримиз ҳаётида чорвачилик муҳим ўрин эгаллаганлиги маълум. Сигир, қўй, эчки каби жониворларни соғиш пайтида айтиладиган ушбу қўшиқлар ритми ор-қали соғилаётган жониворни тинчлантириш, уни ийдириш ва қўп сут соғиб олиш мақсади ётади:

*Ҳўшим, молим — говмишим, ҳўш-ҳўш,
Эмчаклари совмишим, ҳўш-ҳўш.
Оралаб единг утингни, ҳўш-ҳўш,
Ийиблар бергин сутингни, ҳўш-ҳўш.*

Ҳунармандчилик билан боғлиқ қўшиқлар. Ўзбек халқ ҳунар-мандчилик қўшиқлари орасида чарх, бўзчи, ўрмак, кашта қўшиқлари асосий ўрин эгаллайди. Бу турдаги қўшиқларда унумсиз ва машаққатли меҳнатнинг оғирлиги, моддий муҳтожлик қабилар куйловчининг шахсий ҳис-туйғулари билан уйғунликда баён этилади:

*Дўкон уйга кирсам, танам қақшайди,
Совуқларда улмай қолсам яхшийди.
Қариси тиллага кетса қанийди,
Шундай менинг бўзим арзон кетарми.*

*Урмагимни тўқийман,
Кеча-кундуз тўқийман.
Қачон тамом бўлади,
Деб ашула тўқийман.*

Лирик қўшиқлар

Утмишда халқимизнинг маиший турмуши ва ижтимоий ҳаёти жуда кенг тарқалган оғзаки ижод жанри — халқ қўшиқларида ҳаяжонли ва жўшқин тасвирланган. Ўзбек халқ қўшиқлари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, улар орасида лирик қўшиқлар алоҳида ўрин тутади.

Бу турдаги қўшиқларда инсоннинг нозик туйғулари, пок севгиси, садоқати, вафодорлик ва дўстлик каби фазилатлари билан бирга оғир ижтимоий аҳволи, жабр-зулмлар, бевафо-

лик, гушкунлик, ҳижрон, айрилиқ, алам-ситамлари кўпинча мунгли, баъзан эса умидбахш оҳангларда куйланади.

Реал воқеликни шахснинг кечинмалари орқали акс эттирувчи севги ва садоқат, ҳижрон ва соғинч, алам ва ўқини туйғуларини ифодалаб, инсон қалбидаги ўтли дард туфанли юзага келган, фақат куйлаш учун яратилган мустақил тўртликлар лирик қўшиқ дейилади. Лирик қўшиқларнинг асосини дарднок мазмун, доно фикр ва мафтункор муסיқавийлик ташкил этади:

*Дарду алам келибдир,
Менинг бечора бошимга.
Сойда урдак сузадир,
Кўздан оққан ёшимга.*

Халқ лирик қўшиқлари ёзма адабиётдаги лирик шеърларга кўпгина жиҳатлари, хусусан, воқеликни маълум бир шахс кечинмалари орқали акс эттириши билан яқин туради. Бироқ ёзма адабиётдаги лирик шеърларда кечинмалар ўта яқка хоссалик моҳият касб этса, халқ лирик қўшиқларидаги кечинмалар эса бир оз умумлашган ҳолда ифодаланади.

Масалан, классик адабиётда:

*Бир гул ғамида қўяй дедим бағрима доғ,
Бергайму дебон атри думоғимга фароғ.
Баргин чу мулаввас айлади бум ила зоғ,
Энди они исламоққа юз ҳайф думоғ.*

Ушбу шеър ўта индивидуал характерга эга. Унда улуг шоир Алишер Навсийнинг шахсий кечинмалари, юрак дардлари, интим туйғулари мужассам бўлган.

Халқ қўшиғи:

*Сув келар гулдир-гулдир,
Суйганим қизил гулдир.*

*Суйганим топилмаса,
Ўлганим ўшал кундир.*

Қўшиқда тасвирланган образлар бизга ҳар томонлама: ўй-андишаси, қалбидаги дарди, ҳис-туйғулари жиҳатидан та-

ниш ва яқиндир. Қўшиқ умумлашма моҳиятга эга бўлгани боис унда куйланаётган ғам-алам, шоду хуррамлик туйғуларига ҳар ким ҳам шерик бўлиб туради. Худди ўша қўшиқда ўз кечинмалари куйланаётгандек туюлади.

Кўпгина халқ қўшиқларида мазмун билан шакл мустаҳкам боғланган ҳолда юксак бадиийлик касб этиб, эшитувчига завқ беради, айниқса, қўшиқдаги содда тил, ўткир ибора ва ифода, мазмундаги мантиқийлик унинг таъсирчанлигини янада оширади.

*Кўрганларим менинг ёруғ дунёда,
Ғамим сони сочимдан ҳам зиёда.
Агар ундан қутилмоққа уринсам,
Ғамим отлиқ қочолмайман пиёда.*

Қўшиқда асосий ғояни ташувчи кейинги байт катта бир руҳий дунёни очган. Ҳаётда отлиқнинг пиёдага етиб олиши табиий ҳол бўлганидек, ғамдан қочиб қутилиб бўлмаслик ҳам айни ҳақиқат. «Ғамим сони сочимдан ҳам зиёда», «Ғамим отлиқ» каби истиора ва иборалар қўшиқнинг таъсирчанлигини янада оширган.

Ўхшатиш, қиёслаш ва истиоралар ўзбек халқ қўшиқларида асосий ўрин эгаллайди:

*Пиёла рангига боқсам,
Менинг рангимга ўхшайдир.
Ичидаги қора чойи
Юрак қонимга ўхшайдир.*

*Мен ҳам девонаи Машраб,
Жаҳон бирла ишим борми.
Кўнгилни сенга бой бердим,
Менинг ақлу ҳушим борми.*

Ишқ дардига мубтало бўлган инсоннинг руҳий изтироблари, юрак дардлари ниҳоятда мунгли, ҳазин ва айни пайтда бетакрор ташбеҳлар орқали ифодаланган.

Ишқ дардида ақлу ҳушидан жудо бўлаётган ошиқ ўзини девона Машрабга, ишқ оташида куйиб қорайган юрак қони-

ни пиёла ичидаги чойга, ҳижрон азобида қолиб оқариб кетган юзини пиёланинг рангига муқояса қилиптики, бу ухшатиш табиий ва таъсирчандир.

Шундай лирик қўшиқлар ҳам борки, тарихий ҳаётда юз берган адолатсизликлар, ёш-ёш қизларнинг катта мол-мулк эвазига отаси тенги кишиларга сотилиши ёки тарихимизга қора доғ бўлиб тушган баъзи хону бекларнинг хотинбозлиги, маиший бузуклигини ўзида акс эттиради:

*Осмондаги ойлара,
Гул кўрмаган сойлара,
Ун уч ёшда сотилди,
Гул бекачим бойлара.
Қиз олиб, жувон сотган,
Ўлим берсин хонлара.*

Халқ қўшиқларида бутун бир халқнинг руҳий кечинмалари, дунёқараши тўлақонли акс этади. Қўшиқлар халқ маънавиятининг қудратини, халқ иродасининг букилмаслигини ифодалаб, инсонни жасоратга, дўстликка, севгида садоқатга чорлайди.

Лирик қўшиқларда қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари кўпинча табиат ва табиат манзаралари билан бирлашади. Бу уйғунлик тасодифий бўлмасдан, мазмунни ёрқинроқ ифодалашга ёрдам беради.

*Бу тоғлар қандай тоғлар,
Тоши бор, тепаси йўқ.
Ваъдасида турмаган ёрнинг,
Дарди бор, вафоси йўқ.*

Тоши бўлиб, тепаси бўлмаган тоғда улуғворлик ҳам, маҳобат ҳам бўлмайди. Бу хусусиятларсиз у мукамал тоғ ҳисобланмайди. Ваъда бериб, вафосизлик қилган ёр худди уша номукамал тоққа ўхшатилган. Қўшиқда табиат ҳодисаси воситасида инсон хусусияти очиб берилган.

Қўшиқларда параллелизмларнинг кўп қўлланиши шеърни ҳаётга янада яқинлаштиради ва асосий ғояни очишга ёрдам беради:

*Ҳавони булут босди,
Ойни кўрмасам бўлмас.
Юракларни ғам босди,
Ёрни-кўрмасам бўлмас.*

Ушбу қўшиқда ҳам табиатдаги ҳодиса билан лирик қаҳрамон қалбида содир бўлаётган кечинма тенг қўйиб тасвирланган. Бундай психологик параллелизмларни қўллаш эса киши қалбидаги руҳий изтиробларни янада ёрқинроқ ифодалашга хизмат қилади.

Лирик қўшиқларни гўзал рамзлар, анъанавий образларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Рамзларда ифодаланган маъно товланишлари лирик қўшиқларнинг мазмунини тўғри англашга ёрдам беради. Халқ қўшиқларида олма, тол, беҳи, шафтоли, бодом, гул, анор каби дарахт ва ўсимликлардан; ғоз, ўрдак, булбул, қалдирғоч, турна, каптар каби қушлардан; тоғ, кўл, сой, бозор каби табиат кўринишларидан иборат рамзий образлар тез-тез кўзга ташланади. Бу хилдаги анъанавий рамзларнинг барчаси қўшиқлар мазмунини, уларнинг замиридаги ғояларни юзага чиқаришнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Олма кўпгина лирик қўшиқларда севги, ёр танлаш рамзи сифатида келади:

*Олмани отдим теракка,
Қайтиб тушди юракка.
Бориб айтинг ул хурга,
Малҳам қўйсин юракка.*

Олма гули образи эса ёлғон, ўткинчи муҳаббат рамзи саналади. Рамзнинг бундай маъно англатиши олма гулининг тез тўкилиб кетиши ва мустаҳкам эмаслигига асосланган:

*Олма гули гул эмас,
Тақсанг чаккангда турмас.
Ўзганинг ёри ёр эмас,
Бирпас ёнингда турмас.*

Халқ қўшиқларини бадий-тасвир воситаларисиз тасаввур қилиш қийин. Айниқса, ўхшатишлар ва сифатлашлар

қушиқнинг таъсирчанлигини ошириб унинг бадиий мукам-
маллигини таъминлайди.

*Ёрим келади яшнаб,
Зар кокилини ташлаб.
Хипча белини ушлаб,
Шакар лабини тишлаб.*

Хуллас, лирик қушиқлар ҳам халқ маънавий маданияти-
нинг муайян бир қисми сифатида инсон руҳияти ва дунёқа-
раши, ички кечинмалари ва эстетик идеалларини ранг-ба-
ранг бадиий тасвир воситалари ва бадиий образлари орқали
акс эттиради.

Тарихий қушиқлар

Тарихий қушиқлар жанрига мансуб поэтик асарлар эпик
ва лироэпик характерга эга. Тарихий қушиқларда у ёки бу
тарихий воқеа муносабати билан яратилган ёки реал шахс-
лар фаолиятини тасвирловчи ҳам эпиклик, ҳам лириклик
хусусиятига эга бўлган қушиқлар киради.

Нурмон Абдувой ўғлининг «Номоз», Эрназар бахшининг
«Ботирхон зулми», Хоразмда яратилган «Хон зулми» каби
қушиқлар шулар жумласидандир.

Масалан, ўз мустақилликлари учун Бухоро амирларига
қарши 27 йил давомида кескин курашлар олиб борган Шаҳ-
рисабз ва Китоб атрофларида яшовчи кенагасларнинг 1856
йилда Амир Насрулло томонидан шафқатсизлик билан қирғ-
ин қилиниши «Ботирхон зулми» қушиғига асос бўлган. Унда
халқ томонидан изтеҳзо билан «Ботирхон» деб номланган Амир
Насруллонинг шафқатсизлиги, қонхўрлиги фош этилади:

*Ботирхон отланиб чиқса,
Кўринг салтанатини
Неча йил қамалиб ётди
Кенагас юртларини
Қамай-қамай алқисса,
Олди кузин утларин,*

*Тойлоқдай букиртириб,
Сўйди азаматларин.*

Лиро-эпик моҳиятидаги тарихий қўшиқларда сюжетнинг эпик ҳикояси билан бир қаторда лиризм яъни, ижодкорнинг ҳис-туйғулари, ички кечинмалари, орзу-истаклари билан боғлиқ тасвирлар ҳам асосий ўрин тутди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Охунбобоев», Фозил Йўлдош ўғлининг «Нишондор Жамбулга», «Аҳмад Алиев» каби қўшиқлари бунинг ёрқин далилидир.

Бу туркумдаги қўшиқларда мазкур тарихий шахслар бажарган, у ёки бу ишларнинг ижтимоий моҳияти ёки халқ ҳаётини ўзгартиришдаги қўшган ҳиссасининг эпик ҳикояси билан шоир қалбида туғилган чексиз миннатдорлик туйғулари бир-бирига уйғунлашиб кетади.

Тарихий қўшиқларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, улар муаллифи маълум ва муаллифи номаълум сингари турларга бўлинади.

Махсус ижодкорлар — халқ бахшилари томонидан яратилган қўшиқлар биринчи турга киради. Бунга Эрназар шоирнинг «Ботирхон зулми» қўшиғини мисол сифатида келтириш мумкин. « Нега келмас Каросконнинг сувлари?» тарихий қўшиғи эса муаллифи номаълум қўшиқлар сирасига киради.

Тарихий қўшиқларнинг илдизлари узоқ замонларга боғлиқ тақалади. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқ тарихий қўшиқларининг дастлабки намуналари бизгача Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали етиб келган.

Термалар

Халқ бахшилари, шоирлари томонидан панд-насиҳат, одоб-ахлоқ, саз ва сўз мавзусида яратилган 10-12 мисрадан 300 мисрагача бўлган лирик, лиро-эпик шеърларга терма дейилади.

Терма сўзининг маъноси териб, танлаб тузиш демакдир, яъни у нисбий мустақилликка эга бўлган, шакл ва мазмун

жиҳатидан бир-бирига яқин бандларни композицион жиҳатдан яхлитлаштиришдир.

Термалар мавзу жиҳатдан ранг-барангдир. Лекин уларнинг аксариятини дидактик характердати дунёнинг аччиқ-чучуғи, паст-баланди, яхши-ёмони ҳақида куйлаб, мардликка, адолатга, одамийликка чақириш мотивидаги қушиқлар ташкил этади.

Масалан, қуйида берилган яхшилик ва ёмонликнинг фарқини билиш, сўз ва суҳбат қадрига етиш ҳақидаги Эргаш Жуманбулбул ўгли томонидан куйланган терма ниҳоятда эътиборга моликдир:

*Ҳар нарсадан суҳан қиммат ёронлар,
Яхши сўзни қилинг ҳурмат, ёронлар.
Вақтингизни қадрин билиб ўтказинг,
Баридан шу дам ғанимат, ёронлар.
Бу дунёда ширин, дўстлар, тириклик,
Ўз тенгингиз билан суҳбат, ёронлар.
Яхшига ёнашиб одам айиринг,
Ҳар нокасга бўлманг улфат, ёронлар.
Яхшиман ёмонни сўзман билади,
Тилдан чиқар дилда ният, ёронлар.*

Термаларнинг энг кўп тарқалгани «Нима айтай?» шеърисидир. Бахши дoston айтишдан олдин кишиларнинг диққатини жалб қилиш, уларни дoston эшитишга тайёрлаш мақсадида ушбу термани куйлайди:

*Ун бешида ойдай тулган,
Олмосини белга солган.
Гуруғлига хизмат қилган,
Қирқ йигитни гирдга олган.
Сўраб ўтди Аваз половон,
Авазхондан айтайинми?*

Фольклоршуносликда термаларнинг автобиографик ва биографик каби турлари қайд этилган. Автобиографик ха-

рактардаги («Думбирам», «Дуторим») термаларда бахшилар думбираси, дутори ва қубизига мурожаат этиб, ўз ҳаётларининг айрим қирраларини баён этадилар ёки ҳамиша ўзи билан бирга бўлган чолғу асбобини содиқ дуст сифатида мадҳ этилади:

*Уч-турт оғиз мақтаб қўяй ман сани,
Қовурғангдан қириб солган рандани,
Хониш қилсам ёлғиз қўймайсан мани,
Хонишимга ёрдам берган дуторим.*

Халқ достонлари қаҳрамонларининг тилидан айтиладиган ёки уларнинг мақтовига бағишланган термалар биографик характердаги термалар сифатида қайд этилган. Бундай термаларнинг ўзига хослиги шундаки, уларда қаҳрамон эпик биографиясининг асосий нуқталари кутаринки услубда тасвирланади. Бахшилар репертуаридан мустақкам урин олган кекса Гурўғли тилидан айтиладиган «Кунларим» термаси бунинг ёрқин намунасидир. Термада «Гурўғли» туркумига кирувчи ҳар бир достон воқеаларига чиройли бир ишора бўлиб, бунда халқпарвар Гурўғли ва унинг босиб ўтган йўли тингловчи кўз унгида яққол намоён бўлади. Бахши талқинида кексайган Гурўғли ўз ўтмишига назар ташлар экан, бу ҳаёт ва кураш йўли қувончу шодликларга ҳам, ҳасрат ва аламларга ҳам тўладир. Бахши қаҳрамоннинг ҳасрат ва аламларини ниҳоятда ҳаётий ва таъсирчан ифодалаган:

*Бу гапларни айтди Чамбилнинг шойи,
Бепилик ёнарми чироқнинг мойи.
Қариганда бўлиб фарзанд гадойи,
Бебахра бўлиб парилар ҳамройи,
Қулоч уриб, қуруқ қолган кунларим.*

Хуллас, турмалар ҳам ўзбек фольклорининг мустақил жанри сифатида инсон кечинмалари ва ҳаётий воқеликни ўзига хос усул ва бадиий тасвир воситалари орқали акс эттиради.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. «Девону луғотит турк»даги халқ кўшиқларининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида қисқача тушунча беринг.
2. Халқ кўшиқлари ҳақида Алишер Навоий фикрларидан мисоллар келтиринг.
3. «Мухтасар» асарида халқ кўшиқлари ҳақида қандай фикр-мулоҳазалар билдирилган?
4. Меҳнат кўшиқларининг қандай турлари мавжуд?
5. Меҳнат кўшиқларига хос асосий хусусиятлар нималардан иборат?
6. Халқ лирик кўшиқлари ва ёзма адабиётдаги лирик шеърлар ўртасидаги муштарак ва фарқли жиҳатларни тушунтиринг.
7. Лирик кўшиқларнинг етакчи ғоялари нималардан иборат?
8. Лирик кўшиқлардаги параллелизм санъатига мисоллар келтиринг.
9. Лирик кўшиқларнинг бадий хусусиятлари деганда нимани тушунасиш?
10. Лирик кўшиқларда қандай анъанавий бадий образлар мавжуд?
11. Тарихий кўшиқларга мисоллар келтиринг.
12. Термаларнинг ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Оқ олма, қизил олма. Кўп томлик. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т., 1972.
2. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т., 1959.
3. Гулёр. Фарғона кўшиқлари. Т., 1967.
4. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. 1-том. Т.: «Фан», 1998.
5. И.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т.: «Ўқитувчи», 1990.
6. У.Жуманазаров, Ўзбек халқ фольклори ва тарихий воқелик. Т.: «Фан», 1991.
7. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди, Т.: «Шарқ», 2001.

АФСОНА ВА РИВОЯТЛАР

Дунё қадар кўҳна афсона ва ривоятлар неча-неча ўтмиш даврлар оша узоқ тарих қаъридан бизгача етиб келган. Афсона ва ривоятларда халқнинг табиат ва ҳаёт ҳодисалари ҳақидаги, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги қарашлари, диний-фалсафий, ахлоқий-эстетик тушунчалари мужассам бўлган. Халқ оммасининг даҳоси, унинг талаб ва эҳтиёжлари асосида вужудга келган ушбу турдаги асарлар ўз навбатида кишиларнинг маънавий, ақлий, ахлоқий тараққиётига туртки вазифасини ҳам ўтаган; улар инсонни машаққатларни енгишга, ёвузликка қарши курашишга, оламда руй бериб турадиган мураккаб ҳодиса ва жараёнларнинг сир-асрорларини билиб олишга даъват этган; инсон фикри, тафаккури ва ҳаёлотини ўтмишдан келажакка томон тортган, ҳаётни севишга чорлаган. Фольклоршуносликда қайд этилган фикрларга кўра, афсона форсча сўз бўлиб, фантастика, сеҳр-жоду ва ҳаётий тўқималар асос бўлган насрий ҳикоялардир.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида бу турдаги ҳикоялар *сав* деб номланган бўлиб, олим бу сўзнинг турли-туман изоҳларини берган: *сав* оталар сўзи, қисса, ҳикоя, рисола, сўз, илгариги хабарлар каби маъноларни билдирган.¹ Бу изоҳларнинг барчаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, дарҳақиқат, афсоналар илгари замонларда ўтган оталар сўзи, оталар ҳикоясидир. Фақат бу ҳикоялар ўзига хос ҳаёлот — фантастика қобиғида берилган. Юнон файласуфи Арасту таъбири билан айтганда афсоналар «ҳақиқатдан хабар берувчи ёлғон ҳикоялардир».

Афсона оммавий жанр бўлиб, уни айтиш учун махсус тайёргарлик талаб қилинмайди. Шунинг учун ҳам афсоналарда анъанавий зачин ва тугалланмалар учрамайди. Афсоналарнинг сюжет тузилиши ҳам мураккаб эмас, у бир, икки эпизоддан ташкил топади.

¹ Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит турк, 3-жилд, Т.: «Фан», 1963, 168-бет

Афсоналарда акс этган воқелик, купинча, чексиз хаёлот, фантастика қобигида ифодаланса-да, уларда реал тарихий ҳаёт излари ҳам маълум даражада кўзга ташланади. Мана шунинг учун ҳам афсоналар халқ тарихини, унинг иқтисодий ва сиёсий, маданий ўтмишини, дунёқараши, урф-одатлари ва руҳий кечинмаларини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Афсоналар замирига мужассам бўлган ахлоқий-эстетик қарашлар билан бирга, унда информатив – хабар бериш вазифаси кучлироқ бўлади.

Ўзбек халқ афсоналарининг мавзу доираси ва гоёвий йўналишлари ранг-баранг бўлиб, уларни шартли равишда асотирий тушунчалар, коинот жисмлари, ўрин-жой номлари, тарихий воқеа ва шахслар ҳақидаги афсоналарга ажратиб ўрганиш мумкин.

Асотирий афсоналарнинг аксарияти диний характерда бўлиб, уларда қадимда яшаган аждодларимиз ўзларига ҳомий деб ҳисоблаган пайғамбарлар ва азиз-авлиёларни улуғлаганлар, улардан ўзларига руҳий мадад кутиб, диний эътиқод ва қарашларини ифодалаганлар. Ҳазрати Хизр, Ҳазрати Мусо, Ҳазрати Нух, Ҳазрати Аюб, Ҳазрати Илёс, Эр Хўбби каби афсоналар шулар жумласидандир.

Масалан, «Нурли тош тушган жой»¹ афсонасида одам боласининг бахт-саодатга эришуви йўлида чексиз мол-давлат, моддий бойликнинг ўзигина кифоя қилмаслиги тўла маънода саодатга эришмоқ учун Аллоҳнинг марҳамати, пайғамбар ва азиз-авлиёларнинг мададига мушарраф бўлиш лозимлиги ҳақидаги қарашлар талқин қилинган:

Бир бой одам тунда уйқуси қочиб, ташқарига чиқиб қараса, уйининг томида туя турган эмиш. «Ёпирай, ярим тунда томда туя нима қиларкин? деб ҳайрон бўлиб турганида, ҳалиги туя тилга кириб:

– Эй бандаи ғофил! Орқангда бирорта отамлаб қоладиган фарзандинг бўлмаса, шунча молу давлатни тўплаб нима қила-

¹ Ипак йўли афсоналари. Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Жўраев, Т.: «Фан», 1993.

сан? — дебди-да, кўздан ғойиб бўлибди. Бу гапни эшитган бой хафа бўлиб уйига қайтиб кирибди ва аёлини уйғотиб:

— Хотин, изимизда чирогимизни ёқадиған фарзандимиз бўлмаса, бу дунёда яшашнинг ҳеч қизиғи йўқ экан. Мен қишлоқдан бош олиб кетишга аҳд қилдим. Менинг қаёққа кетганимни сўрашса, билмайман дегин, — деб кулоҳу жанда кийиб йўлга тушибди.

Йўлда кетаётса, сурув-сурув қўй-эчкиларни, сон-саноксиз пода ва йилқиларни, туя тўдаларини кўриб, бунинг эгаси кимлигини сўрабди. Чўпонлар:

— Эй, бой ота, бу молларнинг бари ўзингизга қарашлик-ку! — дейишибди ҳайрон бўлиб. Шунда бой буларнинг ҳаммасини чўпонларнинг ўзларига инъом этиб, бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этмасликни қаттиқ тайинлаб ўз йўлини давом эттирибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Бир чўлу биёбонда кетаётганда олдидан оппоқ соқолли бир нуроний чол чиқиб қолибди. Бу Хўжаи Хизр алайҳиссалом экан. У бойга яхши гапириб уйга қайтармоқчи бўлибди, аммо бой изига қайтмасдан, йўлини давом эттирибди. Хўжаи Хизр иккинчи марта дуч келиб, яна панд-насиҳатлар билан изига қайтишга кўндирмоқчи бўлган экан, бой унамабди. Орадан бир манзил ўтгач, Хўжаи Хизр яна дохил бўлибди. Бойни йўлдан қайтаришга уриниб кўрган экан, фойдаси бўлмабди. Шунда у бойга қараб.

— Баракалла, аҳдинг қатъий экан, иншолло ниятингга етасан. Фалон ерда бир авлиё борлар, агар ўша кишининг олдиларигача етиб боролсанг бахтинг, — дебди-да, кўздан ғойиб бўлибди.

Бой кўп машаққатлар чекиб, Хўжаи Хизр айтган авлиёнинг маконига етиб борибди. Авлиё бойнинг келаётганлигини кўриб турган экан остонадан ҳатлаб ўтиши билан:

— Ўша ерда тўхта! дебди-да, намоз ўқиб, худо билан мулоқотда бўла бошлабди.

— Эй танграм, — дебди у, — шу бандангга фарзанд ато этишингни сўрайман. Унга фарзанд ато эт, шояд муроди ҳосил бўлиб, бу оламдан ноумид кетмаса!

Авлиё қайта-қайта илтижо қилибди. Етти марта сўраганида ҳам худо рози бўлмаганидан кейин авлиё жаҳд билан тоғнинг тошини юлиб олиб отган экан, худонинг нурли тошларидан бир бўлаги узилиб ерга тушибди. Буни кўрган худо:

— Бўлди бу одамга фарзанд ато этганим бўлсин! — дебди. Авлиё бойга қараб:

— Мана мақсадингга етдинг, худо сенга фарзанд ато этди. Энди тезда уйингга қайт, — дебди.

Авлиёлар ҳар куни саҳроларда кезиб юрганча, ҳар қадамда тўхтаб намоз ўқиб, худога сажда қилиб кетаверар эканлар. Бир кун кечаси келаверишса, бир тош ўзидан нур таратиб турганмиш. Улар худо билан мулоқотда бўлиб, бу тошнинг сирини билиб олибдилар ва бу ерни Нурута деб атай бошлабдилар».

Ҳазрати Хизр номи билан боғлиқ бўлган афсоналарнинг барчасида бу зот мақсад йўлида саргардон кезувчиларга мададкор, қалтис вазиятларда халоскор руҳий ҳомий сифатида намоён бўлади. Хужаи Хизр тимсоли фақат афсоналарда эмас, балки «Алпомиш», «Гўрўғли», «Манас» каби халқ дostonларидан ҳам урин эгаллаган.

Халқ тафаккури ва тасавури маҳсули сифатида яратилган афсоналар орасида тарихий воқеалар ва ҳодисалар ҳақида хабар берувчи афсоналар ҳам анчагина. «Андижон», «Калта минор», «Хоразм», «Девқалъа», «Илон бузган», «Ширин қиз» каби афсоналар маълум бир тарихий воқеалар ҳақида, жойлар, қалъалар ва бошқа тарихий обидаларнинг яратилиши ҳақида хабар бериш билан бир қаторда, инсониятнинг беқиёс куч қудрати, эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги фалсафий-эстетик қарашларни ҳам ўзида мужассамлаштиради. Масалан, халқ орасида Хоразмдаги «Дев солган қалъаси» ҳақида хилма-хил афсоналар юради.¹ Бу афсоналарнинг баъзилари Сулаймон пайғамбар ва унинг измида бўлган девларнинг ғайритабiiий фаолиятлари билан тутатиб кетса, баъзилари Фарҳод ва Шириннинг аламли севги саргузаштларига асосланган афсоналарга бориб боғланади.

¹ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., 1964, 30-бет.

Афсонада айтилишича, баҳайбат Девқалъани Фарҳод исмли дев қурган эмиш. Фарҳод Хоразм шоҳининг Ширин номи қизини севиб қолади ва унга совчи қўяди. Бу нарса подшоҳни таҳликага солади. Қизини девга беришни хоҳламаган подшоҳ рад жавобини беришдан қўрқиб, жодугар кампирдан ёрдам сўрайди. Жодугар Фарҳодга бажариб бўлмайдиган вазифани – Қорақум чулининг ўртасига тош қалъа қуришни топширади. Бироқ дев узоқ жанубдаги тоғлардан елкасида тош гашиб келиб, қалъани қура бошлайди. Қалъа битай деб қолганда подшоҳ жодугарни маслаҳатга чақиради. Жодугар подшоҳга ўзи белгиланган куни 9000 та янги туғилган бўталоқ, шунча той, бузоқ ва қўзи сўйишни маслаҳат беради. Қолган ишни у ўз зиммасига олади. Белгиланган вақт-да жодугар дев қуриб тамомлаётган қалъага келади. Шу пайт Хоразм томондан даҳшатли ҳайқиреқлар эшитилади. Бу болалари сўйилётган минглаб ҳайвонларнинг овози эди. Фарҳоднинг «Бу қандай йиғи?» – деган саволига кампир: «ҳозиргина малика вафот этди, Ширинга бутун Хоразм аза тутмоқда», – деб жавоб беради. Севгилисининг ўлими тўғрисидаги хабардан гангиб қолган дев усиз яшашни истамай, ҳали жойига қўйилмаган сўнгги тошни осмонга улоқтиради. Тош Фарҳоднинг устига қайтиб тушади. Девни севиб қолган Ширин ҳам фожиа рўй берган жойга етиб келади ва севгилисининг мурдаси тепасида ўзига пичоқ санчиб ҳалок бўлади.¹

Тарихий жой номи билан боғлиқ бўлган «Девқалъа» афсонасида инсонга хос бўлган севги-садоқат, муҳаббат йўлидаги фидоийлик, айни пайтда хийла-найранг, ёвузлик ҳақида фикр юритилиб, гузаллик фазилатлари олқишланади, халқ идеалига тўғри келмайдиган ёмон иллатлар рад этилади.

«Девқалъа»нинг қурилиши билан боғлиқ қуйидаги афсонада эса Ҳазорасп номининг келиб чиқиши ҳақидаги тасаввурлар мужассам бўлган.²

¹ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., 1964, 30-бет.

² Ипак йули афсоналари. Туплаб нашрга тайёрловчи: М.Жўраев, Т.: «Фан», 1993, 30-бет.

Ҳазрати Сулаймон:

– Мендан яшириниб учиб юрган ҳазор аспни тутиб келтиринглар! – деб девларига фармон берибди.

Девлар қанотли отларни ахтариб роса учибдилар, ахири бир кун уларни кўриб қолиб изига тушишибди. Асплар қаерга учса, булар ҳам изма-из қувиб бораверишибди. Бечора отларнинг қаноти толиқиб, чарчаб бир майдонга қўнишга мажбур бўлишибди. Шунда Сулаймон қулай фурсатни бой бермаслик учун девларига:

– Шу ерда баланд девор қуринглар! – деб буюрибди.

Девлар ҳаш-паш дегунча, ёшуллар икки шафтолини егунча тўрт томони бирдек баланд девор билан аспларнинг атрофини ўраб олишибди. Учишга мажболи қолмаган отларни битталаб тутиб келаверибдилар Сулаймоннинг олдига. Шунинг учун бу ерни Ҳазораспи банд, яъни Минг от қўлга тушган жой деб атабдилар.

Халқ тасавури ва чексиз ҳаёли маҳсули сифатида вужудга келган ушбу ҳикоя ҳам бошқа афсоналар каби тарихий ҳақиқатдан анча йироқ.

Тарихий маълумотларга кўра Ҳазорасп номи билан боғлиқ бўлган қадимий шаҳарга милоддан аввалга IV-III асрларда асос солинган. Илм-фандаги баъзи маълумотларга кўра Ҳазорасп атамаси Ўрта Осиёда яшаган қадимги ҳазар қавми номи билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.¹

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, афсоналар қадимги инсонларнинг дунёқарашини, содда ва ибтидий тушунчаларининг хулосасини сифатида вужудга келган. Бинобарин, уларда реал воқеалардан кўра кўпроқ бадиий тўқималар устиворлик қилган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, афсоналар соф информатив вазифа ўтовчи эпик жанр бўлиб, у халқнинг келиб чиқиши, жой номларининг пайдо бўлиши, шунингдек, жамият ва табиатдаги воқеа-ҳодисаларни ўрганишда нодир манба сифатида муҳим илмий аҳамиятга эга.

¹ Имомов К. Ривоят. //Ўзбек фольклор очерклари. 3 томлик, 2-том, Т.: «Фан», 1989, 38-бет.

Ривоят

Ота-боболаримизнинг ўтмиш тарихи, буюк сиймоларнинг ҳаёт йўли ва эзгу ишлари, аждодларимиз тақдирида муҳим аҳамият касб этган тарихий воқеа-ҳодисалар ҳақидаги маълумотлар кўпроқ ривоят жанрига мансуб асарларда мужассам бўлган.

Ривоятларга хос хусусият шундаки, уларда ҳаётини воқеалар бадиий тўқималар воситасида акс эттирилади. Ривоятлар афсоналардан ҳаёт ҳақиқатига бирмунча яқинлиги билан фарқ қилади.

Ривоятларнинг мавзу доираси кенг, гоёвий жиҳатдан рангбарангдир. Уларда тарихий ҳодисалар, халқ орасида маълум ва машҳур бўлган шахслар номи билан боғлиқ бўлган воқеалар, жой номларининг келиб чиқиши, шаҳар қалъа ва саройларнинг бунёд этилиши ёки вайрон бўлиши ҳақида ҳикоя қилинади. Ривоятларда ақл-заковат, ишқ ва садоқат, илм-маърифат, ахлоқ-одоб каби юксак инсоний фазилатлар тараннум этилиб, зулм-зўрлик, ҳақсизлик, адолатсизлик, жаҳолат каби иллатлар кескин қораланади.

Ўзбек халқ прозаси жанрлари юзасидан чуқур изланишлар олиб борган фольклоршунос олим К.Имомовнинг маълумотларига қараганда ривоятлар тарихий ва топонимик каби икки гуруҳга бўлинади.

Тарихий ривоятлар тарихий воқеа-ҳодиса, тарихий шахслар номи билан боғлиқ бўлса, топонимик ривоятлар жой номларининг келиб чиқиши билан боғланади.

Тарихий ривоятлар деб номланган туркумдаги ривоятлар ҳам хилма хил. Улардан баъзилари халқ оғзида пайдо бўлган даврлардаёқ ёзиб олинган. Бу жиҳатдан Юнон тарихчиси Геродотнинг воқеалар тарихи узоқлашмасдан туриб Ўрта Осиёдан ёзиб олган (484-424) ва «Тарих» асарига кирган «Тўмарис», «Широқ», Зарина ва Одадита ҳамда Хондамир ва Зайниддин Восифий томонидан аниқланган ва ёзиб олиб «Макорим ул-ахлоқ» ҳамда «Бадосъ ул-вақос» асарларига

киритилган ривоятлар аҳамиятлидир. Бу хил ривоятлар қисман ишлов берилган бўлса ҳам улар юз берган давр шароитида, яшаб турган пайтдан узоқлашмасдан турибоқ ёзиб олинган. Бинобарин, талқиндаги тарихий шахс ҳамда воқеа-ҳодисалар реал факт ва ҳақиқатдан узоқ эмас.

Шундай ривоятлар ҳам борки, улар халқ онгида узоқ яшган ва узоқ замонлар ўтиб кетгандан сўнг ёзиб олинган. Бу хил ривоятларда мавжуд тарихий ҳақиқат ва фактик ҳодисалар хиралашган. Ҳар бир факт ҳаётий уйдирмалар ва аънавий мотивлар қобилигида қолиб келган.¹

Тарихий ривоятлар халқ орасида машҳур бўлган кишилар ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлиб, уларда юксак инсоний фазилат тарғиб этилади. Абу Райҳон Беруний, Нажмиддин Кубро, Баҳовиддин Нақшбандий, Жомий, Алишер Навоий, Улуғбек, Ибни Сино, Машраб, Амир Темур, Султон Маҳмуд, Тўмарис, Широқ сингари тарихий шахслар ҳақида яратилган ривоятлар шулар жумласидандир.

Халқимиз тарихида нури из қолдирган буюк шахсларнинг ақл-заковати, юксак даҳоси, ҳаёти ва фаолияти, турфа саргузаштлари авлодларга юксак ибрат намунаси сифатида тақдим этилади. Чунончи, бундай ривоятларга Алишер Навоий ҳақидаги «Алишер Навоий ва қирқ вазир», «Навоий ва чўпон», «Навоий ва Гули», «Навоий ва булбул», «Навоий ва Ҳусайн Бойқаро» каби ривоятларни ёки Ибни Сино ҳақидаги «Олтин узук», «Ибни Сино ва касал йигит» каби хилма-хил ривоятларни киритиш мумкин.

Халқимиз орасида Абу Райҳон Берунийнинг юксак даҳоси, фавқулодда қобилият эгаси эканлиги ҳақида ҳам рангбаранг ривоятлар яратилганки, бу ривоятларнинг асоси ҳаётий ҳақиқат билан чамбарчас боғлиқ.

Масалан, «Беруний ва Султон Маҳмуд»² ривоятида нақл қилинишича, Яминуддавла Султон Маҳмуд Ғазна шаҳри-

¹ Имомов К. Ривоят. //Ўзбек фольклор очерклари. 3 томлик, 2-том. Т.: «Фан». 1989, 31-32-бетлар.

² Низомий Арузий Самарқандай. Нодир ҳикоятлар. Т., 1985, 28-59-бетлар.

даги Ҳазор дарахт боғининг тўрт эшикли кўшки устида ути-
рарди. У Берунийга қараб: «Мен тўрт эшикнинг қайси бири-
дан ташқарига чиқаман? Буни топиб, жавобини бир парча
қоғозга ёз-да, гиламнинг тагига қўй! – деб буюрибди. Ҳар
тўртта эшикдан ҳам ташқарига чиқиш йўли мавжуд эди.

Абу Райҳон устурлаб (қуёш ва юлдузлар ҳолатини ўлчай-
диган асбоб) келтиришларини сўради. Балангликни аниқ-
лади, тақвим чизди, сўнг бир парча қоғозга нималарнидир
ёзди-да, гилам остига қўйди. Маҳмуд ундан «Топдингми?»
– деб сўраган эди, у: «Ҳа, топдим!» – деб жавоб берди.

Маҳмуд усталарни чақиртиради. Улар теша ва бел билан
етиб келадилар. Шарқ томондаги девордан бешинчи эшик
очдилар. Маҳмуд бу эшикдан ташқарига чиқди. Кейин эса
Абу Райҳон ёзган қоғозни олиб келишни буюрди. Унда шун-
дай деб ёзилган эди: «Султон бу тўрт эшикнинг ҳеч биридан
чиқмайди, Шарқ томондаги девордан эшик очилади ва у
ўша эшикдан чиқади!»

Буни ўқигач жаҳли чиқди ва Абу Райҳонни сарой ҳовли-
сига улоқтириб юборишни буюрди. Фармонни бажардилар.
Бироқ ўртадан тўр тортиб қўйилган бўлиб, Абу Райҳон тўр
устига тушади. Тўр йиртилиб, у ҳеч зарарсиз ерга тушди.
Маҳмуд: «Уни олиб чиқинглар!» – деб буюрди. Уни олиб
чиққанларида, Маҳмуд: «Эй, Абу Райҳон! Бундай бўли-
шини ҳам олдиндан билармидинг?» – деб сўради, «ҳа, под-
шоҳ, билар эдим!» – деб жавоб беради.

«Далилинг қани?» – деб сўрайди подшоҳ.

Абу Райҳон гуломини чақириб, ундан тақвимини олиб,
ўзи тузган тақвимни чиқарди. Мазкур кун чиқарилган ҳукм-
лар орасида қуйидаги сўзлар ёзилганди: «Мени баланд жой-
дан ташлаб юборадилар, лекин мен ерга зарарсиз тушаман
ва соғ-саломат ўрнимдан тураман!»

Бу ҳам Маҳмуднинг кўнглига ёқмайди. Баттарроқ жаҳли
чиқиб: «Уни қалъага олиб боринг ва ўша ерда сақланг!» –
деб буюради. Уни Фазна қалъасига қамаб қўйдилар ва у олти
ой ҳибсда ётди.

Абу Райҳонга хизмат қилишга тайинланган гулом бир кунни қулай фурсат топиб, султонни овда хурсанд кайфиятда кўриб, сўзни айлантира-айлантира юлдуз илмига олиб келиб тақади ва деди: «Бечора Абу Райҳон шундай адолатли икки ҳукм чиқарди-ю, инъом ўрнига қамоққа тушди». Маҳмуд ҳам шундай дейди. «Хожага маълумки, бундан ўзининг ҳам хабарим бор. Айтишларича, Абу Райҳонга тенг келадиган киши йўқ. Лекин чиқарган ҳар икки ҳукми ҳам менинг хоҳишимга қарши эди.

Подшолар кичкина болаларга ўхшашади. Ундан баҳра топай деган киши асло унинг раъйига қарши иш тутмайди.

Ўша кунни чиқарган икки ҳукмдан лоақал биттаси хато чиққанда ҳам фойдасиз эди. Эртасига уни озод қилишларини ва олтин эгар — жабдуқли от, шоҳона хилъат, минг динор пул, бир гулом ва бир канизак беришларини буюрди».

Ушбу ривоятда Берунийнинг Маҳмуд Ғазнавий саройида хизмат қилганлиги, султоннинг қалтис ҳаракатлари, олимнинг ҳамиша, ҳар қандай шароитда ҳам тўғри гапни айтишдан тап тортмаганлиги, айна шу ҳислатлари учун ҳам халқ эътиборига сазовор бўлгани ҳикоя қилинади.

Дарҳақиқат, Маҳмуд Ғазнавий каби ҳукмдорлар, уларнинг инжиқ табиати, ўзининг қўли остидаги олиму шоирларнинг нималарга қодир эканлигини билиб олиш мақсадида уюштирган кўпгина синовлари тарихий ҳақиқат. Юқоридаги ривоят эса ана шуларнинг акс-садоси сифатида юзага келганлиги билан ҳам қимматлидир.

Ўз ҳаёти ва фаолиятини халқ манфаатлари йўлида бахшида этган улуғ алломаларнинг нодир истезодлари ва ибратли аъмоллари афсона ва ривоятларга айланиб кетган. Қомусий илмлар соҳиби Ибни Сино ҳақида ҳам «Узук», «Йигитнинг касали», «Фалаж давоси», «Илон қайт қилган сут», «Мен ҳўкизман», «Бола бошидан», «Донишманд устоз», «Куй ссҳри» каби қатор ривоятлар яратилганки, уларда ўрта асрларнинг буюк олими, чуқур билим эгаси, беназир табиб, нозиктаъб шоир ва файласуф образи мукаммал акс этган:

Кунлардан бир кун Гургон подшоси Қобус Вушмагирнинг қариндошларидан бири касалга чалиниб қолиб, табиблар уни қанчалик даволамасинлар, ҳеч бир нафи бўлмабди. Қобуснинг бу қариндошига нисбатан меҳри кучли эди. Бир вақт ходимлардан бири Қобусга: «Фалон маҳаллага бир ёш йигит келибди, ўзи моҳир табиб, қўли жуда енгил экан, бир неча бемор ундан шифо топибди!», — деб қолди. Қобус: «Уни беморнинг хузурига олиб келинглар, даволаб кўрсин, ростдан ҳам қўлдан қўлнинг фарқи бор!», — деб буюрди.

Абу Алини топишиб, беморнинг хузурига кириб, ғоят келишган, чиройли, мўйлови энди сабза урган, аммо ўзи жуда ғамгин бир йигитни кўрди. Ёнига ўтириб, томирини текширди. Сўнг пёшобини олишга буюрди. Пешобни кўргач: «Менга Гургоннинг барча уй ва маҳаллаларини биладиган киши керак!», — деди.

Шундай кишини олиб келиб: «Мана у», — дедилар. Абу Али беморнинг томирига қўлини қўйгач, унга «Гургондаги маҳаллалар номини айт!», — деди. У бир маҳалланинг номини тилга олганда беморнинг томири ғалати ура бошлади. Шунда Абу Али: «Шу маҳалланинг кўчаларини айт!», — деди. У санай бошлаб, бир кўчага келганда, беморнинг томиридаги ғалати ҳаракат яна такрорланди. Аба Али: «Энди шу кўчадаги барча уйларни биладиган киши керак!», — деди.

Шундай кишини топиб келдилар. У кўчадаги уйларнинг эгаларини айта бошлаган эди, у бир уйга келганда, ўша ҳаракат яна такрорланди. Шунда Абу Али: «Энди шу уйда яшовчи кишиларнинг ҳаммасини биладиган ва номини айтиб бера оладиган одам керак!», — деди. Шундай одамларни ҳам топиб келдилар. У уйда яшовчиларнинг номларини айта бошлаган эди, гал бир бир кишининг номига келганда, ўша ҳаракат яна пайдо бўлди. Шунда Абу Али: «Бўлди!», — деди.

Сўнг Қобуснинг яқинларига қараб: «Бу йигит фалон маҳалладаги, фалон кўчадаги, фалон уйдаги, фалон исмли кишининг фалон номли қизига ошиқ! Бунинг шифоси ўша қизнинг висоли, даъвоси эса унинг дийдоридир!», — деди.

Бемор`кулоқ тутиб, Абу Али нима деса, ҳаммасини эшитиб турган эди. У қаттиқ уялиб, бошини чойшабга ўраб олди.

Қобус бу қизиқ муолажадан ҳам лол, ҳам ҳайрон эди. Ҳақиқатан ҳам, бу таажжубга лойиқ ишдир! Сўнг Абу Алига деди: «Эй фозилу комилларнинг улуғи! Ошиқ ҳам, маъшук ҳам менинг жиянларим бўлишади, бир-бирига эса холаваччадирлар. Муборак кунни аниқла, уларни бир-бирига қовуштириб қўяйлик!»

Абу Али энг муборак кунни аниқлади. Тўй қилиб, ошиғу маъшукни бир-бирига қовуштирдилар. Гўзал шахзода шундай қилиб бу ҳалокатли ранждан қутулиб қолди.

Ривоятда буюк табибнинг юксак ақлу заковати, донишмандона кузатувчанлиги билан бир қаторда, ишқ дардига мубтало бўлган ошиқ йигитнинг андишаси, гўзал ахлоқ одоби беқиёс ибрат намунаси сифатида талқин қилинган.

Ибни Сино ҳақидаги ҳар бир ривоятда унинг ҳаёти ва фаолиятининг муҳим бир қирраси акс эттирилади. Ана шундай ривоятлардан бири Ибн Синонинг ўта сезгир ва ноёб қобилият эгаси эканлигини тасвирлашга бағишлангандир.

Ривоят қилишларича, Ибни Сино дўстлари билан ўз уйида суҳбатлашиб ўтирар эди. Бир оз фурсатдан кейин у бир юмуш билан ташқарига чиқади. Шунда дўстлари унинг сезгирлигини синаб кўриш мақсадида у ўтирган тўшак остига бир варақ қоғоз қўйишади.

Ибни Сино қайтиб кириб, ўз ўрнига ўтиради ва бир уйнинг шифтига, бир ерга қараб:

— Ё менинг бўйим бир қоғозга ўсган, ё уйнинг шифти бир қоғоз қалинлигида пасайган, — дейди.

Унинг нозик сезгирлигига қойил қолган дўстлари тўшак остига бир варақ қоғоз қўйганликларини тан олишади.

Тарихий ривоятларга реал шахслар ҳамда ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар билан алоқадор ҳаёт ҳақиқати акс эттирилади. Бу хилдаги ривоятларда тасвирланган ҳаётий воқелик тарихий ҳақиқатни ифодалаши билан ажралиб туради. Бу турдаги ривоятларда тарихий шахслар характериға хос бўлган

етакчи хусусиятлар алоҳида кўзга ташланиб туради. Буни Алишер Навоий ҳақида яратилган ривоятлар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Ривоят қилишларича, кунлардан бир кун Ҳусайн Бойқаро эрталаб саройга кириш олдидан Навоийга кўриниш берибди-да, кўрсаткич бармоғи билан бошини кўрсатибди. Навоий ҳам худди шу бармоғи билан тилини кўрсатибди.

Ҳусайн Бойқаро бошини чайқабди-да, саройга кирмай и зига қайтибди.

Воқеани кузатиб турган Навоийнинг шогирдлари бу имо-ишораларнинг сабабини сўрашибди. Навоий бу жумбоқни ечишни уларнинг ўзларига ҳавола қилибди. Шогирдлар ўйлаб-ўйлаб топишолмабди. Шогирдларидан бири Навоийни гапга солиш мақсадида сиёҳдонни ағдариб юборибди.

Шунда Навоий:

— Абдуллатиф, хаёлингиз бунча паришон бўлиб қолди, сиёҳдон ағдарилди-ку, — дебди.

— Кечирасиз устоз, — узр сўради. Абдуллатиф, — ҳалиги муаммонинг сабабини ўйлаб, хаёлим қочибди.

Навоий бояги имо-ишора маъносини айтишга мажбур бўлибди:

— Ҳусайн «бошга балони нима келтиради?», — деб сўраган эди, «тил» деб жавоб қилдим.

Шогирдлар Навоийнинг зийраклигига қойил қолишибди.

Ривоят мазмунидан шу нарса маълум бўладики, Навоийга хос ақлу заковат, доно вазир билан подшоҳнинг сўзсиз, ҳатто имо-ишоралар орқали бир-бирини яхши англаб етиши, подшоҳнинг ҳар бир ишда Навоийнинг маслаҳатларига таяниши каби тарихий ҳақиқат ўз аксини топган.

Алишер Навоийнинг ибратли ҳаёти ва нодир истеъдоди ўз замонасидаёқ Хуросон ва Муовароуннаҳрда кенг тарқалган. Шу боисдан бу улуғ зотнинг беқиёс инсонпарварлиги, буюк ҳиммати, ҳақиқат ва адолат пешвоси сифатидаги фидойилиги ҳикоят ва ривоятларга айланиб кетган эди. Бу хилдаги ривоятларнинг кўпчилиги Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақое», Фаҳ-

риддин Али Сафийнинг «Латоиф ут-тавоиф» каби асарлари таркибидан жой олган.

Алишер Навоий ҳақидаги ривоятларнинг баъзилари бевосита шоир ҳаётлигидаёқ яратила бошланган бўлса, баъзилари эса бадиий тўқималар асосида кейинчалик юзага келган.

Ана шундай ривоятлардан бирида нақл қилинишича, Ҳусайн Бойқаро бир куни шипга қараб ётиб, вазирларига «олиб келинг» дебди. Вазирлар нимани олиб келишни билмадилар. Бу вақтда Навоий саройда йўқ экан. Ҳусайн Бойқаро эса атайлаб нимани олиб келишни айтмай вазирларнинг фаҳм-фаросатини синаб кўрмоқчи бўлибди. Қалтис вазиятда қолган вазирлар охири маслаҳатлашиб Навоийнинг олдига боришдан ўзга чора топа олмадилар. Навоий вазирларнинг гапини диққат билан эшитиб, подшоҳ бу гапни қаерда, қанақа ҳолатда айтганини сўрайди ва воқеалар тафсилотини эшитиб шундай дейди: «Шоҳ олдига арра, теша ва устани олиб боринглар». Вазирлар худди Навоийнинг айтганидай қилиб, шоҳнинг топширигини бажаришади. Шунда Ҳусайн Бойқаро устага қараб: «Мана бу тоқини тузат!», дейди. Ҳусайн Бойқаро бу ишга Навоий аралашганини сезади ва вазирлардан бу жумбоқни қандай ҳал қилганини сўрайди. Вазирлар эса воқеанинг тўғриси айтишга мажбур бўлишади. Ҳусайн Бойқаро бу ҳаракати билан саройда ҳеч ким Навоийнинг ўрнини босолмаслигини, қирқта вазирда битта Навоийчалик фаҳму фаросат, ақлу заковат йўқлигини вазирларга яна бир бора эслатиб қўяди.

Тарихий воқеалардан маълумки, Алишер Навоий Мажидиддин Муҳаммад, Низомулмулк каби нопок вазирлар иғвоси ва талаби билан бир неча муддат саройдан узоқлашиб Астрободга кетишга мажбур бўлган эди. Айни мана шундай пайтларда Ҳусайн Бойқаро узоқдаги дўстини қўмсаган унинг доно маслаҳатларига муҳтож бўлган.

Мана шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, келтирилган ривоятда бадиий тўқималар билан бир қаторда, тарихий ҳақиқат излари ҳам намоён бўлади. Шу билан бир қаторда ривоятга қадимдан халқ орасида машҳур бўлган «Эркисиз фо.1-

чи», «Аёз» номли эртақлар сюжетининг таъсири борлиги ҳам сезилади. Мазкур сюжет Алишер Навоийнинг донишманд ва тадбиркорлигини изоҳлаш учун хизмат қилдирилган. Бинобарин, қаҳрамонлар тарихий шахс, уларнинг муносабати ҳаёт ҳақиқатига мос, бироқ асар воқеалари эса тўқима характеридадир. Маълум бўладики, эртақ ёки латифага мос бўлган анъанавий сюжет ёки мотивлар тарихий фактларга монелик қилмайди, балки уларни тўлдириб, бўрттириб, муҳим бўлган белгиларни ёрқин намойиш қилиш учун хизмат қилади.

Муайян халқ, элат, уруғ ва қабилаларнинг вужудга келиш тарихи, уруғ-қабилаларнинг ҳаёти, турмуш тарзи, улар ўртасида бўлиб ўтган муносабатларга доир тарихий-этнографик ахборотлар берувчи ривоятларни фольклоршунос У.Жуманазаров этнонимик ривоятлар сифатида тақдим этади.¹

Этнонимик ривоятлар фольклоршунослар билан бир қаторда этнограф олимларни ҳам қизиқтириб келган. Чунончи, этнограф олима Б.Х.Кармишева Жанубий Ўзбекистонда яшовчи турли хил ўзбек уруғларининг урф-одатлари, эпик тарихини ўрганган ва ўз тадқиқотида ўзбек халқи ўтмиши билан боғлиқ «Қўнғирот», «Сарой», «Дўрмон», «Мусо бозори», «Хўжа Барлос», «Қорлуқ» каби қатор ривоятларни келтирган.²

Этнонимик ривоятлар турли халқ ва уруғларнинг пайдо бўлиши ҳақида реал тарихий асосга эга бўлмаса ҳам, аммо у ёки бу халқнинг этник таркибини ташкил этувчи уруғ ва қабилалар ҳақида маълум даражада тасаввур туғдиришга имкон беради.

Қуйидаги ривоятда йирик ўзбек уруғларидан бири қўнғирот қабиласининг вужудга келиши ҳақида ҳикоя қилинади.³

¹ Жуманазаров У. Этнонимик ривоятлар. //Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т.: «Фан», 1991, 180-бет.

² Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1982.

³ Жуманазаров У. Этнонимик ривоятлар //Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т.: «Фан», 1991, 196-197-бетлар

Ривоят қилинишича, бир чол саҳрода отлиқ ўзининг жўнг (уч яшар туя)ларини қидириб юрган эди. Бир пайт у қирқ отлиққа дуч келиб қолади. Улар чолдан давлат қушини кўрган-кўрмаганлигини сўрашади. Уларнинг айтишларича, бир подшолари ва унинг давлат қуши бор экан. Подшо мен ўлсам, давлат қушини учиринглар, қуш кимнинг бошига қўнса, шуни подшо қилиб сайланглар, деб васият қилган эди. Подшолари ўлгач, улар давлат қушини учириб, ана шу қушни қидириб юришган экан.

Чол давлат қушини кўрмаганлигини, аммо бир қирнинг устида афтидан жуда ҳам бахтли бир йигит ётганлигини айтади. Чавандозлар чолдан ўша жойни кўрсатиб қўйишини сўрашади. Чол рози бўлиб, уларни ўша жойга бошлаб боради. Шунда улар давлат қушининг қанотларини ёйиб ухлаётган йигитга соя солиб турганлигини кўришибди. Улар дарҳол йигитни уйғотиб, барча воқеани тушунтириб, уларга подшо бўлажаклигини айтишибди, йигит кўнибди. Йигитга от беришибди. Йигит отни минганда, от уни кўтаролмай йиқилиб тушибди. Шундай қилиб, у қирқ чавандознинг отини бирма-бир миниб кўрибди ва ҳар гал шундай ҳол юз берибди. Шунда йигит чолдан отини бериб туришни, фақат унинг отигина ўзини кўтара олишини айтади. Бунинг эвазига подшо сайлангач, чолни мукофотлашини айтади. Чол кўниб, ўзининг кўнғир рангдаги отини йигитга беради. Улар жўнаб кетишади. Орадан кўп вақт ўтмай йигитнинг подшо қилиб сайланганлигини эшитиб қолади. Чол дарҳол ўз мукофотини олиш учун подшо ҳузурига жўнайди.

Чол саройга яқинлашиб «кўнғир отнинг эгаси келди» деб қичқирибди. Йигит бунини эшитиб, ўзига керакли мукофотни ганлаб олсин деб, чолни ҳузурига чақириб олади. Чол йигитдан ўз подасини боқиб юриш учун саҳро ҳадя этишни сўрайди. Подшо унинг илтимосини бажаради ва чолни яна бошқа нарса сўрашини ҳам айтади. Чол атрофига қараб, кўпгина аёлларни кўради ва улардан бирини ўзига хотинликка беришини сўрайди. Подшо бу илтимосни ҳам бажа-

ради. Чол хотини билан ўзининг отида уйига қайтади. Унинг Қуштамғали, Вахтамғали, Қанжигали, Айнли исмли тўрт ўғли бор эди. Чол уларнинг ҳар бирига ўз меросини бўлиб бериб, ўз улушини олиб, ёш хотини билан бошқа жойга – Бойсун тоғининг этакларига кўчиб кетибди. Шу пайтдан бошлаб чол ва унинг хотинини қўнғирот деб аташибди. Худди шу ерда унинг бешинчи ўғли туғилибди. Болага Тортувли, яъни совға қилинган деб ном қўйишибди.

Ўзбек халқига мансуб қўнғирот уруғи ва унинг бешта аймоғининг вужудга келишини изоҳловчи мазкур ривоят ҳаётий уйдирма асосидаги сюжетдан ташкил топган бўлиб, унда уруғ таркибидаги аймақларнинг ўзаро яқин боғлиқлиги, қондошлиги, бинобарин, улар тинч-тотув яшашлари лозимлиги, яъни патронимик гоя илгари сурилади. Шунинг учун ҳам у этнонимик ривоятнинг гўзал намунаси ҳисобланади.

Умуман айтганда, ривоятлар халқнинг ўтмиши, тарихи, ахлоқий-эстетик қарашларини ўрганишда энг муҳим адабий манба сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам машҳур ёзувчи ва шоирлар ўз асарларида кўпинча бадиий восита сифатида афсона ва ривоятларга мурожаат қиладилар. Буни Алишер Навоий, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Асқад Мухтор ва яна бир қанча машҳур адиблар ижоди мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Бадиий адабиёт сюжетида афсона ва ривоятлардан фойдаланиш бир томондан халқнинг маиший турмуши, урф-одати, тафаккур даражасини яхшироқ билиш имконини берса, иккинчи томондан, халқ оғзаки ижодидаги ифода тасвир воситалари реалистик адабиётдаги образларнинг баҳодирлиги, ташқи қиёфаси, ички дунёсини ёрқинроқ кўрсатишга хизмат қилади. Бундан ташқари, ёзма адабиётда халқ оғзаки ижоди намуналаридан бадиий восита сифатида фойдаланиш асарнинг халқчиллигини оширади.

Кейинги йилларда ўзбек халқ афсона ва ривоятлари қатор фольклоршунос олимлар томонидан ўрганилиб, халқ оғза-

ки ижодининг ушбу жанрлари бўйича қимматли тадқиқотлар яратилди.¹

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Афсоналарга хос асосий хусусиятларни айтинг.
2. Афсоналарнинг турлари ҳақида тушунча беринг.
3. «Нурли тош тушган жой» афсонасида қандай ғоялар илгари сурилган?
4. «Дев қалъа» афсонасининг ғоявий мазмунини сўзланг.
5. Ривоят жанрига хос хусусиятлар нималардан иборат?
6. Тарихий ривоятларга қандай ривоятлар киради?
7. Беруний ва Султон Маҳмуд ҳақидаги ривоятда шоҳ ва олимга хос қандай хусусиятлар акс этган?
8. Алишер Навоий ҳақидаги ривоятларнинг ғоявий йўналиши ҳақида гапиринг.
9. Афсона ва ривоятлар ҳақида тадқиқотлар яратган фольклоршунос олимлар ҳақида маълумот беринг.

Адабиётлар:

1. И.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки прозаси. Т.: «Фан», 1981.
3. Умаров С. Ривоят ва ҳаёт. Т.: «Фан», 1988.
4. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т.: «Фан», 1991.
5. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди, Т.: «Шарқ», 2001.
6. Ҳикоят ва ривоятлар. Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Жўраев. Т.: «Фан», 1993.
7. Ипак йўли афсоналари. Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Жўраев. Т.: «Фан», 1993.

¹ Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки прозаси. Т.: «Фан», 1981; Умаров С. Тарих ва ривоят. Т., 1988; Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т.: «Фан», 1991; Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий исослари. Филология фанлари доктори даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1996.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ

Аждодларимизнинг қадим ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, урф-одатлари, анъаналари, маданияти, тили ва тарихини бадиий-фалсафий, ахлоқий-эстетик жиҳатдан ўзига хос тарзда акс эттирадиган оғзаки ижодиёти ниҳоятда ранг-барангдир.

Узоқ ўтмиш даврлардан бизгача етиб келган эртақлар оғзаки сўз санъатининг энг оммавий ва энг халқона тури ҳисобланади. Қадим замонларда яратилиб, бизгача етиб келган эртақларда ҳаётнинг ва тарихнинг романтик ва реалистик тасвири бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлигини кузатар эканмиз, эртақда акс этган фантазия ўз даврининг ўткир ижтимоий қарашлари асосига қурилганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Демак, эртақ жанрининг асосий хусусиятларидан бири унинг халқ ҳаёти, кураши, тарихи, орзу-умидлари, дунёқараши, урф-одатлари билан жуда яқиндан боғланган бўлиши ва инсонларга ахлоқий ва маънавий йўлдош бўлиб келишидадир.

Халқ эртақлари узоқ асрлардан бери фольклоршунослар, адабиётшунослар, тилшунослар, тарихчи, этнограф ва бошқа соҳа вакиллари ўзига жалб қилиб келган. Шунинг учун ҳам кўплаб таниқли олимлар эртақларни тўплаш ва илмий асосда ўрганиш ишлари билан шуғулланганлар. XIX асрнинг охири XX аср бошларида А.Н.Самойлович, Н.П.Остроумов, А.А.Диваев, В.В.Бартольд каби шарқшунос олимлар эртақларни тўплаш ва нашр этиш соҳасида дастлабки қадамларни қўйган бўлсалар, кейинчалик бу иш ўзбек фольклоршунослари томонидан муваффақиятли давом эттирилди.

Ўтган асрнинг 60-йилларида ўзбек халқ эртақларини тўплаш, нашр этиш ва илмий тадқиқот ишларини олиб боришда ўзбек фольклоршунослигида салмоқли ишлар амалга оширилди. Жумладан, таниқли фольклоршунос М.Афзаловнинг «Ўзбек халқ эртақлари ҳақида» деб номланган монографияси эртақлар ҳақида яратилган дастлабки йирик тадқиқот бўлиб, олим унда эртақ турлари ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар юритган.

Ўзбек халқ прозаси бўйича чуқур изланишлар олиб борган олим К.Имомовнинг «Ўзбек сатирик эртаклари» (1974) деб номланган монографияси ҳам фольклоршуносликдаги муҳим тадқиқотлардан бири бўлиб, унда эртакларнинг жанр хусусиятлари ўрганилган. Шунингдек, фольклоршунос Ф.Жалоловнинг «Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси» (1976), Х.Эгамовнинг «Сайёр сюжетлар» каби тадқиқотлари ҳам ўзбек халқ эртакларини турли жиҳатдан ўрганишга қаратилган.

1958-1960 йилларда «Ўзбек халқ эртаклари»нинг икки томлиги нашр этилди. М.Афзалов, З.Хусайнова, Ҳ.Расуловлар томонидан нашрга тайёрланган бу китоб кейинчалик рус тилида ҳам босилиб чиқди. «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлиги сериясида ҳам кейинги йилларда ўнлаб эртаклар тўпламлари нашр этилди.

Ўзбек халқининг асрий орзуси бўлган мустақиллик амалга оширилган маданий меросимизга ва миллий қадриятларга бўлган эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Оғзаки ва ёзма адабиёт намуналарини чуқур ўрганиш, ҳолис баҳо бериш, улардан муҳим тарбия воситаси сифатида фойдаланиш давр талаби бўлиб қолди.

Халқимиз маданий меросига бўлган жиддий эътиборнинг маҳсули сифатида юзага келган «Ўзбек халқ эртаклари» тўплами уч жилдигининг (2007 йилда) босилиб чиқиши ўзбек фольклоршунослигининг ютуқларидан биридир.

Эртак термини XI асрнинг машҳур тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асариде этук — ҳикоя; эртак — бирор мақсадни шоҳга билдириш, ҳикоя қилиш маъносини билдиради¹ дейилади. Демак, эртак бирор нарсани ҳикоя қилиш маъносини англатар экан.

Эртак атамаси халқимиз орасида турли туман номлар билан юритилган: ушук, матал варсақи, чўпчак, чўрчак ва ҳоказо. Ушбу атамалардан баъзилари Алишер Навоий асарларида ҳам учрайди. Шоир чўпчак ёки чўрчак сўзини афсона, эртак, масал маъноларида қўллайди:

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк, биринчи том, Т.: ЎзФА нашриёти, 1960. 98-бет.

*Ҳабибим ҳусни васфин уйла муҳлик англаким, бўлғай,
Қошинда қиссаи Юсуф бир уйқу келтирур чўрчак.*

Эртақларга хос асосий хусусият шундан иборатки, уларда воқеалар муъжизали тарзда кечади. Бинобарин, фантазия ва муъжиза эртақ мезони сифатида воқеа ва ҳодисаларни ҳаёт билан боғлаб, адолат, ҳақиқат, эрк, одамийлик каби олийжаноб ғояларни тарғиб этади.

Ўзбек халқ эртақлари фольклоршунос олимлар томонидан уч турга бўлиб ўрганилган:

- 1. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар;**
- 2. Сехрли эртақлар;**
- 3. Маиший эртақлар.**

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг пайдо бўлиши ибтидоий даврларга бориб тақалади. Бу турдаги эртақларда қадимий инсоннинг тотемистик қарашлари ўзига хос тарзда акс этган.

Фольклоршунос К.Имомов ҳайвонлар ҳақидаги эртақларни шартли равишда икки турга ажратади.¹ Соф ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ва маъжозий эртақлар.

Соф ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар нисбатан қадимий бўлиб, унда ибтидоий даврларда овчилик билан шуғулланган инсоннинг ҳайвонларнинг турли ҳатти-ҳаракатларини кузатиши натижасида ҳайвонот оламида ҳам инсоният хос белги хусусиятлар мавжуд деган мулоҳаза ва қарашлар акс этган. «Хўроз билан тулки», «Бойқуш», «Қалдирғоч билан зингловуқ» каби эртақлар ушбу туркумга киради.

«Кийик билан кади» эртағида асосан кийиклар думи нима учун калта эканлигининг сабаблари изоҳланади.

Эртақда ҳикоя қилинишича, кади кийикни қўрқитади. Кийик эса кадидан ўч олиб уни думига боғлаб чўктиради. Кади кийикни сув тагига тортади, натижада кийикнинг думи узишиб, тўмтоқ бўлиб қолади. Кийик думи йўқлигини масхара қилган барча кийикларнинг думларини бир-бирига боғлаб

¹Имомов К. Эртақ. //Ўзбек фольклор очерклари. Уч томлик. Иккинчи том, Ташкент, 1989. 74-75-бетлар.

«мерган келяпти» деб қочади. Думи боғлиқ кийиклар эса турли томонга қараб қочади, натижада думларидан ажраладилар.

Кейинчалик соф ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар негизида мажозий эртақлар юзага келган. Қадимги одамларнинг анимистик ва тотимистик эътиқодлари баъзи ҳайвонларни ажодлар руҳи сифатида топинишга ундади.

Тотем ва культ саналган ҳайвонлар кўпроқ сеҳрли эртақларда акс этиб, улар эртақ қаҳрамонининг ғайритабиий кучга эга бўлган ёрдамчисига айланди. «Чулоқ бўри», «Меҳригиё», «Подачининг қизи», «Кўк кўчқор», «Оққуш», «Айиқ полвон», «Илон пари», «Илон оға», «Бўри қиз» каби эртақларда бўри, илон, айиқ, кўчқор каби ҳайвонлар қаҳрамоннинг асосий кумакдоши, сеҳргарлик қудратига эга бўлган персонаж сифатида намоён бўлади.¹

Мажозий эртақларнинг мавзу доираси кенг бўлиб, уларда асосан, адолат учун кураш, эркинлик ва озодликка интилиш аҳиллик ва тadbирқорлик тантанаси каби ғоялар илгари сурилади.

«Сусамбил» мажозий эртақнинг ёрқин намунаси дир. Кўпгина мажозий эртақлар шакл ва маъно муносабати жиҳатидан масал жанрига яқин туради.

Халқ орасида кенг тарқалган «Бўри билан тулки» туркумидаги эртақларда тулки айёрлик ва фирибгарлик тимсоли сифатидаги мажозий образ.

Бўри эса баъзан лақма, калтафаҳм айни пайтда қонхурлик тимсоли сифатида намоён бўлади.

Ушбу туркумдаги эртақлардан бирида нақл қилинишича, бўри оғзида бир бўлак гўшт тишлаб кетаётган бўлади. Унга тулки учраб: «Бўривой, қаердан келаяпсан?» деганида бўри: «Попдан» деб оғзидаги гўштни тушириб юборади ва айни шуни кутиб турган тулки гўштни илиб кетади. Эртақнинг иккинчи эпизодида эса энди бўри тулкидан қасос олмақчи бўлади. Тулки гўшт тишлаб кетаётган эди. Бўри: — «Тулкивой қаердан келаяпсан?» деб сўрайди. Тулки «Попдан»

¹ Уша китоб, 77-бет.

дейиш ўрнига, гўшти маҳкам тишлаганича: «Ғиждувондан», дея жавоб бериб, яна бўрини доғда қолдиради.

Сеҳрли эртақлар ҳам уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, эртақ қаҳрамонлари ва воқеа-ҳодисалар одатдан ташқари, ғайритабиий ҳолда тасвирланади.

«Илон оға», «Ялмоғиз», «Девсафид», «Хирсиддин полвон», «Семурғ», «Кенжа ботир» каби эртақлар анимистик ва тотемистик қарашлар асосига қурилган бўлиб, уларда жонсиз нарсалар жонлантирилади: ер-сув, тоғу тошлар тилга киради, инсон билан ўзаро муносабатда бўлади, одамлар тошга ёки бошқа бирон нарсага айланиб қолади, сеҳр-жоду счилганда эса яна ўз аслига қайтади.

Сеҳрли эртақларда қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати синов мотиви билан боғланади. У аждар, дев, беҳисоб душман қўшини билан курашиб ҳамиша ғолиб чиқади. Қайлиқ излаш, уйланиш ёки сеҳрли нарсаларни олиб келиш кабилар эртақларнинг энг қадимий ва марказий мавзуларидир.

Сеҳрли эртақлар сюжети уч қисмдан ташкил топади. Сюжетнинг кириш қисми, эпик саргузашт қисм ва учинчиси финал қисм ҳисобланади. Эртақ сюжети афсонавий ҳомиладорлик, қаҳрамоннинг туғилиши, чақалоқнинг ўғирланиши, кун сайин эмас, балки соат сайин ўсиши, қаҳрамонликлар кўрсатиши, от танлаши, париларга ёки маликаларга ошиқ бўлиши каби бир қанча мотивлардан ташкил топади.

Анъанавий учликлар – уч йўл, уч ака-ука, уч кеча-кундуз – сюжет тадрижининг бир хил қолипда давом этишини таъминлайди.

Эртақларда тўрт, етти, қирқ сонлари билан боғлиқ анъаналар ҳам мавжуд бўлиб, булар тарихан халқнинг қадимий урф-одати, сеҳрли рақамлар ҳақидаги тушунчалари билан боғлиқ. Кейинчалик улар асл моҳиятидан узоқлашиб поэтик воситаларга айланган. «Ота васияти» эртагида отасининг гўрини пойлаган Кенжа ўғилга уч кечада учта от (оқ, қора, саман отлар) келиб ўз ёлларидан бериб кетадилар. Эртақ охирида Кенжа ўғил мана шу уч отнинг ёздамида мурод-мақсадига етади.

Сеҳрли фантастик эртақларда кенг тарқалган образлардан бири парилардир. Парилар эртақларда ўт, илон, каптар, кийик, одам, балиқ ва бошқа шаклларда кўринадилар. Улар турли сеҳрли кучга эга бўлиб, ўзига ошиқ бўлган йигитларга қийин шартларни қўядилар. Қаҳрамон бу шартларни бажара олса, парига эришади, акс ҳолда ўлимга маҳкум бўлади. «Моҳистара» эртагида шаҳзода Шавкат ошиқ бўлган гўзал кийик Ҳиндисгон шохининг қизи пари Моҳистара бўлиб чиқади. Шаҳзода парининг сирларини билиб, унинг шартини бажаради ва муродига етади.

Маиший эртақлар реал, ҳаётий тўқималар асосига қурилган бўлиб, фантастик унсурлар ёрдамчи мотивлар шаклида намоён бўлади.

Аллат ва инсонийлик, севги ва муҳаббат, донолик ва муҳнатсеварлик, дўстлик ва садоқат, қаҳрамонлик ва фидоийлик ушбу турдаги эртақларнинг мавзу доирасини ташкил қилади.

Маиший эртақлар ғоявий йўналиши, воқеликни тасвирлаш услубига кўра шартли равишда икки турга: ҳажвий ва ҳажвий бўлмаган турларга бўлинади.

Ҳажвий бўлмаган эртақларда танқид ёки ҳажв элементлари кам бўлади. «Хусниябону», «Уч оғайни», «Маликаи Хусниобод», «Озодачехра», «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Аёз», «Давлатли келин» каби эртақлар ушбу туркумга киради.¹

Эркин ҳаёт ва тинчлик, юрт ҳимояси ва озодлик, мардлик ва инсонпарварлик каби ғоялар асосига қурилган бундай эртақларда демократик руҳ кучли бўлиб, юксак ахлоқий-эстетик қарашлар талқин қилинади.

«Зиёд ботир», «Болтакай ботир», «Уч оғайни ботирлар» каби эртақларда зулм ва зўравонликка қарши кураш, мардлик, вафодорлик туйғулари асосий ўрин тутса, «Аёз», «Давлатли келин», «Донишманд аёл», «Гулфараҳ» каби эртақларда воқеа тәпишмоқли тортишув асосига қурилган бўлиб, уларда донишмандлик ва ақл-заковат, уддабуронлик фази-

¹ Уша китоб, 89-бет.

латлари улуғланади. Масалан, «Ақлли бола» эртагида подшо овга чиқиб бир болани учратади ва боладан бизларни нима сўйиб меҳмон қиласан деб сўрайди. Бола: «Топсак бирни, топмасак иккини сўямиз», — деб жавоб беради. Подшо бу боланинг гапидаги жумбоққа қизиқиб, уни синаб кўрмоқчи бўлиб, боланинг уйига меҳмонга юборади. Подшо боладан яна: «Нечта қўй сўйдинг?» — деб сўрайди. Бола: «Бирни топмадик, шунинг учун иккини сўйдик» — деб жавоб беради. Подшонинг ҳайрати ошиб: «Бирни топмасанг, иккини қаердан топиб сўясан», — деганида, бола: «Бизнинг бир бўғоз совлигимиз бор эди, бошқа қўй топмай, шу бўғоз қўйни сўйдик, ўзи сўйилганидан кейин боласи ҳам ўлади-да», дея жавоб беради. Подшо боланинг ақлига тан беради.

«Гулфараҳ» эртагида эса шоҳ қизнинг зукколигини синанаш учун жумбоқли саволлар билан совчилар жўнатади. Қиз ҳам бу жумбоқларни ақлу фаросат билан ечади.

Маиший эртақларнинг бир турини ҳажвий эртақлар ташкил қилади. Бундай эртақлар ўткир ҳажв, хушчақчақ мутойиба асосига қурилган бўлиб, уларда воқеалар ихчам, лўнда ифодаланади.

Ижтимоий ҳаётдаги иллатларни қоралаш, баъзи инсонларга хос бўлган салбий хусусиятларни фош қилиш бу турдаги эртақларнинг ғоявий мазмунини ташкил қилади.

Ҳажвий эртақларда етакчи ғоя аччиқ кулгу, қочирим, пичинг, киноя ва шама орқали ифодаланади. «Ўпка қишлоқ» эртагида миршаб чолга дуч келади ва ва «Ўпка» қишлоғини сўрайди. Қария тушунган ҳолда фикрни бошқа томонга буради. «Ҳозир кекирдакка келдингиз, ўпкага ҳали бор». Миршаб жаҳли чиқиб «чопаман» деса, чол «чопмасдан секин борсангиз ҳам бўлади», деб жавоб беради.

«Алдарқўса», «Хасис бой ва унинг ўғиллари», «Гаранг», «Тўрт ялқов», «Етти ахмоқ», «Икки ўжар», «Кал», «Уч ёлғонда — қирқ ёлғон» каби эртақлар ҳажвий-юмористик эртақлар туркумига киради.

Юқорида кўрганимиздек, ўзбек халқ эртақлари турли-туман бўлиб, бу уларнинг барчаси ҳамма даврларда ҳам ин-

сон тарбияси учун энг таъсирчан восита сифатида хизмат қилиб келган. Эртақларнинг образлар тизими ҳам ранг-баранг: подшо-лар, маликалар, парилар, қаҳрамон йигитлар, хунарманд, мар-дикор, деҳқон, донишманд қариялар, оддий инсонлар, угай она, етим қиз, кенжа ботир, семурғ, дев, аждар, жин, ялмоғиз кам-пир ва ҳоказо. Бу образлар эртақларда анъанавийлашиб кетган бўлиб, уларнинг ҳар бири асар сюжет чизиғида муҳим ўрин эгал-лайди ва маълум бир гоёвий-эстетик вазифани адо этади.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Ўзбек халқ эртақларини тўплаш, нашр этиш ва илмий та-дқиқот ишларини олиб борган олимлардан кимларни биласиз?
2. Халқ эртақларининг асосий хусусиятлари ҳақида ту-шунча беринг.
3. Эртақлар қандай турларга бўлинади?
4. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ўзига хос хусусият-лари нималардан иборат?
5. Сеҳрли эртақларнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?
6. Маиший эртақларга қайси эртақлар киради? Бу эртақ-ларда қандай гоёлар илгари сурилган?
7. Мажозий эртақларнинг асосий қаҳрамонлари ҳақида гапиринг.
8. Эртақлардаги анъанавий образлар ҳақида маълумот беринг.
9. Эртақларнинг қандай аҳамияти бор?

Адабиётлар:

1. М.И.Афзалов, Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. Т.: «Фан», 1964.
2. К.Имомов, Эртақ. //Ўзбек фольклори очерклари. 3 том-лик, 2-том, Т.: «Фан», 1989.
3. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
4. Ж.Юсупов, Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. Т.: «Фан», 1997.
5. Кулса – гул, йиғласа – дур. Эртақлар. Ғ.Ғуллом номида-ги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ

Ўзбек халқининг эпик мероси жуда қадимий тарихга эга. Бу улкан хазина ҳозирга қадар кишиларни она-Ватанга, халқига меҳр-муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашда етакчи манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Олийжаноб ғояларни бетакрор бадий шаклларда ифодалаш халқ эстетик тафаккурининг етакчи тамойилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда халқ эпоси миллий ва маданий қадриятларимизнинг ажралмас бир қисмини ташкил қилади.

«Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарни сақлаб қолишга муваффақ бўлди».¹

Дарҳақиқат, халқнинг бой оғзаки мероси асрлар оша бизнинг ҳозирги талаб ва эҳтиёжларимизга, мустақил юртимиз фуқароларининг маънавий ташналигига ҳозиржавоб сарчашмалик вазифасини ўтамоқда.

«Алпомиш», «Гўрўғли», «Рустамхон» каби ўнлаб достонлардаги барча ёвузликларни ва иллатларни енгиб ғолиб чиқувчи, буюк инсоний фазилатларни куйловчи эпик мотивлар, риёкорлик ва мунофиқликни фош қилиб, инсон қадрини улғувловчи ғоялар ҳозирга қадар халқни ўзига мафтун этиб келмоқда. Зеро, теран халқчиллиги билан ажралиб турувчи достонларда куйланган умумбашарий ғоялар халқимизнинг ўтмиши, тарихи, маиший турмуши ва маънавий ҳаёти билан узвий боғлангандир.»

Ўзбек халқ достонлари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, дунё халқлари ижодида бетакрор ҳодисадир. Достонларни ўрганиш, халқ бахшиларидан ёзиб олиш, нашр этиш ишлари утган асрнинг ўттизинчи йилларидан бошланган бўлса, бу эпик ха-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 137-бет.

зинани жиддий тадқиқ қилиш йулидаги саъй-ҳаракатлар утган асрнинг қирқинчи йилларидан амалга оша бошлаган.

1947 йилда академик В.М.Жирмунский ва проф.Х.Т.Зарифовлар томонидан яратилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби ўзбек фольклоршунослигида муҳим воқеа бўлди. Олтмишинчи йилларга келиб қатор фольклоршунос олимлар етишиб чиқдиларки, улар халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрлари билан бир қаторда халқ дostonларини ҳам турли жиҳатдан тадқиқ қила бошладилар. Проф.Т.Мирзаевнинг «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари» (1968), проф.М.Саидовнинг «Ўзбек халқ дostonларида бадиий маҳорат масалалари» (1969) каби тадқиқотлари халқ дostonларини илмий ўрганишда фундаментал тадқиқотлар ҳисобланади. Етмишинчи йилларда проф.Т.Мирзаевнинг «Халқ бахшиларининг эпик репертуари» (1978) китоби, проф.М.Муродовнинг «Гўрўғли» туркуми дostonлари ҳақидаги номзодлик ва докторлик диссертациялари ўзбек халқ дostonлари ва халқ бахшилари репертуарини ўрганишда яна бир муҳим босқич бўлди. Саксон-тўқсонинчи йилларда Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, У.Жуманазаров, И.Ёрматов, М.Мирзаева, Ҳ.Абдуллаев, С.Рузимбоев каби олимларнинг қатор тадқиқотлари юзага келдики, уларда ўзбек халқ дostonлари турли жиҳатдан ўрганилган ва зарур илмий хулосалар чиқарилган.

Ватанимиз мустақилликка эришгач, маданий меросимизга бўлган эътибор янада кучайди. Шу муносабат билан халқ дostonларини чуқурроқ ўрганиш, мукамал нашрларини амалга ошириш борасида ҳам самарали ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, «Алпомиш» (1998), «Гўрўғли» туркумидаги дostonларнинг тўрт жилдлиги (2006), Хоразм «Гўрўғли» ва «Ошиқнома» (2004-2006) дostonлари мукамал нашрларининг ўқувчилар оммасига тақдим қилиниши фикримизнинг далилидир.

Халқимиз азал-азалдан дostonларни севиб ўрганган, тинглаган, ижро ва ижод этган. Чунки дostonлар халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларда инсоннинг орзу-умидлари, ахлоқий-эстетик қарашлари, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги юксак идеаллари мужассамлашган. Дос-

тонлар оғзаки ижодда ҳам, ёзма адабиётда ҳам яратиладиган йирик ҳажмли эпик асарлардир.

Бироқ ёзма ва оғзаки адабиётдаги дostonлар ҳаётни тасвирлаш воситалари ва усуллари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Халқ оғзаки ижодида дoston ўтмиш замонлар тўғрисида қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги ҳикоятлар, ривоятлардир¹ ёки бошқачароқ қилиб айтганда «Эпос – бу халқнинг қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги жонли ўтмишидир».²

Проф.М.Саидовнинг таъкидлашича, халқ дostonлари шеърий ва насрий қисмлардан иборат матндан, мусиқадан ва дoston айтувчининг ҳофизлик санъатидан, соз черта билиш қобилиятидан иборат таркибий қисмлардан ташкил топади.

Юқоридаги мулоҳазалардан маълум бўладики, дostonларда ҳақиқий ва идеал тарих бирлашиб, оламшумул ижтимоий-сиёсий воқеалар талқин қилинади, халқнинг ахлоқий-фалсафий, диний-эстетик қарашлари қомусий бир тарзда акс этади.

Дostonларда тарихий воқелик халқ фантазияси асосида умумлашган образларда ўз ифодасини топади. Бинобарин, уларда эпик умумлаштириш ҳукмронлик қилади. Бундай умумлаштириш халқнинг ижтимоий адолат ҳақидаги идеаллари ва орзу-умидлари билан йўғрилган. Демак, дostonга эпиклик, монументаллик хос бўлиб, композицион ва сюжет қурилиши жиҳатидан мураккаб воқеа-ҳодисаларни қамраб олади. Бундай воқеа-ҳодисалар мазмунан қаҳрамонлик характериға эға бўлиб, улар халқ иделидаги баҳодир атрофига бирлаштирилади. Фавқулодда куч-қудратға эға бўлган бундай якка шахсларда бутун бир халқнинг орзу-умидлари, имконият ва интилишлари мужассамлашган.³

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекской народной героический эпос. М.: ГИХЛ. 1947, стр. 303.

² Жирмунский В. М. Народный героический эп ос. Л.: ГИХЛ, 1962, стр. 195.

³ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров р. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990, 228-бет.

Мана шундай маҳобатли, ўтмишнинг суронли воқеаларини ўз ичига олган дostonларни асрлар оша бизгача етказиб келган ижодкорлар халқ бахшилариدير.

Илмий адабиётларда бахши сўзининг икки хил маъноси зикр қилинган бўлиб, шулардан бири проф.Х.Зарифовнинг ёзишича, бахши муғулча сўз бўлиб устод, маърифатчи деган маънони билдиради.

Маълумки, туркий халқларда дуохонлик билан беморларни даволовчи шомонларни ҳам бахши деб юритилган. Шомонизм қадимги туркий қабилаларнинг мифологик дунёқарашлари, хусусан, руҳлар дунёси, этиологик, анимистик тушунчалар билан боғлиқ ҳолда юзага келган инончлар тизими бўлиб, унинг қолдиқлари ўзбеклар ҳаётида ҳозир ҳам учрайди. Шомон дуо ўқиб турли хил эътиқодий ҳаракатлар билан жазавага тушиб руҳлар дунёсига ўтадиган, улар билан мулоқотда бўладиган шахсни англатади. Аниқроғи, шомон руҳлар билан одамларни бир-бирига боғлаб турувчи, сирли кучга эга бўлган руҳоний шахс сифатида намоён бўлади. У махсус дуоларни ўқиб, бемор танасига жойлашиб олган ёвуз руҳларни думбира ёки доира садолари остида ҳайдовчи, йўқ қилувчи, касални покловчи сифатида фаолият кўрсатган.¹

Мантиқан олганда, бахшиларнинг ҳар икки тоифаси ҳам инсонга хизмат қилган: биринчи турдаги бахшилар дoston куйлаб, халққа маънавий-руҳий озуқа бахш этса, иккинчи турдаги бахши — шомонлар халққа ҳам руҳан, ҳам жисмонан мадад берган. Зеро, бахшининг зиммасида ҳамиша энг оғир ва масъулиятли вазифа турган. Бахши бу масъулиятли вазифани фахр ва ифтихор билан бажариб, ўз навбатида уни бошқа авлодга етказмоғи лозим. Бахши халқ дostonларини ёдда сақлаб, халқнинг бу ноёб хазинасини янада бойитиб, халқ орасида оммалаштириб, наслдан-наслга олиб ўтувчи масъулиятли шахс. Энг характерлиси шундаки, бах-

¹ Сухарева О. Пережитки демонологии и шаманизма у равнинных таджиков. //Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М: Наука, 1975, стр. 9-47.

ши ноёб истеъдод эгаси сифатида бир вақтнинг узида бадиҳа-гўйлик, созандалик, сўзга чечанлик, ёқимли овоз ва ижодкорлик салоҳиятига ҳам эга бўлган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йулдош ўғли, Ислом шоир Назар ўғли, Пўлкан Жонмурод ўғли каби бахшилар мана шундай юксак истеъдод соҳиби сифатида эл орасида шуҳрат қозонганлар.

Бахшилар халқ дostonларини бирон мусиқа асбоби ёрдамида — дўмбирада, қўбизда ёки дуторда куйлайдилар. Хоразм бахшилари дostonларни асосан дуторда куйлаганлар, уларга ғижжак ва баламонда созандалар жўр бўлади. Республикамининг барча ерларида якка ижрочилик ҳукмрон бўлса, Хоразмда ансамбли ижрочилик етакчилиқ қилади.

Эпик асарларни халққа етказишда халфаларнинг ҳам ўрни катта бўлган. Халфачилиқ — асосан, Хоразмда аёллар орасида кенг тарқалган. Фольклоршунослиқдаги кейинги изланишларга қараганда «халфа» сўзининг келиб чиқиши жуда қадим замонларга бориб тақалар экан. Қизиги шундаки, салгина фонетик ўзгариш билан юритилаётган халпаларнинг бир тури ҳозир ҳам маъракаларда Қуръон оятларини, диний китобларни ўқиб, бошига мусибат тушган кишиларга руҳий мадад бериб келмоқдалар. Бироқ халфалар фақат диний китобларни ўқиш билан кифояланмасдан, баъзи халфалар Навоий, Фузулий, Махтумқули каби буюк сўз санъаткорлари асарларини, шунингдек, китобга кўчирилган халқ дostonларини ҳам ўқиб, аёллар дилини хушнуд қилиб келганлар.

Хоразм воҳасида қадимдан бери давом этиб келаётган анъанага мувофиқ тўйларда, кенг жамоага бахшилар хизмат қилса, ичкарида, аёллар даврасида халфалар хизмат қилган.

Хоразм халфачилиги анъаналари ўз моҳиятига қараб бир неча гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳ халфаларга Хонум Саидмамат қизи, Онабиби Отажонова (Ожиза), Онажон Собирова (Анаш халпа) каби ижодкор халфалар киради. Бу халфалар халқ дostonла-

рини мусиқа журлигида куйлаш билан бир қаторда, бадий ижол билан шуғулланиб, ажойиб шеърлар ҳам яратганлар.

Иккинчи гуруҳга Сора Оллаберганова, Сорабиби Аҳмедова, Уллибиби Бойжонова каби халфалар киради. Булар фақат халқ кўшиқлари ва достонлар таркибидаги айрим шеърларни куйга солиб ижро этишади ва ансамблга уюшган бўлиб, гармончи, доирачи ва раққоса иштирокида хизмат қилишади.

Гармон (соз деб ҳам юритилади) Хоразм мусиқа асбоблари қаторига XIX асрнинг охирларидан кириб келган. Унга халфалар дутор ва доирада ёки икки пиёлани бир-бирига уриб, ундан чиққан овозга жўр бўлиб куйлаганлар.

Учинчи тип халфалар достон ва кўшиқларни сазсиз ижро этадилар. Улар достонларни ёқимли оҳангда ўқиш, «Ёр-ёр», «Келин салом», «Муборак» каби тўй кўшиқларини ижро этиш билан шуҳрат қозonganлар. Розия Матниёз қизи, Пошша Саидмамат қизи кабилар шулар жумласидандир.

Халфалар кўпроқ «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Хурлиқо ва Ҳамро», «Қиссаи Зебо», «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванд», «Асил ва Карам», «Кумри», «Завриё», «Бозиргон» каби достонларни, Махтумқули шеърларини, турли маросимлар билан боғлиқ кўшиқларни ва ўзлари яратган асарларни ижро этадилар.

Достончилик мактаблари

Умумлашган пухта эпик анъана доирасида маълум бахши ёки бахшилар гуруҳига хос алоҳида ижодий хусусиятлар, йўллар, услублар ўзгачалиги мавжуд. Фольклоршуносликда бунини шартли равишда достончилик (бахшилик) мактаблари деб юритилади.¹ Фольклоршунос олимларнинг маълумотларига қараганда Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз, Қамай, Шеробод, Жанубий Тожикистон, Хоразм каби достончилик мактаблари — бахшилик санъатининг ажойиб марказлари сифатида эътироф этилган.

¹ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров р. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990, 236-бет.

Проф. Т. Мирзаев бахшилар ва дostonчилик мактаблари ҳақида «Халқ бахшиларининг эпик репертуари» номли китобида кенг ва батафсил маълумот берган.¹

Булунғур дostonчилик мактаби

Булунғур дostonчилик мактабининг атоқли намояндаларидан бири Фозил Йўлдош ўғлидир. Фозил Йўлдош 1872 йилда Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Лойқа қишлоғида деҳқон oilасида туғилган. Ёшлигида отадан етим қолиб ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрган шоир оғир синовларни бошидан кечирган. Ҳаётидаги яхши ва ёмон кунлар Фозил шоирни болалигидан бошлаб – дунёга теран назар ташлашга, ҳар бир ҳодисадан фалсафий хулосалар чиқаришга ўргатди. Мусаффо табиат бағрида подачилик қилиб юрган ёш ўспиринлик пайтидаёқ Фозил Йўлдошнинг қалбида халқ ижодига бўлган иштиёқ кучли эди. Кейинчалик Фозил шоир замонсининг машҳур бахшиларидан бири Йўлдошбулбулга шогирд бўлиб, халқ санъатининг сир-асрорларини ўрганади ва ўзи ҳам машҳур бахши сифатида шуҳрат топади. Фольклоршуносликдаги маълумотларга қараганда, у қирқдан ортиқ халқ дostonларини ёддан билган ва жушиб куйлаган. Лекин шу дostonлар орасида «Алпомиш» дostonини куйлашда ҳеч бир бахши Фозил шоирга тенглаша олмаган.

«Фозил шоир Йўлдош ўғли «Алпомиш»ни умр бўйи айтиб келган. «Алпомиш» унинг шоирлик бешиги бўлган. У бу дostonда ўзида бўлган бутун талантни жуда эркинлик билан ишга сола олган», – дея ҳаққоний таъриф берган эди Ҳамид Олимжон.

Фозил Йўлдош ўғли ижод этган Булунғур дostonчилик мактабида XVIII-XIX асрларда Муҳаммад шоир, Йўлдошбулбул, Амин бахши, Чини шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдош, Қўлдош, Суяр, Раҳимбулбул, Ёрлақаб

¹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. 1 : «Фан», 1979

бахши каби ўнлаб истеъдод эгалари фаолият кўрсатганлар. Фозил Йўлдош ўгли мана шу бахшиларнинг анъаналарини давом эттирган ушбу мактабнинг энг сўнгги улуғ вакиллари-дан биридир.

Булунғурлик дostonчиларга хос асосий хусусият шундаки, улар кўпроқ қахрамонлик типигаги дostonларни куйлаганлар. Фозил Йўлдош ўглидан «Алпомиш» дostonининг энг мукамал варианты, «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Маликаи айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Балогардон», «Нурали», «Жаҳонгир», «Муродхон», «Рустам», «Зевархон» сингари ўнлаб халқ дostonлари ёзиб олинган.

Кўрғон дostonчилик мактаби

Халқ орасида маълум ва машхур бўлган бахшилардан бири Эргаш Жуманбулбул ўглидир. Унинг етти аждоди — ота-боболари ҳам шоир утганлар. Отаси Жуманбулбул ўз даврининг таниқли бахшиси бўлиб, халқ дostonларини булбулдай хониш қилгани учун ҳам «булбул» лақабини олган.

Эргаш шоир 1868 йилда Нурота туманидаги Кўрғон қишлоғида туғилган. Эргаш Жуманбулбул бошқа бахшилардан фарқли ўлароқ мактаб ва мадрасада тахсил кўрган. Ўзбек мумтоз адабиётини чуқур эгаллаган, форс, араб тилларидан хабардор бўлган. Баъзан инсон бошига ёғиладиган ҳаётнинг шафқатсиз ситамлари Эргаш шоирни ҳам четлаб ўтмаган. Вабо касали туфайли деярли барча оила аъзолари — жигарбандларидан айрилиб ғам-алам гирдобида қолган бахши элма-эл кезиб ҳасратларини ўзи яратган термаларга, анъанавий дostonларга кўшиб куйлади. Мана шундай эл кезиб, дostonларни юрак-юракдан қайнаб-тошиб куйлашлар уни юртга танитди, бахшилик санъатининг мукамал эгаси, устоз шоир бўлиб етишишига ҳам сабаб бўлди.

Эргаш Жуманбулбул ўгли «Кунтуғмиш», «Равшан», «Кундуз билан Юлдуз», «Далли», «Авазхон», «Ҳасанхон» каби ўнлаб халқ дostonларини зўр маҳорат билан ижро этган.

Шоирдан куплаб халқ дostonлари ёзиб олинган. Эргаш шоир ижоди юзасидан чуқур кузатишлар олиб борган проф. Т. Мирзиев ва бошқа фольклоршунос олимларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, бахши куйлаган дostonларга ёзма адабиёт таъсири кучли бўлган. Дарҳақиқат, бу хусусият айниқса, шоирнинг севиб куйлаган «Равшан», «Кунтуғмиш» каби дostonларида кўпроқ кўзга ташланади. Эргаш Жуманбулбул ижодкор бахши сифатида ўзигача етиб келган анъанавий халқ дostonларини янада мукаммаллаштиришга, сайқал беришга муваффақ бўлган. Шоир куйлаган дostonлар таркибида баъзан мумтоз адабиётдаги туюқ жанрига хос бўлган тажнисли тўртликлар ҳам учрайди:

Тоғнинг адири ўради, (баландлик)
Урага қўйлар ўради. (оралаб юриш)
Уч тол қилиб санамлар,
Чочини майда ўради. (соч ўриш)

ёки

Қўлингдан келганча чиқар яхши от, (яхши ном қолдириш)
Яхшилик қил болам, ёмонликни от. (ҳаракат, отиб юбориш)
Насиҳатим ёдингда тут, ёлғизим,
Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши от. (ҳайвон номи)

Кўрғон дostonчилик мактабининг атоқли намояндаларидан яна бири Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкандир. Пўлкан 1874 йилда Самарқанд вилоятининг Хатирчи туманидаги Қатағон қишлоғида туғилган.

Ота-онадан эрта етим қолган Муҳаммадқул ёшлигидан бошлаб ҳаёт машаққатларини ёлғиз ўзи енгишга ўрганади, деҳқончилик билан шуғулланади, подачилик қилади. Айниқса, поёнсиз қир-адирларда пода боқиб юрган кезларида дўмбира чалиб, дostonлар куйлашни машқ қилиш унинг сеvimли машғулоғи бўлган. Кейинчалик Кўрғон дostonчилик мактабининг машҳур намояндаларидан бири Жассоқ бахшига шогирд тушади, куплаб халқ дostonларини ўрганади.

Ноёб истеъдод ва мустаҳкам ирода соҳиби бўлган Пўлкан шоир ҳаёти давомида жуда кўп машаққат ва оғир синовларини бошидан ўтказган.

Маълумки, XX аср бошларида ўлкамизда ҳукмронлик қилган Чор Русиясининг мардикорлик ҳақидаги сиёсати халқимиз тарихида ўзининг машъум изини қолдирган. Маҳаллий халқнинг энг навқирон йигитлари Сибир ва бошқа ўлкаларга энг оғир ишларни бажариш учун сафарбар этилган. Мана шулар орасида Пўлкан шоир ҳам бўлиб, у бир неча йил умрини мардикорликда, ватанидан жудоликда ўтказган. Кейинчалик у ўша пайтдаги машаққатли ҳаёт ва оқ подшонинг зулмкор сиёсати ҳақида «Мардикор» достонини яратди.

Фольклоршуносликда қайд этилган маълумотларга қараганда, Пўлкан шоир ниҳоятда хотираси кучли бўлиб, етмишга яқин достонни ёд билган экан. Айниқса, Қўрғон достончилик мактабида муҳим ўрин тутган «Гўрўғли» туркумидаги достонларни пухта ўзлаштирган ва маромига етказиб куйлаган. Шунинг учун ҳам «Гўрўғлининг туғилиши» достонининг энг мукамал варианты Пўлкан шоирдан ёзиб олинган.¹

Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан куйлаган достонлар ғоявий-бадий жиҳатдан пухталиги ҳайратомуз муболагалар, беқиёс истиоралар, халқ мақолларига монанд афористик мисралар қўлланганлиги билан ҳам ўқувчида ёрқин таассурот қолдиради.

Қўрғон достончилик марказида Пўлкан шоирнинг устозлари Жасоқ бахшидан ташқари ўтмишда Ёдгор, Лафас, Мулла Тош, Мулла Холмурод, Султон кампир, Тилла кампир, Бўрон бахши, Жуманбулбул, Ёрлақаб каби қатор истеъдодли бахшилар ижод қилганлар. Қўрғон достончилари ижодида хос етакчи хусусиятлар шундаки, бу ерда ишқий-романик достонлар кўпроқ куйланган ва чуқур лиризм, чиройли тасвирлар, тафсилотларни атрофлича ишлашга алоҳида эътибор берилганки, бу ҳол бахшилар ижодининг ёзма адабиёт таъсирига учраганлигидан далолат беради.

Шаҳрисабз достончилик марказининг таниқли намояндalarидан бири Абдулла Нурали ўғли 1874 йилда Қайнарбулоқ қишлоғида туғилган. Дўмбира чертиш, термалар айтиш-

¹ Гўрўғлининг туғилиши. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.

ни чўпонлик қилиб юрган болалик даврларидан бошлаган Абдулла Нурали ўғли чироқчилик машҳур Ражаб бахшига шогирд тушади.

Кейинчалик дostonчиликнинг ҳадисини олган ижодкор «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Маликаи айёр», «Авазхон», «Қиронхон» каби дostonлари билан эл орасида шуҳрат топган. Абдулла шоир бетақрор истеъдод соҳиби сифатида ўзи қуйлаган дostonларида сўз кудратини чуқур ҳис этиб, ундан самарали фойдаланган. Бахши томошабинлар дилидагини топиб айтишга уста бўлгани учун ҳам у қатнашган дostonчилик давралари завқ-шавқ ва ҳаяжонга тўлган.

Абдулла Нурали ўғлининг дoston куйлаш жараёнини кuzатган фольклоршунос Ҳоди Зарифов у ҳақида шундай дeган экан: «Қаҳрамонлик дostonларини шўх айтиши, куйларининг ёқимлилиги билан у ўзбек дostonчилари ўртасида биринчи ўринда турар эди»!

Нарпай дostonчилик мактаби

Таниқли халқ шоири Ислom Назар ўғли Нарпай дostonчилик мактабининг вакилидир. У XIX асрнинг машҳур дostonчиси Ражаб шоирнинг шогирди бўлиб, ундан бахшилик санъатининг қондаларини ўрганган. Мазкур дostonчилик мактабидан Нурмон Абдувой ўғли каби талантли халқ бахшилари ҳам етишиб чиққан.

Ислom шоир Назар ўғли Самарқанд вилояти Нарпай туманининг Галақассоб қишлоғида туғилган. Ислom шоирнинг халқ дostonларига қизиқиши кўй-кўзилар боқиб подачилик қилиб юрган болалик даврларида бошланган. Кейинчалик Ислom шоир Шаҳрисабз ва Қўрғон мактаби бахшиларидан дoston айтиш усулларини ўрганиб йигирма олти ёшида ўзи ҳам истеъдодли бахши сифатида танилган. У кўплаб халқ бахшилари билан ҳамкорлик қилиб, элма-эл кезиб дostonлар айтади. Шоир сафарларидан бирида Қоракўлда туркман халқ шоири Отаниёз билан танишиб, бир умрлик дўст тутинади. У билан биргаликда тўйларда дoston ва термалар айтишади.

Ислом шоирнинг дoston куйлаш маҳоратига қойил қолган Ота-иёз даврада ўтирганларга қарата шундай деган экан: «Агар шу ҳовузнинг суви сиёҳ бўлса, ботмон қоғоз бўлса, неча одам ёза берса, ҳовузнинг сиёҳи тамом бўлса бўладики, лекин Ислом шоирнинг кўнглидан чиққан қўшиғи тугамайди. Чунки Ислом шоир қайнаб турган булоқдай қайнаб тошади».

Дарҳақиқат, шоир «Дўмбирам» термасида куйлаганидек, ол кезиб улфатлар орттирди, дostonлар куйлаб одамлар қарасига эзгулик уруғларини сочди. Бир умрлик садоқатли кўсти бўлган дўмбираси билан ҳасратларини ҳам, шодликларини ҳам қўшиқ қилиб куйлади:

*Сени маст бўп олганимда қўлимга,
Ҳасратларим тошар эди дилимда,
Икковлашиб қўшиқ айтдик элимга,
Юрагимга сирдош бўлган дўмбирам.*

Ислом шоир Назар ўгли куйлаган баъзи дostonларда машур туркман шоири Махтумқули шеърларининг таъсири бориги ҳам сезилади. Бу хусусият бахши дostonларининг демократик йўналишида, рамзий-тимсолий образларнинг ҳамоҳангида ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини ҳис қилишда кўпроқ намоён бўлади. Ислом шоир «Зулфизар билан Авазхон», «Гулиромон», «Орзигул», «Кунтуғмиш», «Хиромондалли», «Собиққирон», «Эрали ва Шерали», «Тоҳир ва Зухра», «Нигор ва Амон» каби ўнлаб дostonларни ижро этган. Айниқса, «Орзигул» дostonини куйлашда ҳеч бир бахши Ислом шоир билан еллаша олмаган. Шу боисдан ҳам кескин драматик воқеалар, гуракқаб руҳий кечинмалар асосига қурилган «Орзигул» дostonи Ислом шоир номи билан боғлиқ.

Шеробод дostonчилик мактаби вакилларида XIX асрнинг ошларида яшаган Бобо шоир ундан кейин ўтган Қосимқўрамда Шерна юз боши Бекнаазар ўгли ҳақида айрим маълумотлар мавжуд. Шерна мактаби: Мардонақул Авлиёқул ўгли, Ғоли Сафар ўгли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Жўрашмирза ўгли, Юсуф Утаган ўгли каби 20 га яқин дostonчиларни етиштирган.

Шерна мактабининг талантли вакилларидан бири бўлган Мардонкул Авлиёкул ўғли 1889 йилда Шеробод туманидаги Азон қишлоғида таваллуд топган. 16 ёшларида машхур Шерна бахшига шогирд тушиб «Олтин қовоқ», «Малла савдогар», «Санам гавҳар», «Нурали», «Олчинбек», «Алпомиш» каби унлаб дostonларни ўрганган.

Шеробод мактабининг етук дostonчиси Мардонкул бахши ижодининг ўзига хослиги шундаки, ундан ёзиб олинган дostonларнинг кўпчилиги республикамизнинг бошқа бахшилари репертуарида учрамайди. Унинг дoston ва термаларида оҳангларнинг товланиб туриши, қофияларнинг тўлиқлиги, вазнларнинг бир зумда алмашилиб туриши кўзга ташланади. Масалан, «Олтин қовоқ» дostonи Чамбил қаҳрамонларининг нишонга кўйилган олтин қовоққа отда елиб келиб, отиш шarti билан бошланади. Бунда ҳар бир қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати ўзгача бўлганидек, шунга мос шеъррий вазн ҳамда туроқлар ҳам ўзгариб туради:

*Қора кўзда қирмиз ёшим тизганим,
Душманларнинг бориб жонин узганим.
Отланинлар оғир сафни бузгани.*

Ёки:

*Минган оти Темиркўк,
Файрат билан кўнгли тўқ.
Киссасида беш юз ўқ,
Ун икки минг эл билан
Жунаётир Шодмонбек.*

Мардонкул бахши Авлиёкул ўғли 20 дан ортиқ анъанавий дostonларни куйлаш билан бирга, бадиҳагўй шоир сифатида кўплаб термалар ҳам яратган.

Хоразм дostonчилигининг асосий хусусияти энг аввало бахшилар ички овозда эмас, балки ташқи овозда куйлайдилар. Дostonларнинг кўпчилиги айрим томонлари билан ёзма адабиётга яқин бўлиб, ҳажм жиҳатидан кичик ва уларнинг мазмуни муайян мунтазамликка эга. Бахшилар кўпинча дostonларни ансамбли бўлиб, бўламончи, гижжакчи

ердамида ижро этади. Бахшиларнинг чолгу асбоби дутор ёки гармондир.

Хоразм дostonчилиги Жанубий Хоразм ва Шимолий Хоразм каби икки гуруҳга бўлинади:

Жанубий Хоразм (маркази Хива) бахшилари репертуарида «Гўрўгли» ва «Ошиқ» туркумидаги дostonлар кўпроқ тарқалган. Бу ерда Бола бахши (Қурбонназар Абдуллаев), Қодир созчи Каримов, Маҳмуд Юсупов каби бахшилар ижод этганлар.

Бола бахши 1899 йили Хивага яқин жойдаги Гулланбоғ қишлоғида туғилган. У ёшлигидан бошлаб Ёдгор бўломончи ва Жуманазар бахшиларга шогирд бўлиб дoston куйлаш йўллари урганadi. Ун бир ёшларида болалигидан бошлаб халқ олдига чиқиб дostonлар куйлай бошлаган Қурбонназар Абдуллаев Бола бахши номи билан машҳур бўлди. Кейинчалик унинг Норбек, Матёқуб, Етмишбой номли ўғиллари ота издан бориб дostonчилик анъаналарини давом эттирдилар.

Шимолий Хоразм дostonчилигининг маркази Манғит шаҳридир. Манғит дostonчилигига мансуб сақрак бахши — Жумабой Худойберганов репертуарида «Гўрўгли» эпосининг энг қадимги «Хандон ботир» «Гўрўглининг Дарбандга кетиши», «Паризоднинг арази» каби нусхалари сақланиб қолган. Жанубий Хоразмда тарқалган дostonлар бахшилар репертуарига аксарият ёзма нусхалар асосида кириб келган бўлса, Шимолий Хоразмда кўпгина дostonларнинг қадимдан бери оғзаки равишда устоздан шогирдга ўтиб келганлиги сезилади. Ҳар иккала дostonчилик гуруҳларидаги куйларнинг муштарак томонларидан ташқари, алоҳидаликлар ҳам мавжуд. Хива бахшилари ўз куйларини ширвоний, Манғит бахшилари эса эроний деб юритишади. Умуман айтганда, Хоразм бахшиларининг куйлари кўп ва хилма-хилдир. Дostonнинг ҳар бир қушиги муайян бир куйда ижро этилади. Бахшилар куйларнинг ранг-баранг бўлиб ўзгариб туришини бахши йўллари ёки бахши нағмалари деб аташади.

Ўзбек халқ дostonларининг турлари

Ўзбек халқ дostonлари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, бу ҳол уларни бир неча типларга бўлиб ўрганишни тақозо этади. Ўзбек эпосшунослигида халқ дostonлари академик В.М.Жирмунский ва проф. Х.Т.Зарифовлар томонидан илк бор тасниф этилган бўлиб, улар дostonларни қаҳрамонлик, жангнома, тарихий, романик ва китобий каби турларга ажратганлар.¹

60 йилларда ўзбек халқ дostonлари проф.М.Саидов томонидан тасниф этилди. У халқ дostonларини қаҳрамонлик, муҳаббатни куйловчи, романик, жангнома, тарихий ва янги дostonлар каби типларга ажратди.

80 йилларда проф.Б.Саримсоқов халқ дostonларини тарихийлик принциплари жиҳатидан тасниф этиш лозимлиги ҳақидаги қарашни илгари сурди ва халқ эпосининг уч тарихий-структурал типдан иборатлигини айтди. Булар: қаҳрамонлик, романик ҳамда тарихий дostonлардир.²

Қаҳрамонлик дostonлари патриархал-уруғчилик жамиятининг сўнгги босқичларида ёки илк феодализм даврида турли уруғлар ўртасида ўзаро низолар бўлиб турган ва улар муайян ҳудудларга жойлашаётган ҳамда ягона халқ сифатида бирлашишга интилаётган даврларда яратилган. Бир қатор уруғ ва қабилаларнинг муайян халқ сифатида ташкил топа бориши, илк давлатчилик куртакларининг пайдо бўлиши ва шу муносабат билан халқлар ҳамда элатларнинг ўз мустақилликлари учун чет эл босқинчиларига қарши олиб борган мардонавор курашлари қаҳрамонлик дostonларида ўз ифодасини топган. Бундай дostonларда «... қаҳрамонлар образи ва улар амалга оширган жасоратлар таби-

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекской народный героический эпос. М.: ГИХЛ. 1947, стр. 58-293.

² Саримсоқов Б. Халқ дostonлари таснифи ва оралиқ шакллар. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1981, №3, 37-47-бетлар.

ийлик чегарасидан бирмунча юқори бўлади».¹ Қаҳрамонлик дostonларининг ёрқин намунаси сифатида бизгача «Ал-помиш» эпоси етиб келган.

Романик дostonлар

Фольклоршуносликдаги сунгги тадқиқотларга қараганда, романик дostonлар асосан, XVI асрларда юзага келган, XVII-XIX асрлар эса халқ эпосининг узлуксиз ривожланиш босқичини ташкил этади.² Бу даврда халқ эпоси ҳаёт воқелигидан кўра кўпроқ халқ идеалини ўзига хос бадий шартлилик асосида, фантастик услубда акс эттирувчи халқ эртаклари, афсона ва ривоятлари сюжети ҳисобига бойиб борди.

Ўзбек халқ романик дostonлари ўрта асрлар феодал жамияти шароитида яшаган аждодларимизнинг озод ва обод юрт, тинч фаровон ҳаёт, садоқатли севги ва барқарор дўстлик ҳақидаги юксак орзу-умидларини акс эттирувчи йирик эпик асарлар сифатида юзага келди.

Романик дostonларнинг сюжет чизиғи бир-бирига ўхшаш бўлиб, одатда қаҳрамон ғойибона ошиқ бўлган гўзални излаб сафарга отланади, ажойиб-ғаройиб воқеаларни, машаққатли саргузаштларни бошидан кечиради, ғайритабий кучлар билан тўқнашади, охир оқибат барча қийинчиликларни енгиб мақсадига эришади. Бу турдаги дostonларда улуғвор севги романтикаси билан унга эришиш йўлидаги фантастик саргузаштлар қаҳрамонлиги бирлашиб, чатишиб кетган.

Романик дostonларнинг таркиби анча мураккаб бўлиб, қаҳрамонлик дostonларида романик унсурлар бўлганидек, романик дostonларда ҳам қаҳрамонлик йўналишлари, жангномаларга хос хусусиятлар мавжуд. Шу боисдан ҳам бу хилдаги дostonларни беш ички турга ажратиш мумкин:

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекской народной героический эпос. М.: ГИХЛ. 1947, стр. 378.

² Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти. //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Т.: 1981, 51-55-бетлар.

1. Жангнома дostonлар («Юсуф билан Аҳмад», «Алибек билан Болибек»);

2. Қаҳрамонлик-романик дostonлар («Якка Аҳмад», «Эрназар», «Рустам» туркуми, «Гўрўғли» туркуми);

3. Ишқий-романик дostonлар («Кунтуғмиш», «Равшан», Хоразм дostonлари);

4. Маиший-романик дostonлар («Соҳибқирон», «Орзигул», «Эрали билан Шерали», «Ширин билан Шакар», «Хуршидой»);

5. Китобий дostonлар («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ ва Узро», «Зевархон»).

Жангнома дostonларнинг қадимий намуналари сақланиб қолмаган. Бизгача етиб келган жангнома моҳиятидаги дostonларда эса романик дostonларнинг жанр хусусиятлари етакчилик қилади. Демак, улар ўзининг кейинги тараққиёти давомида романик эпосга яқинлашиб, унинг таркибий қисмига айланган.

Жангу-жадаллар, тарихий ёки афсонавий урушлар ва бундай жангларда қўшин ёки якка шахсларнинг жасоратларини тасвирловчи дostonлар жангнома дostonлар, деб юритилади. Жангномалар қаҳрамонлик дostonлари таъсирида феодализм даврида шаклланган. Агар бош қаҳрамон фаолияти қаҳрамонлик дostonларида яккама-якка олишувларда, баҳодирлик шартларини бажаришда намоён бўлса, жангномаларда турли туман уруш лавҳаларида кўрсатилади.

«Жангномаи Або Муслим», «Жангномаи Амир Ҳамза» каби дostonларда дин ва эътиқод йўлида курашган шахсларнинг қаҳрамонлиги улуғланган.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган жангномаларнинг қадимги намуналарига «Рустами Дoston», «Жангномаи подшоҳ Жамшид», «Ҳушанг» каби дostonлар киради. Бироқ, буларнинг айримлари тўлиқ бизгача етиб келмаган.

Кейинги даврда яратилган жангнома дostonларда душманларга қарши курашларда мардлик ва жасорат кўрсатиш, она — ер даҳлсизлиги йўлидаги фидоийлик, бирдамлик,

ватанпарварлик ва дўстлик каби олийжаноб ғоялар куйланган. «Юсуф билан Аҳмад», «Алибек билан Болибек» дostonлари бунинг ёрқин намунасиدير.

Китобий дostonлар ҳам аслида оғзаки куйланган ва бизгача оғиздан-оғизга ўтиб етиб келган дostonлардир. Асосларигина ёзма адабий манбага бориб тақаладиган бундай дostonларни халқ бахшилари қайта ишлаб, жонли оғзаки эпик анъаналарга тўла бўйсундирганлар. Бу турдаги дostonларда соф фольклор дostonлари учун хос бўлган қаҳрамонона жасорат, жанг-жадаллардаги жанговарлик анча суст берилган бўлиб, асосий уринни ижтимоий ва оилавий ҳаётнинг шарт-шароитлари билан келиша олмаган завқли, кутаринки муҳаббат мавзуси эгаллайди.

Китобий дostonларнинг бир гуруҳи классик адабиёт намуналари асосида юзага келган. Масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом» Алишер Навоий дostonлари таъсирида; «Юсуф ва Зулайҳо» шу сюжетдаги форсий ва туркий асарлар таъсирида; «Рустами Дoston», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ ва Узро» форсийдан озарбайжончага қилинган таржималар асосида яратилган.

Китобий дostonлар сирасида шундай намуналар ҳам борки, уларнинг яратилишига асос бўлган манбани аниқлаш қийин, аммо уларнинг услуби ёзма адабиётга анча яқин. «Санобар», «Зевархон» каби дostonлар шулар жумласидандир.

Хоразм дostonчилигида, шунингдек, «Маликаи Дилором», «Тоҳир ва Зухра» каби бир қанча дostonларда эса ҳам оғзаки ижоди ҳамда ёзма адабиёт анъаналарининг чатишиб кетганлигини кўрамыз.

Тарихий дostonлар

Тарихий ўтмишда содир бўлган воқеалар, айрим тарихий шахслар фаолияти асосида яратилган дostonлар бўлиб, бундай дostonлар бахшилар репертуарида унчалик кўп эмас. Ушбу турдаги дostonларда тарихий ҳақиқат билан афсона, факт билан бадиий тўқима чатишиб кетади ва уларнинг мавзуси.

образлари, талқин қилинган ғоялари конкрет тарихий шароитдаги курашлар билан боғланади.

Тарихий дostonлар баъзи хусусиятларига кўра бир-бирида фарқланади ва шунга кўра улар бир неча ички турларга бўлинади.

- а) тарихий-қаҳрамонлик («Ойсулув» дostonи);
- б) тарихий-фантастик («Тулумбий», «Шайбонийхон»);
- в) тарихий ёки янги дostonлар («Тўлғоной», «Маматкарим полвон», «Жиззах кўзғолони», «Мардикор» ва бошқалар);
- г) автобиографик дostonлар. Бундай дostonлар лиро-эпик характерда бўлиб, бахшиларнинг ўз ҳаёт йўли тасвирланади. Эргаш Жуманбулбулнинг «Таржимаи ҳол», Фозил Йўлдошнинг «Кунларим» каби дostonлари шулар жумласидандир.

«Алпомиш» дostonи

«Алпомиш» эпоси ўзбек халқи ўтмишининг бадий қомусидир. Ушбу дoston оғзаки адабиётнинг туб маъносини, образли тафаккурнинг буюк вазифасини, бадий сўзнинг қудрати ва ўлмаслигини минг йиллардан бери исботлаб келмоқда.

«Алпомиш» дostonидаги тинчлик ва бирликка, адолат ва ҳақиқатга интилиш каби азалий ва абадий муаммолар, улуғвор поэтик умумлашмалар уни дунё фольклорининг тенгсиз намуналари — ҳинд «Маҳабхарата»си, қирғиз «Манас»и, юнон «Илиада»си, хуллас, Фарб ва Шарқнинг улкан эпослари қаторига қўйди.

«Алпомиш» дostonи қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, турли элатлар ва халқларнинг биродарлиги, севги ва садоқат, оила мустаҳкамлиги ва уруғ бирлигини куйловчи улкан сўз обидасидир. Дostonда умумбашарий муаммолар талқини билан бирга кейинги барча замонларга тегишли бўлган, ибрат олишга арзигулик даъватлар, огоҳлантиришлар ҳам сезилиб туради. Шунинг учун ҳам дostonнинг минг йиллик тантаналарида республикамиз президенти И.А.Каримов: «Алпомиш» дostonи бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳаққўй бўлишга, ўз

юртимизни, оиламиз қўрғонини қўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади» деган эди.¹

Профессор Ҳ.Т.Зарифов ва бошқа фольклоршунос олимларнинг аниқлашларича, «Алпомиш» достони қўчманчи – чорвадор қўнғирот уруғи орасида патриархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган даврда, Сир-дарёнинг қуйи оқимлари ва Орол денгизи атрофларида X-XI асрларда юзага келган. Қўнғирот қабиласи турли ҳудудларга силжиши натижасида дoston бошқа уруғ ва элатларга ҳам тарқалган.

Дoston қўнғирот уруғи бошлиқлари – ака-ука Бойсари ва Бойбўриларнинг фарзандсизлигини ҳикоя қилиш билан бошланади. Кейинчалик яратганга илтижолар қилиб тилаб-тилаб олинган фарзандлар Алпомиш ва Барчинларнинг туғилиши, Алпомишнинг етти ёшида паҳлавонлик қўрсатиб, алпларга қаторига қўшилиши, Бойсарининг Бойбўридан аразлаб Қалмоқ юртига кўчиб кетиши, Алпомишнинг Барчинни, иккинчи марта Бойсарини қутқариш учун бўлган сафари машаққатлари, етти йиллик тутқунлик, ва ниҳоят оти Бойчибор ва ўзининг ғайрат-шижоати билан асирликдан қутилиб, ҳар иккала юртда зулм-зўравонликка барҳам бериб, ўз ҳокимиятини ўрнатиши воқеалари тасвирланади.

Дostonда ака-ука Бойбўри ва Бойсариларнинг закот масаласида бир-бирини яхши тушуна олмай гина ва адоватларга берилиши, бунинг оқибатида битта уруғнинг иккига бўлиниб кетиши, Қўнғирот уруғи ўртасидаги бўлиниш эса хунук оқибатларга, беҳисоб кулфатларга сабаб бўлганлиги ниҳоятда таъсирчан ва ҳаётий акс эттирилган.

Дoston воқеаларидан маълумки, закот ҳақидаги хабар Бойсари руҳиятида кескин туғён уйғотади. У ўзини таҳқирланган ва камситилган деъ ҳисоблаб «ўз акамга ўзим закот

¹ Президент Ислоҳ Каримовнинг «Алпомиш» достонининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи» газетаси. 1999 йил, 9 ноябр.

бергунча Қалмоқ бориб жузъя бериб юраман» деб Ёртибой оқсоқолнинг маслаҳати билан Қалмоқ юртига кўчиб кетади. Лекин барча кургуликлар бегона юртга боргандан кейин бошланади.

Бойсари мусофирликнинг аччиқ аламларини бошидан кечиради. Ўз юртини ташлаб кетиб, катта хато қилганини тушунади.

Достон бош қаҳрамони Қўнғирот уруғининг умиди ва ишончи Ҳақимбек — Алпомишдир. У ўз қариндошларининг, ўз уруғининг тарикдек ҳар томонга сочилиб кетишига, бегона юртларда хор-зор бўлиб юришларига бефарқ қараб туролмайди. Фавқулодда куч-қудратга эга бўлган Алпомишда бутун бир халқнинг орзу-умидлари, келажакка бўлган ишонч ва интилишлари мужассамлашган. Алпомиш севимли ёри Барчин учун, бўлиниб кетган Қўнғирот уруғининг бошини бириктириш учун ор-номус курашини олиб боради. Кашалда Тойчихон, Бойсун — Қўнғиротда Ултонтоз зулми авж олиб турган бир даврда ҳар иккала элда ҳам адолат ва ҳақиқат тантана қилишига камарбаста бўлади. Мана шу сифатлари билан Алпомиш достонда фақат миллий қобикда ҳаракат қилувчи шахс эмас, балки оламшумул аҳамиятга молик сиймо сифатида талқин қилинади.

Достонда Барчин билан боғлиқ воқеалар алоҳида меҳр билан тасвирланган. У ақл-заковат ва жасоратда Алпомишга муносиб ёр эканлиги қалмоқ элига кўчиб кетаётганда норози бўлиб онасига айтган гапларида, Сурхайлнинг ўғиллари қизингни ё биримизга, ё баримизга берасан, деб Бойсарини ҳақоратлаб турганларида қалмоқ баҳодирларининг ҳолини танг қилиб муносиб жавоб қайтарганида яққол намоён бўлади. Сурхайлнинг ўғиллари Барчинга олти ой муҳлат беришга мажбур бўладилар. Барчин Алпомишнинг келишини интизорлик билан кутади, барча мушкулотлар тугуни фақат унинг жасорати билан ечилишини сезади. Аммо Алпомиш Қалмоқ юртига келганида турмушга чиқиш учун қўйган шартларини унга ҳам қўллайди. Барчин ўз шартларини ай-

гар экан, бу бир-биридан қийин шартларни фақат Алпомишгина бажара олишини билади. Шартларни бажариш билан боғлиқ мусобақаларда Алпомишни ғалаба сари ундайди. Алпомиш билан Қўқалдошнинг кураши чўзилиб кетганида ҳатто йигитнинг нафсониятига тегадиган гаплар айтиб, баҳодирнинг кучига куч қўшади:

*Бу душманни кўкка отсанг, не бўлар?
Иш кўрсатсанг, менинг кўнглим топилар.
Қизлар сизни нар-мода деб атайди,
Қизларнинг айтгани менга ботади,
Мардлар олишмайди, силтаб атади,
Майдон бўлса, иш кўрсатиб кетади,
Буш одамнинг иши кейин кетади.*

Бинобарин, пойга тасвирида, кураш эпизодида Алпомишнинг ғолиб чиқишида Барчиннинг ҳиссаси катта. Зеро, Барчин дostonнинг марказий қаҳрамони Алпомиш образининг мукамал ва таъсирчан чиқишини ҳам таъминлаган.

Дostonда дўстлик, биродарлик, эзгулик ва ҳақиқат йўлидаги ҳамкорлик ғоялари кўпроқ Қоражон образида мужасамлаштирилган. Қоражон маккор Сурхайлнинг ўғли бўлишига қарамасдан, дoston воқеалари давомида фақат ҳақиқат томонидан туриб ҳаракат қилади. Кароматли туш кўриб, тушида Алпомиш билан дўст тутиниши лозимлигига ишора бўлганидан кейин умрининг охиригача садоқатли дўст бўлиб қолади. У онаси Сурхайл ва оғаларини Қўнғирот элидан келганларнинг тинчини бузмасликка ундайди. «Алпомиш»нинг содда ва оққўнгиллигини, тенгсиз паҳлавонлигини билган Қоражон у билан оға-ини тутинади, аҳдига содиқ қолиб мушкул дамларда ёрдам беришга интилади. Алпомиш тутқунликда эканида уни қутқариш учун боради. Хуллас, ўзбек халқ дostonларидаги анъанавий дўстлик мотиви Қоражон образи орқали намоён бўлган.

«Алпомиш» дostonида Бойбўри, Бойсари, Қалдирғоч, Култой, Қайқубод, Ултонтоз, Тойчихон, Товка ойим каби

қатор образлар яратилганки, булар ҳам воқеалар давомида ўз урнида иштирок этиб асар марказида турган ғоявий мақсадни амалга оширишда муҳим роль ўйнайдилар.

Хуллас, «Алпомиш» достони минг йиллар қаъридан бизга қадар етиб келган асрлар нидоси, аждодларимиз орзу-армонларининг шонли қўшиғидир. Бу қўшиқ шундай ҳаётий ҳақиқат билан йўғрилганки, у бизни бўлинган элнинг бошига тушажак кулфатлардан огоҳ этади, фақат элга қўшилиб эш топиш саодатини шууримизга сингдиради. Таассубки, ўтмишда Туронзаминнинг асрлар давомида неча марталаб чет эл босқинчилари зулми остида топталишига, туркий қавмлар ўртасида бирлик ва ҳамжиҳатлик йўқолиб, ўзаро ички низо ва адоватлар сабаб бўлгани ҳам тарихий ҳақиқатдир.

Она-Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги йўлида кўкрагини қалқон қилиб майдонга тушган, душманларнинг додини бериб, жонларини фидо қилган шерюрак ватан ўғлонлари Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангубердидилар ўз замонасининг Алпомишлари эдилар.

Бинобарин, «Алпомиш» эпоси фақат муболағали қаҳрамонликлар мадҳ этилган ҳаёлий тўқималар мажмуидан иборат эмас. Балки дostonнинг бутун моҳияти ҳаётий ҳақиқат асосига қурилганки, бу ҳаётийлик халқнинг чексиз ҳаёлот олами ва гўзал идеаллари билан қоришиб кетган ҳолда намоён бўлган.

«Алпомиш» эпоси аждодларимизнинг бизга мерос қилиб қолдирган ўзига хос панд-ўғити, ибратли насиҳатномасидир. Дostonнинг ҳар бир лавҳаси, дoston қаҳрамонларининг қисмати ўқувчини ўйлашга, қиссадан ҳисса чиқаришга даъват этади, келажак наслларни элу юртни севишга, Она-Ватанни эъозлашга ўргатади.

«Гўрўғли» туркуми

«Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик,

ростгуйлик, ҳақсеварликка ўргатиш керак бўлади!»¹ — деган эди нутқларидан бирида республикамиз президенти И.А.Каримов.

Асрлар давомида умумбашарий орзу-умидларни, ватанпарварлик, адолат, ҳақсеварлик ғояларини тараннум этиб келган «Гуруғли» туркумидаги дostonлар ҳам халқимиз маънавий меросининг ажралмас бир қисмини ташкил этади.

«Гуруғли» дostonлари кўпгина халқлар орасида жуда кенг тарқалган. Бу дostonлар ўзбек, тожик, туркман, озарбайжон, гурк, қозоқ, қорақалпоқ, арман, грузин, курд халқлари эпик ижодиётида ўзига хос туркумларни ташкил этади. Гуруғли Сибир татарлари, Булғор туркларининг севимли эпик қахрамонларидан биридир. Туркумнинг айрим лавҳалари Ўрта Осиё (Бухоро) арабларидан ҳам ёзиб олинган. Бундай кенг ҳудудда, асосан, туркий элатлар ва қисман туркий бўлмаган халқлар орасида кенг тарқалган, туркумлашишнинг барча хилларини ўз ичига олган бунчалик кўп тармоқли бирор бир эпик асарни дунё фольклори билмайди.»²

Дарҳақиқат, Гуруғли ҳақидаги дostonлар турли миллатлар орасида кенг ҳудудда тарқалган. Лекин ҳар бир халқ унга ўз миллий қахрамони сифатида қарайди. Ўзбек бахшилари ҳам Гуруғлининг ўз халқига бўлган чексиз муҳаббати, ватан тинчлиги йўлидаги буюк қахрамонликларини самимият ва ифтихор туйғулари билан куйлаб келганлар.

Гуруғли номи билан боғлиқ бўлган дostonларнинг пайдо бўлиши ва Гуруғли шахсияти ҳақида фанда баъзи маълумотлар мавжуд бўлиб, бу маълумотларнинг деярли барчасида Куруғли Эрон шоҳи Аббос I нинг (1585-1628) замондоши қилиб кўрсатилади. Арман тарихчиси Аракел Табризийнинг (XVII) кўрсатишича, шоҳ Аббос ва ва Туркия султониға қарши қўзғалон кўтарганларнинг бошлиқларидан бири Куруғли бўлган. «Бу — ҳозир ошиқлар куйлаётган жуда кўп

¹ Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т.: «Ўзбекистон», 1995, 53-бет.

² Мирзаев Т. Дostonлар зубласи - сузбоши. //Гуруғлининг туғилиши. 4 жилдлик, I-жилд. Т.: «Ёзувчи», 1996, 3-бет.

қўшиқларни тўқиган Қуруғлининг худди ўзи», — дея аниқлик киритади арман тарихчиси.¹

Ўн саккизинчи аср турк тарихчиси Авлиё Чалабийнинг «Саёҳатлар китоби» асарида ҳам мазкур қўзғалоннинг асосий ташкилотчиларидан бири сифатида Қўруғли номи зикр этилади.

Хуллас, Қўруғли дастлаб маълум бир тарихий воқеа, тарихий жой, тарихий шахс номи билан боғлиқ бўлса ҳам, кейинчалик у тарих саҳифасидан чиқиб, турли туман халқларнинг озодлик, эрк, адолат ҳақидаги орзу-умидларини ифодаловчи ўз идеал қаҳрамонига айланиб кетган.

Озарбайжон ва арман версиясига мансуб дostonларда Қўруғли қирқ йигитга бош бўлиб, золимларга қарши исёнкорлик ҳаракатларини олиб боради. Қўруғлининг жасорати ва мардликлари ҳақидаги ҳикоялар ярим тарихий ва ярим афсонавий характерга эга.

Ўрта Осиё версиялари, хусусан, ўзбек «Қуруғли» дostonларида қаҳрамонона ўтмиш аниқ тарихий воқеалар сифатида эмас, балки мислсиз романтик лавҳаларда, халқнинг беқиёс идеаллари қўламида тасвирланади.

Ўзбек халқ дostonларида Қўруғли туркман ва ўзбекларнинг беги, қонуний ҳукмдор, ўз халқи ва юрти учун жонини фидо қилувчи қаҳрамон, доно йўлбошчи, қўлаб халқ ботирларини тарбиялаб етиштирган енгилмас баҳодир сифатида тасвирланади. Чамбил юртининг афсонавий ҳукмдори Қўруғлининг баҳодир қирқ йигити билан биргаликда она юртининг даҳсизлиги ва тинчлиги учун олиб борган ватанпарварлик курашлари, ўзи ёки ўғилларининг қўнғил қўйган ёрларини олиб келиш билан боғлиқ бўлган сафарлари «Қўруғли» туркумидаги силсила дostonларнинг асосини ташкил қилади.

Ўзбек «Қўруғли» дostonлари бир-биридан фарқ қилувчи икки версияда тарқалган. Бу версияларнинг бири Хоразм «Қўруғли» дostonлари бўлиб, улар туркман версиясига ўхшаш, озарбайжон «Қўруғли»сига анча яқин туради.

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекской народной героической эпос. М.: ГИХЛ. 1947, стр. 180.

Гуруғли ҳақидаги йигирмадан ортиқ Хоразм дostonлари сюжети, ҳажми ва ижро усули жиҳатидан ҳам жиддий тафовутларга эга.

Ўзбекистоннинг Хоразмдан бошқа ерларида тарқалган «Гуруғли» дostonлари алоҳида мустақил версияни ташкил этиб, улар ҳажмининг катталиги ва ижро усули, сюжетнинг ўзгачалиги билан ажралиб туради.

Фольклоршунос олимлар халқ бахшиларидан «Гуруғли» дostonларининг юздан ортиқ вариантларини ёзиб олишган. Ушбу туркумга қуйидаги дostonлар киради: «Гуруғлининг туғилиши ва болалиги», «Зайдиной», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Райҳон араб», «Бектош араб», «Шоҳдорхон», «Холдорхон», «Замонбек», «Хидирали», «Элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Эломон», «Шодмонбек», «Дониёрхўжа», «Ойдиной», «Холдор бувиш», «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Авазхон», «Балогардон», «Интизор», «Гуликиромон», «Бўтақўз», «Кундуз билан Юлдуз», «Зулфизар билан Аваз», «Аваз билан Ойзайнаб», «Машриқо», «Маликаи айёр», «Гирдоб», «Синсулув пари», «Хонимой», «Олтин қовоқ», «Авазнинг арази», «Хушкелди», «Авазнинг ўлимга ҳукм этилиши», «Балхувон», «Нурали», «Малла савдолар», «Нуралининг ёшлиги», «Равшан», «Жаҳонгир», «Эруғли» ва бошқалар.

Мустақиллик йилларида профессор Т.Мирзаев ва З.Ҳусаиновалар томонидан Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги «Гуруғли» туркуми дostonларининг йигирма еттитасти тўплаб нашрга тайёрланди ва бу дostonлар 1996, 1997, 2006 йилларда тўла чоп этилди. Шунингдек, проф.С.Рўзимбоев, С.Рўзимбоев, Т.Эшжонова каби, олимлар томонидан нашрга тайёрланган Хоразм «Гуруғли» туркуми дostonлари ҳам 2004 йилда чоп қилиниб халқ оmmasига тақдим этилди.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Халқ дostonлари фольклорнинг бошқа жанрларидан қайси хусусиятлари билан фарқ қилади?
2. Халқ дostonларининг етакчи мавзуси нималардан иборат?
3. Бахшичилик санъати ҳақида сўзланг.
4. Бахшиларнинг ҳаммасига ҳам шоир атамасини қўллаш мумкинми?
5. Халфачилик санъатига хос хусусиятлар ҳақида тушунча беринг.
6. Дostonчилик мактаблари деганда нимани тушунасиз?
7. Қўрғон дostonчилик мактаби ҳақида маълумот беринг.
8. Фозил Йўлдош ўғли ҳаёти ва ижоди ҳақида сўзланг.
9. Пўлкан шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот беринг.
10. Нарпай дostonчилик мактабига хос хусусиятлар ҳақида сўзланг.
11. Хоразм дostonчилик мактабининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
12. Ўзбек халқ дostonлари қандай турларга бўлинади?
13. Қаҳрамонлик дostonларининг ўзига хос хусусиятлари нималаридан иборат?
14. Романик дostonларга қандай дostonлар киради?
15. Тарихий дostonларнинг ўзига хос жиҳатлари нимада?
16. «Алпомиш» дostonининг ғоявий мазмунини тушунтиринг.
17. Дostonнинг оламшумул аҳамияти нимада деб ўйлайсиз?
18. «Гўрўғли» туркуми дostonлари қайси халқлар орасида тарқалган?
19. Ўзбек «Гўрўғли»си улардан нимаси билан фарқ қилади?
20. «Гўрўғли» туркуми дostonларида қандай ғоялар куйланган?
21. Дostonларнинг маънавий-маърифий, ахлоқий-эстетик аҳамияти ҳақида гапиринг.
22. Мустақиллик йилларида нима учун маданий меросга бўлган эътибор кучайди?

Адабиётлар:

1. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. Т.Мирзаев, Халқ бахшиларининг эпик репертуари. Т.: «Фан», 1979.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекской народный героический эпос. М : ГИХЛ. 1947.
4. Т.Мирзаев, «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. Т.: «Фан», 1968.
5. С.Рўзимбоев, Хоразм достонлари. Т.: 1985.
6. Б.Саримсоқов, Ўзбек адабиётида сажъ. Т.: 1978.
7. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Шарқ», 2001.
8. С.Мирзаева, Ўзбек халқ романик достонлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004.
9. «Алпомиш». Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Т.: «Шарқ», 1998.
10. «Гўрўглининг туғилиши». 4 жилдлик, 1-жилд. Т.: «Ёзувчи», 1996.
11. «Гўрўгли». Ўзбек халқ достонлари. Айтувчи: Раҳматулла шоир Юсуф ўғли. «Шарқ» нашриёти, Т., 2006.

ЛАТИФА ВА ЛОФЛАР

Латифа арабча сўз бўлиб, латиф, гузал, ёқимли маъносини билдиради. Латифа – халқнинг нозикфаҳмлиқ билан айтган кулгили кичик ҳикояси маъносида қўлланилади.

Латифа жанри ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида Р.Муқимов, Ҳ.Раззоқов, Ф.Йўлдошева, О.Собиров, Б.Саримсоқов, К.Имомов каби фольклоршунос олимларнинг тадқиқотларида диққатга сазовар фикр-мулоҳазалар мавжуд. Фольклошуносларнинг аниқлашича, латифаларнинг жанр хусусиятларини бешта бандда кўрсатиш мумкин:

- 1) эпик;
- 2) қисқа;
- 3) ҳазил ва ҳажвга асосланган жанр;
- 4) тугалланган сюжет;
- 5) кутилмаган якундан иборат.

Латифанинг жанр сифатида шаклланишида эртак, ривоят, лоф, аския ва мақолларнинг таъсири кучли бўлган. Уларнинг баъзи бир белгилари ва тасвирий воситалари латифанинг ўзига хос хусусиятларининг ташкил топишида етакчи омил ҳисобланади.

Латифани бошқа жанрларга қиёслаганда унинг реалистик характери, ихчамлиги ва кўзланган нишонга тез тегувчи хушчақчақ руҳи билан тубдан фарқ қилишини кўриш мумкин. Ҳажвий эртак ва ҳикоятлардан ҳажми, мавзу, сюжет ва композициясининг қисқа ва сиққиқлигида фарқланади. Унда учрайдиган метонимия, киноя, мажоз, ҳозиржавоблик ва аскиягўйлик бу фарқни янада ойдинлаштиради.

Афанди образи халқ китобларида тип даражасига кўтарилиб, умумлашма образ бўлиб гавдаланади. Латифаларда у ниҳоятда зийрак ва ҳозиржавоб.

«Афанди бир ялқовдан сўради: – Ҳолинг қалай? – Топсам ейман, топмасам сабр-қаноат қиламан, – жавоб берди ялқов. Ундай бўлса, худди бизнинг шаҳар итларига ўхшар экансан, – дейди Афанди».

Ушбу латифадаги енгил кулги ва кесатиқ дангасалик ва ял-
қовликни қоралашдан иборат.

Латифаларда ҳаётнинг кичик бир лавҳаси тасвирлаб, унда
бир-бирига зид фикрни ифодаловчи икки хил характер тўқна-
сади. Бу тўқнашувлар асосан ҳаёт ва унинг ҳодисалари ту-
райли содир бўлган зиддиятлар, маиший турмуш — оила,
урли табақа вакилларининг ўзаро муносабатларини ифода-
лаб, латифанинг мазмуни комик қаҳрамон характерининг
бирор белгисини намойиш қилиш билан яқунланади.

Латифаларнинг бош қаҳрамони Насриддин Афанди об-
язининг энг характерли хусусияти шундаки, у доим кўпчи-
лик омма томонида, у халқнинг ҳимоячиси, оғирини ен-
ил, узоғини яқин қиладиган маънавий таянчи: ўзбек халқи
орасида у бормаган жой, у кирмаган хонадон йўқ.

Афанди характерига хос хусусиятлар шундаки, у ҳамиша
ўғри сўз, тап-тортмас, баъзан бироз девона феъл, баъзан
иҳоятда донишманд, баъзан эса тентакнамо. Шу сабабли
нинг қалтис ҳазилларини ҳатто шоҳлар ҳам кўтаради, уни
сазолашга ботина олмайди.

«— Балли шоҳим, — деди Афанди, — Сиз ҳозир, менинг
ўзимга тўрт оёқли бўлиб кўриняпсиз».

Бу билан Афанди подшони ҳайвонга ўхшатди. Сўз билан
ўлжални аниқ нишонга олиб, қақшатқич жавоб билан уни
амситмоқчи бўлган томонни мулзам қилди.

Латифаларнинг яратилиш тарихи халқ ижодининг тари-
и сингари жуда қадимий.

Латифалар халқ ҳаёти заминида юзага келади. Шу туфайли
эма адабиётга халқ оғзаки ижодидан кириб келган ва ёзув-
илар томонидан ривожлантирилган. Ўз навбатида ёзма ада-
иётда яратилган латифалар замонлар ўтиши билан аста-се-
ин халқ оғзаки ижодига кириб келиб, комик қаҳрамон номи
илан боғланиб, латифалар миқдорини орттира борган.

Латифалар узоқ замонлардан бери халқ орасида айтила-
эриб мақолларга ўхшаб қуйма ҳолга келган, бир эшитган
ишининг ҳеч қачон эсидан чиқмайдиган бадиий юксак асар
ўлиб қолган.

Хуллас, латифаларда ўзбек халқига хос кулгусеварлик, донолик ва ҳозиржавоблик сингари хусусиятлар мужассам бўлган.

Лофлар. Лоф жанри, асосан, қизиқчи ва аскиябозлар орасида шаклланган ва ижро этилган. Лофнинг ўзига хослиги шундаки, унда нотабийй воқеалар, салбий белгилар кулги остига олинади. Лоф айтиш муболағали эпизодга мантиқий жавоб қайтариш, сўзга чечанлик мусобақаси шаклида ўтади.

«Бир лофчи иккинчи лофчига: — Хабарингиз борми, биз томонда лайлак қор чинакам ёғибдики, асти қўяверинг, ҳатто у ҳозир осмонга тегай-тегай деб қолди.

— Хўш, шунга нима бўлибди? Биз томонда ёққани осмонга тегди. Ҳозир товуқлар қор устига чиқиб юлдузларни чўқиб юрибди, — дебди иккинчи лофчи».

Лофларнинг мавзуси турли-туман бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олади. Бир ўринда салбий белгилар фош этилади.

«Совғахўр лофчи ҳасрат қилади: — Шу десангиз, бир та-нишим духобага ўроғлиқ совға келтирган эди. Бола-чақа билан очиб қарасак тугундаги нарса ўн тўрт кунлик ой экан, осмонга учди-кетди».

— Меникига ҳам бир меҳрибоним тугун ташлаб кетибди, очиб қарасам, олов экан, уйимизни ёндириб юборди.

Порахўрлик, кўрганнинг қўлига қараш, таъмагирлик, бировлар ҳисобига яшаш энг ярамас иллат.

Ушбу лофда ана шу хусусият порахўр қиёфасида ҳаракат қилган лофбозлар суҳбатида фош этилган.

Воқеликни муболаға асосида тасвирлаш лоф жанрига хос бадий-тасвирий усул ҳисобланади. Чунки муболаға у ёки бу нарса ёки ҳодисани ошириб, бўрттириб тасвирлашнинг ўзига хос усулидир. Лофнинг кўпчилигида реал воқеа ва ҳодисаларни бўрттириб тасвирлаш даражаси ҳаётда бўлиши мумкин бўлмаган даражага олиб чиқилади. Бўрттирилган воқеа ҳаётдан узоқ, унга қарши қўйилган лофнинг жавобидаги муболағали тасвир эса тасаввурга ҳам сифмайди:

«Тасодифни қаранг, — деди Салим лофчи, — кеча эрта-лаб тракторим билан каналга гушиб кетдим. Бир катта на-

ҳанг балиқ келиб тракторимни ютиб юборса бўладими? Мен чаққонлик қилиб қутилиб қолдим.

– Гапингга ишонса бўлади, – деди Ҳалим лофчи бўш келмасдан. – Кеча пешин вақти канал ёқалаб юрсам, сувдан «тир-тир» деган товуш келади. Таваккал деб қармоқ ташлаган эдим, катталиги гараждай келадиган балиқ илиниб чиқди. Бечоранинг оғзидан бурқситиб тутун чиқарди. Дарҳол қорнини ёриб қарасам, ичидан мотори ишлаб турган трактор чиқса бўладими? Ўша сенинг тракторинг экан-да?”

Муболағали тасвирнинг бу даражада аниқ бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, муболағали тасвир, асосан, хаёл қилиш ва тасаввурга йўл очади. Шунинг учун ҳам лофлар ҳозиржавобликни синаш, киши тасаввурини бойитиш вазифасини адо этади.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Латифаларга хос асосий хусусиятлар нималардан иборат?
2. Латифаларнинг шаклланишида бошқа жанрларнинг таъсири бўлганми?
3. Афанди образига хос хусусиятларни айтинг.
4. Латифаларда кулги яратиш усулларини изоҳланг.
5. Лоф жанрига хос хусусиятлар нималардан иборат?
6. Муболага санъатининг лофлардаги ўрнига баҳо беринг.
7. Лоф ва латифаларнинг муштарак жиҳатларини аниқланг.

Адабиётлар:

1. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. Аския. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
3. Б.Сувонқулов, Ўзбек халқ латифаларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 2007.

ХАЛҚ ТЕАТРИ

Маънавий маданиятда муҳим ўрин эгаллаган ўзбек халқининг театр ва мусиқа санъати тарихи узоқ даврларга бориб тақалади.

Археологик ва этнографик тадқиқотлар ўлкамизда рақс ва театр санъати илк намуналари ибтидоий жамиятда пайдо бўлганлигини исботлайди. С.П.Толстов кашф қилган неолит даврига оид Хоразмдаги Калтаминораликлар маданияти манзилгоҳида жамоа майдонида ибтидоий рақслар ва театрлаштирилган маросимлар ўтказилган деб фараз қилинади.

Сурхондарё ва Зарафшон вилоятларининг тоғли туманларидан топилган минглаб қадимий расмларда тош даврида яшаган аجدодларимизнинг махсус ниқобланган овчилик маросимларини бажараётганлигининг тасвирланганлиги ҳам халқ театри ва рақслари тарихи ниҳоятда қадимий эканлигини кўрсатади.

Туркий халқларнинг оммавий театрлаштирилган сайларида, айниқса Наврўз каби йирик халқ байрамларида ўтказиладиган тантаналарда халқ ижодининг барча намуналари кенг намойиш қилинган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, халқнинг энг севимли байрами ҳисобланган Наврўз эрамиздан аввалга XI-X асрларда вужудга келган бўлиб, бутун ўрта асрларда Хоразм, Фарғона, Тохаристонда ниҳоятда катта тантана билан ўтказилган.

Ўзбек халқ театри асосан икки хилда номаён бўлган: масхарабоз-қизиқчилар ҳамда кўғирчоқ театри.

Масхарабоз-қизиқчилар таркиби саҳналаштирилган чиқишларни бажарувчи аскиябоз, дорбоз, муаллақчи, найрангбоз (фокусчи), тақлидчи ёғоч оёқ ва мусиқачилардан иборат бўлган.

Масхарабоз-қизиқчилар одатда ҳаётдаги баъзи иллатлар, айрим тоифа ёки шахсларнинг салбий жиҳатларини, қусурларини кулгули вазиятларда намойиш қилади, унинг сўзи ва хатти-ҳаракатларида ҳажв ва ҳазил уйғунлашади. Моҳир масхарабоз томошабинларнинг таркиби, савияси, ёши, касб-

кори ва бошқа жиҳатларига қараб репертуар танлаиди, эҳтиёжга қараб экспромт — бадиҳа йўли билан репертуарга ўзгартириш киритади, бошқа вазиятда айтиш қийин бўлган фикр-мулоҳазани кулгига сингдириб юборади.

Масалан, Ҳасан ва Ҳусан номли кичик пьесада қизган-чиқ бой, бир молни икки марта пуллашга ҳаракат қилган алдамчи савдогар образи тасвирланган.

«Тол савдоси» номли пьесада эса халқнинг оғир аҳволи, баъзи мансабдорларнинг зўравонлиги ва мунофиқлиги танқид қилинади.

Бундан ташқари, масхарабозлар таркибидаги тақлидчи актёрлар турли қушлар, ҳайвонлар овози, хатти-ҳаракати орқали маълум шахсларнинг характери, хулқ-атвориغا тақлид қилиб, пантомималар кўрсатган. Айниқса, «Юмронқозиқ», «Бедана», «Хўроз билан товуқ» пантомималари машҳур бўлган.

Халқ театрида «Ўлик ювиш», «Судхўр бой», «Намоз» каби ўтқир ҳажв ва кулги асосига қурилган томошалар ҳам севиб ижро этилган ва халқ олқишига сазовор бўлган.

Масхарабозлик томошаси ҳордиқ чиқариш, дам олиш ва хушчақчақ кайфият бағишлашга хизмат қилиши билан бирга, кишиларнинг қалби ва шуурига ҳам таъсир этади, уларга билим беради, диди ва дунёқарашини чархлайди. Халқ тўйи, сайили ва бошқа тантаналари масхарабозларсиз ўтмаган, халқ уларни севиб эъзозлаган.

Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир, Восифий, Сафий, Бобур каби машҳур зотларнинг асарларида XV аср масхарабозлик санъати, масхара ва муқаллидлар, ҳазил-мутойиба — бадиҳа ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Кўғирчоқ театрининг пайдо бўлиши жуда қадим замонларга бориб тақалади. Ибтидоий жамиятда кишиларга нотабий кўринган ҳодисаларни таърифлаш мақсадида ясалган рамзий шаклларга топиниш кабилар кўғирчоқбозликнинг генетик асослари ҳисобланади.

Қўғирчоқ театрининг дастлаб «Чодир жамол»; «Чодир хаёл», «Фонус хаёл» каби уч тури мавжуд бўлган.

«Чодир жамол» театрида қўғирчоқлар ҳаракати бармоқлар воситасида юзага келади, яъни қўлга кийдирилган қўғирчоқлар бармоқлар ҳаракатида жонланади. Қўғирчоқ театрининг бу турида асосан «Қачал Полвон саргузаштлари» ўйналган.

«Чодир хаёл» театрида қўғирчоқлар ҳаракати иплар ёрдамида амалга оширилган. Бу турда кўпинча «Сарқардалар» комедияси ўйналган.

«Фонус хаёл» турида эса томоша қўғирчоқ ва қўл бармоқлари ёрдамида турли хил шакллар соясини тушириш орқали кўрсатилган.

Ун бешинчи асрнинг машҳур алломаларидан бири Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг «Футувватномаи султоний» асарининг VI бобини «Қўғирчоқбозлар шарҳида» деб номлаган. Муаллиф ушбу бобда тасаввуфнинг «вужудия» таълимоти ҳақида фикр юритар экан, оламдаги барча мавжудотни Аллоҳ яратгани, Аллоҳсиз бу яратилганларнинг ҳеч қайси бири бирон моҳиятга эга бўла олмаслиги, Аллоҳ уларга моҳият бериб, ҳаракатга келтириши, ишга солиши ҳақида фалсафий хулосалар чиқаради. Шу жиҳатдан қараганда барча мавжудот, чунончи, инсон ҳам бир шакл, сурат, қўғирчоқдир, Аллоҳ худди қўғирчоқбоз каби уларга жон киритади, ҳаракатга келтиради дер экан, Ҳусайн Воиз Кошифий инсонларни қўғирчоққа, Аллоҳни қўғирчоқбозга ўхшатади. Ушбу фикрлар Ҳусайн Воизнинг кузатган мақсадидан қатъий назар XV асрларда ҳам қўғирчоқбозлик томошаси кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Хуллас, қўғирчоқ театри ҳам, қизиқчи ва масҳарабозлар театри ҳам халқнинг тарихий тараққиёти билан узвий боғланган санъат тарихининг ажралмас саҳифаларини ташкил қилади.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Халқ театри деганда нимани тушунасиз?
2. Ўтмишда халқ театрининг вазифаси нималардан иборат бўлган?
3. Қизиқчи ва масхарабозлар репертуарида қандай асарлар бўлган?
4. Қўғирчоқ театри деганда нимани тушунасиз?
5. «Чодир жамол», «Чодир хаёл», «Фонус хаёл» каби қўғирчоқ театри турларининг бир-биридан фарқи нимада?
6. Қўғирчоқбозларнинг репертуарида қандай асарлар бўлган?

Адабиётлар:

1. К. Имомов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, О. Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
2. М. Қодиров, Масхарабоз ва қизиқчилар. Т. «Фан», 1971.
3. И. Жабборов, Ўзбек халқи этнографияси. Т.: «Ўқитувчи», 1994.

МУНДАРИЖА

<i>Сўзбоши</i>	3
1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди ҳақида умумий маълумот	4
2. Ўзбек фольклоршунослиги тарихи	12
3. Энг қадимги даврлар фольклори	24
4. Ўзбек фольклорининг жанрлар тизими	41
5. Ўзбек халқ мақоллари	46
6. Топишмоқлар	62
7. Халқ олқишлари ва қарғишлари	71
8. Маросим фольклори	80
9. Ўзбек халқ кўшиқлари	95
10. Афсона ва ривоятлар	108
11. Ўзбек халқ эртаклари	126
12. Ўзбек халқ дostonлари	134
13. Латифа ва лофлар	162
14. Халқ театри	166

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Оглавление</i>	3
1. Общее сведение об узбекском устном народном творчестве	4
2. История узбекской фольклористики	12
3. Устное народное творчество древности	24
4. Система жанров узбекского фольклора	41
5. Узбекские народные пословицы	46
6. Загадки	62
7. Восхваления и порицания	71
8. Обрядовый фольклор	80
9. Узбекские народные песни	95
10. Легенды и притчи	108
11. Узбекские народные сказки	126
12. Узбекские народные дастаны (эпосы)	134
13. Анекдоты и небылицы	162
14. Народный театр	166

CONTENTS

<i>Introduction</i>	3
•1. General information about uzbek folk creation	4
2. The history of uzbek country study	12
3. Pre-historic filmes folklore	24
4. The system of uzbek folk genre	41
5. Uzbek folk sayings	46
6. Riddles	62
7. Praises and damnation	71
8. Solemn folklore	80
9. Uzbek national songs	95
10. Myths and legends	108
11. Uzbek folk tales	126
12. Uzbek national dastans	134
13. Anecdotes and humor	162
14. Folk theater	166

Илмий нашр

Ўзбек халқ оғзаки ижоди

Муҳаррир: Ҳ.Ҳомидов
Мусахҳиҳ: С.Алшмбоева
Рассом: У.Солихов
Техник муҳаррир: Ф.Қодиров

Босишга рухсат этилди 28.01.2008. Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма
табоқ 11. Нашр табоғи 10,75. Офсет босма. Букюртма рақами №27.

Адади 300 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.

ХТ «Ҳамидов Н.Ҳ.» матбаа корхонасида чоп этилди.
Мирпулатова кучаси, 36-уй. Тел.: 111-04-89

